

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

**“DİJİTAL KAFES”:
BEYAZ YAKALI ÇALIŞANLAR ÖRNEĞİNDE
GÜNDELİK HAYATIN DİJİTALLEŞMESİ**

Doktora Tezi

Mustafa Doğan SÜMER

Ankara

2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

**“DİJİTAL KAFES”:
BEYAZ YAKALI ÇALIŞANLAR ÖRNEĞİNDE
GÜNDELİK HAYATIN DİJİTALLEŞMESİ**

Doktora Tezi

Mustafa Doğacan SÜMER

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Emine Feryal TURAN

Ankara

2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

“DİJİTAL KAFES”:
BEYAZ YAKALI ÇALIŞANLAR ÖRNEĞİNDE
GÜNDELİK HAYATIN DİJİTALLEŞMESİ

Doktora Tezi

Mustafa Doğacan Sümer

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Emine Feryal Turan

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Emine Feryal Turan

Prof. Dr. Nilay Çabuk Kaya

Doç. Dr. Aslıhan Öğün Boyacıoğlu

Doç. Dr. Haktan Ural

Doç. Dr. Mim Sertaç Tümtaş

Tez Sınavı Tarihi: 26.04.2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği doğrultusunda, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (23/05/2023)

Mustafa Doğacan Sümer

ÖNSÖZ

Bu tezin bir fikir olarak ortaya çıkışından sonuçlanmasına kadar geçen sürecin bütün aşamalarında kıymetli katkılar sunan sevgili hocam Prof. Dr. Feryal Turan'a teşekkür ederim. Bu süreç boyunca kendisinin bir hocadan öte bir yol arkadaşı olarak kurduğu iletişimi, anlayışı ve desteği benim hayat hikayemde çok değerli bir yere sahip olacak. Ayrıca teze yönelik önemli eleştiriler sunan Prof. Dr. Aslıhan Öğün Boyacıoğlu'na, Prof. Dr. Nilay Çabuk Kaya'ya, Doç. Dr. Haktan Ural'a, Doç. Dr. Mim Sertaç Tümtaş'a teşekkür ederim. Bununla birlikte lisans yıllarımdan beri hayatımın tamamını kaplayan güzel fakültem Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne, Sosyoloji ve Tiyatro bölümlerine ve bu yıllarda hayatıma girerek bana çok şey katan ama isimleri buraya sığamayacak tüm değerli insanlara teşekkürler. Son olarak sadece tezimi yazma sürecinde değil yaşamımın bütün alanlarında desteklerini her daim hissettiğim anneme ve babama ve de Pelin'e, Müjgan'a, Şebnem'e sonsuz teşekkürler.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii

BÖLÜM I

1. GİRİŞ

1.1. Problem.....	7
1.2. Amaç.....	9
1.3. Önem.....	10
1.4. Sınırlılıklar.....	10
1.5. Yöntem.....	11

BÖLÜM II

2. GÜNDELİK HAYAT, BEYAZ YAKA VE DİJİTALLEŞME

2.1. Gündelik Hayatı Teorileştirmek.....	19
2.2. Beyaz Yakalıyı Tanımlamak.....	36
2.3. Kapitalizmin Dönüşümü, Teknolojik Gelişmeler ve Beyaz Yakalı Yaşam.....	57

BÖLÜM III

3. DİJİTAL KAFES'İN BOYUTLARI

3.1. Sermayenin Yeni Silahı: Emek Sürecinin Dijitalleşmesi.....	77
3.2. Zihnin Kısa Devresi: Düşünsel ve Duygusal Alanın İşgali.....	95
3.3. Dokunmatik Emek: Dijitalin Hasarlı Bedenleri.....	108
3.4. 7/24 Ulaşılabilir Emek.....	118
3.5. Boş Zamanın Dijitale Devri.....	126
3.6. Dijital Performans Telaşı.....	142
3.7. Dijitale Maruz Kalma: Enformasyon Dünyası.....	160
3.8. Rasyonalite Ağsı: Yaşamın Akılcılaştırılması.....	175

BÖLÜM IV

4. SONUÇ

KAYNAKÇA.....	193
EKLER	206
EK 1: KATILIMCI TABLOSU	206
EK 2: GÖRÜŞME SORULARI	208
EK 3: ONAM FORMU.....	209
ÖZET	210
SUMMARY	211

BÖLÜM I

1. GİRİŞ

Gündelik hayatın dijitalleşmesi, dijital aygıtların ve uygulamaların gündelik hayat içerisinde giderek artan bir şekilde yer edinmeye başlamasıyla yeni ekonomik ve kültürel formlar yaratma ile bireyin deneyim ve düşünce pratiklerini dönüştürme süreci olarak tanımlanabilir. Bu süreç toplumsal hayatın birçok alanına farklı düzeylerde sirayet etmektedir. Her ne kadar genel geçer bir ifade olsa da, dijitalleşme sürecinin yakın zamanda etki etmeyeceği bir alan kalmayacağını söylemek mümkündür. Böylesine güçlü nüfuza sahip olan bu sürecin sosyolojik analizi birçok farklı boyutla ortaya konulabilir.¹

İnsan davranışının ve düşüncelerinin değiştiği bir dijital çağa girildiği gerçeğinin göz ardı edilmesi mümkün değildir. Bu anlamıyla ekonomik ve kültürel dünyayı etkileyen ve hatta farklı düzeylerde şekillendiren bir süreç söz konusudur. 21. yüzyılın başlarında gündelik hayata yoğun şekilde giren dijital teknolojilerin, bu kadar kısa sürede farklı alanlarda yeni toplumsal ilişkiler ve yeni yaşam tarzları oluşturması bu sürecin gücünü gösterir. Önümüzdeki süreçte bu gücün daha da artarak devam edeceği öngörülebilir.

Sosyolojik bilginin temel çıkış noktası olan gündelik hayat içerisinden dijitalleşme sürecini analiz etmek, önemli bir bakış açısı sağlama potansiyeline sahiptir. Gündelik yaşam elbette mikro ve makro boyutlarıyla birçok katmanı içerisinde barındırır. Siyasalın, ekonominin, kültürün sergilendiği bir sahne olan gündelik yaşamın zaman ve mekan olarak ne gibi ayrımlara tabi olacağı, üzerinde uzlaşılması zor bir meseledir. Bu

¹ Bu tez Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurul Başkanlığı Sosyal Bilimler Alt Etik Kurulu'nun 643692 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

noktada gündelik hayat genel itibariyle çalışma zamanı ve boş zaman üzerinden bir bölümlenmeyle anlaşılmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmada beyaz yakalı olarak adlandırılan meslek grupları üzerinden gündelik yaşamın dijitalleşme sürecine odaklanılacaktır. Beyaz yakalı çalışanların seçilme sebebi, gündelik yaşamın dijitalleşmesini anlama noktasında çalışma hayatının göz ardı edilemeyeceğidir. Kapitalist ekonomik sistemde emeğin dönüşümü gündelik hayatın en temel belirleyicisi konumundadır. Dijitalleşmenin emek süreçleri içerisindeki konumuna bakmak bu açıdan elzemdir. Bir diğer sebep ise, dijitalleşme sürecinin, bireylerin yaşamları üzerindeki etkilerinin hem görelî olarak kendi seçimleri ile ilgili olan kısmına bakabilmek hem de çalışma hayatındaki mecburi kısma odaklanabilmektir. Yani bireyin çalışma zamanındaki dijitalleşme deneyiminin ve bu zaman dilimi dışındaki deneyiminin bütünlüklü bir şekilde ele alınması, gündelik yaşamın dijitalleşmesini daha kapsamlı bir şekilde anlamayı beraberinde getirir. Buradan hareketle dijitalleşme süreci özelinde, emek zamanının ve boş zamanın dönüşümü, beyaz yakalılar üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır. Homojen bir yapıya sahip olmayan beyaz yakalı hiyerarşisinin alt basamaklarına odaklanılacaktır.

Bu değerlendirme süreci genel olarak teknoloji ve toplum ilişkisi üzerine düşünmeyi, özel olarak ise kapitalist toplumlardaki teknolojinin dijital boyutunu ele almayı gerektirir. Teknoloji kavramı oldukça geniş bir anlam kümesine sahiptir. Teknoloji en genel ifadesiyle “yarattığımız ve yaptığımız şey” (Winner, 1977: 9) olarak tanımlanabilir. Bu doğrultuda toplumsalın, tek başına insanları değil, onların yarattıkları ve kullandıkları ürünleri de kapsadığı unutulmamalıdır: “Hem fikirlerimiz hem de insani ürünler en temel biçimde tamamen toplumsaldır, zira hepsi bir toplumsal ilişkiler ağı içinde var olur” (Bauchspies vd., 2019: 22). Dolayısıyla toplumsal olan, insan ve insani

ürünlerin bir toplamı ve bu toplamın içerisindeki ilişkiler dünyası olarak ele alınabilir. Teknoloji, bu ilişkiler dünyasının en belirleyici ürünlerini barındırır.

Teknolojik gelişmeler sosyal bilimlerde ne sadece olumlu ne de sadece olumsuz olarak ele alınabilir. Burada önemli olan nokta teknolojinin hangi alanda, hangi toplumsal koşullarda ve hangi güçler tarafından kullanıldığıdır. Ayrıca unutulmaması gereken, teknolojinin “kullanma talimatı”yla birlikte geldiğidir (Akrich, 1992: 215). Elbette kullanıcılar farklı yenilikler katsa da bu gerçek değişmez. Günümüzde işlevleri ve işleyişi gün geçtikçe daha çok birbirine bağımlı olan ve içinde bulunduğumuz yaşam dünyasını desteklemek için kritik hale gelen teknik varlıklar dünyasında yaşadığımız söylenebilir (Berry, 2014: 38). Bu sebeple dijital teknolojiler, toplumsal gerçeklik anlayışımızı, onlarsız bir dünyayı hayal etmenin giderek zorlaştırdığı ölçüde yeniden şekillendirir (Delanty ve Harris, 2021: 97).

Bu doğrultuda günümüzde gündelik hayatı ele almak, öncelikli olarak günümüz kapitalizmine bakmayı gerekli kılar. Sorulması gereken soru, günümüz ve geçmiş arasındaki kopuklukların ve sürekliliklerin neler olduğudur. Bu elbette çok kapsamlı bir sorudur. Fakat sosyolojik olarak önemli olan noktalardan biri, özellikle 21.yüzyılla birlikte, teknolojik yeniliklerin toplumsal ve bireysel boyutlarıyla bütün alanlara sirayet etmesidir. Bu yeniliklerin yer aldığı makro ve mikro düzeylerdeki muafiyetin gün geçtikçe azaldığı da bir diğer gerçektir. Dolayısıyla nasıl bir çağda yaşadığımız sorusuna cevap olarak verilebilecek cümlelerin bir yerinde, bu teknolojik gelişmeleri değerlendirmek gerekir.

Kapitalizm tek boyutlu, sıradan ve değişmez bir sisteme indirgenemez. Tersine, sürekli olarak değişen ve kendisini yeniden var eden bir ekonomik sistemdir. Bu noktada başvurulabilecek isimlerden biri olan Fuchs (2021: 11) şu ifadeleri kullanır: “Günümüz kapitalizmde bilgi emeği, dijital iletişim teknolojileri ve enformasyon metaları önemli

bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla günümüzde kapitalizmin önemli bir boyutu olarak dijital kapitalizm veya iletişimse kapitalizmden söz edilebilir.” Bir dijital kapitalizmden söz edilecekse eğer, sorulması gereken soru, bu kapitalizm biçiminin bireylerin gündelik yaşamlarını nasıl dönüştürdüğüdür.

Buradan hareketle sanayi toplumlarıyla birlikte bireyler üzerindeki sömürünün bedenler, kaslar ve kollar üzerinde olduğunu ifade eden Berardi’nin (2012: 19) “gösterge kapitalizmi” olarak adlandırdığı günümüz üretim tarzına yönelik şu cümlelerine başvurulabilir: “değer üretiminin öncelikli araçları zihin, dil ve yaratıcılık olmuştur. Dijital üretim alanında sömürünün esas kaynağı, işe hasredilen insan zamanı tarafından üretilen semiyotik akıştır.” Berardi (2012: 20) gösterge-kapitalizmde “kuramsal anlamda dikkatimizi zihinsel reaktivitenin otomasyonlarına, dile ve muhayyileye, yani zihin emeğinin internet döneminde tecrübe ettiği yabancılaşmaya ve güvencesizleşmeye/ eğretilişmeye” kaydırmak gerektiğini ifade eder. Ona göre çalışma süreçlerinin zihinselleşmesi, ruhun köleleşmesine yol açar. Berardi (2012: 21) bu durumu açıklamak için “ruh işbaşında” der: “Arzulayıcı enerjilerimiz müteşebbis olma hülyalarıyla tuzağa düşürülüyor, libidinal enerjilerimiz ekonominin kuralları uyarınca düzenleniyor, dikkatlerimiz sanal ağların eğretiliğinde hapsoluyor. Zihinsel faaliyetin her bir parçası sermayeye dönüşmek zorunda bırakılıyor.” Bu doğrultuda günümüz dijital dünyasının, sosyolojik olarak yeni veriler sunduğu rahatlıkla söylenebilir. Önemli olan bu verilerin belirli bir düşünsel konumlanma ile sistematik hale getirilmesidir.

Kapitalist sistemdeki bu dönüşümün diğer bir yanında kültürel alandaki değişimler yer alır. Dijitalleşme hem kapitalist ekonomik sistemin değişimi aracılığıyla hem de direkt olarak kültüre temas ederek yeni kültürel formlar ortaya çıkarır. Postman (2016: 8) “teknolojinin kontrol dışı büyümesi insanlığın hayati kaynaklarını yok etmektedir” sözünü, teknoloji “insan hayatını yaşamaya değer kılan zihin yöntemlerine

ve sosyal ilişkilere zarar vermektedir” diyerek devam ettirir. Ayrıca teknolojik buluşların toplumsal hayatta tek taraflı etkilerinin olmadığını, bütün buluşların olumlu ve olumsuz etkileri olduğunu kabul eder. Postman’ın (2016: 17) “yeni teknolojiler, bir kültürün dünyayı algılayış biçimini belirleyen, ta içimize işlemiş bulunan düşünce alışkanlıklarını değiştirir” ifadesi yine benzer bir noktayı açıklar. Bu noktada teknolojinin kültüre temas ederek varlığını devam ettirdiği yorumu yapılabilir. Bu temas toplumsal alanların tümünün inşasında zorunlu bir temastır. “Her kültürün teknolojiyle müzakere masasına oturma zorunluluğu vardır” (Postman, 2016: 11) cümlesi teknoloji ve kültür arasındaki ilişkinin bir özetini sunar.

Günümüz dijitalleşme olgusuyla ele alındığında kültür ve teknoloji arasındaki müzakere sürecinin kültür özelinde çok daha etkili sonuçlar ortaya çıkardığı aşikardır. Teknoloji ve kültür ilişkisi, sosyal bilimlerin önemli tartışma konularının başında gelse ve çoğunlukla hangisinin belirleyici olduğu sorusu üzerinden bir değerlendirme yapılsa da, böyle soyut ikilikler üzerinden ilerlemek yerine, ele alınan konu özelinde birlikteliklere odaklanmak ve ikisi arasındaki karşılıklı etkileşime bakmak her zaman için daha faydalı olacaktır. Dolayısıyla önemli olan nokta, teknolojinin bir yandan mevcut kültürün sonucu olduğu diğer yandan kültürel dünyayı farklılaştırarak biçimlendirdiği gerçeğidir. Modern olarak adlandırdığımız toplumda, teknolojiye değinilmeden herhangi bir kültürel dünya betimlemesi yapmak oldukça zordur. Günümüzde var olan dijitalleşme süreci için de bu durum fazlasıyla geçerlidir. Bütün teknolojik yeniliklerde olduğu gibi günümüz dijital teknolojileri yeni düşünme ve eylem biçimleri yaratır, bu biçimler de zamanla gündelik hayatı dönüştürür.

Kültür ve teknolojiyi bir arada ele alarak bir toplumsal yapı analizi yapmak da mümkündür. Postman (2016: 27) kültürü üç gruba ayırır: alet kullanan kültürler, teknokrasiler ve teknopoliler. Alet kullanan kültürlerde icat edilen aletlerin iki amacı

olduğunu söyler. Birincisi, hayatın belli başlı sorunlarına çözüm getirmektir. İkincisi, sanat, politika ve dini alandaki sembolizme hizmet etmektir. Ona göre bu süreçte “kullanıma sunuldukları kültürün itibarına ve bütünlüğüne tecavüz” söz konusu değildir ve alet kullanan kültürlerde “aletler davetsiz misafir değildirler. Aletler bir kültüre entegre olurken izledikleri yol o kültürün dünya görüşüyle çelişmez” (2016: 29). Postman’ın bu kültürel dünyayı ihtiyaç kavramı temelinde tanımladığı söylenebilir. Yani aletler, toplumun ekonomik ve kültürel alanlarında yine toplumun ihtiyaçlarını gidermek için ortaya çıkar. Teknokrasielerde ise aletlerin, hangi kültür içerisindeyse o kültürün düşünce dünyasında merkezi bir role sahip olduğunu söyler: “Her şey bir ölçüde, aletlerin gelişimine boyun eğmelidir. Sosyal ve sembolik dünyalar bu gelişimin gerekliliklerine tabi olurlar. Aletler, kültüre entegre olmaktan ziyade ona saldırır. Aletler, kültürün kendisi olma iddiasındadır” (Postman, 2016: 32). Postman (2016: 43) teknokrasiler için “toplumun sosyal ve dini gelenek tarafından gevşek bir biçimde kontrol edildiği ve buluş yapma güdüsüyle hareket eden yapılardır” ifadelerini kullanır. Ona göre teknokrasilerde teknolojik ve geleneksel dünya görüşü olmak üzere iki zıt dünya görüşü vardır. Bu dünya görüşleri teknopolinin ortaya çıkışıyla birlikte yok olur. Teknopoli “bütün kültürel hayat formlarının tekniğin ve teknolojinin egemenliğine boyun eğmesi”dir (Postman, 2016: 54). Aynı zamanda teknopolide teknolojinin tanrılaştırılması söz konusudur: “Kültür, salahiyeti teknolojiye aramaktadır, doyumu teknolojiye bulmaktadır ve teknolojinin buyruğu altındadır. Bu durum, geleneksel inançlarla ilişkili birçok şeyin çözülmesine yol açacak yeni bir tarz sosyal düzenin ve ihtiyacın gelişmesine ihtiyaç duymaktadır” (Postman, 2016: 73). İnsanların makinelerin etkileriyle çepeçevre sarıldığını ifade eder ve teknopolinin ahlaki bir merkezden yoksun olduğunu söyler: “Merkeze verimliliği, kazancı, ekonomik gelişmeyi koyar. Teknolojik konfor aracılığıyla dünyada cennet vaadederek. İstikrar ve düzen teklif eden bütün geleneksel anlatıları ve sembolleri bir kenara

Birçok farklı isim teknoloji ve dijitalleşme olguları çerçevesinde çözümlemeler yapar. Konumlanılan düşünsel yere göre farklı bakış açıları söz konusudur. Fakat bu noktada önemli olan, dijitalleşme sürecine normatif bir biçimde iyimser ya da kötümser bakmamak gerektiğidir. Ayrıca dijitalleşme, günümüz modern toplumlarının bir gerçeği olmasının yanında geri döndürülemez bir süreç olarak kabul edilmelidir.

Gündelik hayat temelinde fail ve yapıyı anlamak için dijitalleşme süreci ele alınması gereken konulardan biri haline gelmiştir. Bu çalışmada mikro ve makro düzeyde dijitalleşmenin sonuçlarının ne olduğu, beyaz yakalıların gündelik yaşamı üzerinden incelenecektir. Genel itibariyle gündelik yaşam, emek, teknoloji, rasyonelleşme, ekonomi ve kültür tartışmalarına yönelik kavram sınıflamaları kullanılacaktır. Problemin nasıl inşa edileceği noktasında sorulması gereken belirli sorular mevcuttur. Bu soruların başında, alanda farklı olarak neyin sorunlaştırılmaya çalışıldığı gelir.

7

düşünsel taraflılıklara saplanır. Bu katılığın hiçbir anlamı olmadığını bilerek “çağa özgü olma” durumunun anlaşılması gerekir. Çağa özgü olanın ne olduğu sorusunun cevapları içerisinde toplumsal yaşamın makro ve mikro düzeylerinin tamamına temas eden dijitalleşme olgusu yer alır. Sosyolojinin klasik döneminden itibaren toplumsal hayata yönelik dönüşümler en temel araştırma konusu olagelmıştır. Bu açıdan günümüz için de dijitalleşme olgusu önemli inceleme alanlarından biridir. Alıntıya dönecek olursak, ikinci önemli yön “zorlanma” kısmıdır. Toplumdaki her türlü değişim süreci, bireyler ve onların direnişi üzerinde belirli bir basınç oluşturur. Günümüz özelinde de dijital dünyaya çekilmek istenen, bu dünyaya doğan ve yine bu dünyada kalmaya zorlanan bir birey gerçekliğinden bahsedilebilir. Elbette birey pasif bir taşıyıcı konumuna indirgenemez, aktiftir ve bu süreç içerisinde toplumsal varlığını inşa eder. Buradan hareketle bu çalışmada beyaz yakalıların dijital teknolojilerin gelişimiyle birlikte nasıl bir gündelik yaşama sahip olduğu sorunsallaştırılacaktır. Dijital teknolojilerin beyaz yakalıların gündelik yaşamında neleri dönüştürdüğü ele alınacaktır.

Bu çalışmada problemleştirilecek ilk nokta beyaz yakalıların emek süreçlerinin nasıl dönüştüğüdür. Kapitalist üretim sisteminde dijital teknolojilerin yarattığı dönüşümlerin beyaz yakalıların çalışma yaşamında ne gibi etkilere sahip olduğuna bakılacaktır. Dijital teknolojilerin üretim sürecine dahil olmasıyla, emek zamanının nasıl dönüştüğüne, beyaz yakalıların çalışma zamanının ve koşullarının nasıl şekillendiğine bakılacaktır. Çalışma koşullarındaki bu değişimlerin fiziksel ve zihinsel etkilerinin ne olduğu anlaşılmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte mevcut dönüşümlerin, beyaz yakalıların özelinde yabancılaşmanın yeni formlarını yaratıp yaratmadığı sorulacaktır. Ayrıca dijital teknolojilerin sermaye-emek çatışmasında nasıl bir konumda yer aldığı incelenecektir.

Problemleştirilecek ikinci nokta, beyaz yakalıların çalışma zamanı dışındaki zaman diliminde dijital teknolojilerle olan temasıdır. Çalışma zamanı içerisinde zorunlu

olarak deneyimledikleri bu süreci, boş zamanlarında nasıl ve hangi açılardan deneyimlediklerine bakılacaktır. Söz konusu teknolojilerin boş zamanı nasıl dönüştürdüğüne odaklanılacaktır. Çalışma dışında sahip olunan zaman diliminin ne kadarının dijital teknolojilere ait olduğu ve bu teknolojilerin gündelik yaşamda nasıl bir rasyonalite biçimi yarattığına bakılacaktır. Ayrıca düşünce ve eylem pratiklerinde bu teknolojilerin nasıl bir etkide bulunduğu incelenecektir.

1.2. Amaç

Bu çalışmanın temel amacı, dijital teknolojilerin beyaz yakalıların çalışma ve çalışma dışı zamanına ne tür etkilerde bulunduğunu anlamaktır. Gündelik hayatın her alanında var olmaya başlayan dijital aygıtlar ve uygulamaların, beyaz yakalılar tarafından nasıl deneyimlendiğine bakılacaktır. Bu doğrultuda sosyolojinin kuramsal birikimi kullanılarak bu kuramsal birikim günümüz dijital dünyasına uyarlanmaya çalışılacaktır. Ayrıca beyaz yakalılar özelinde günümüz toplumsal hayatını anlamak için yeni kavramsal bütünlüklere ulaşılmaya çabalanacaktır. Bu çalışmada genel itibariyle şu soruların cevapları aranacaktır:

- a) Dijitalleşme beyaz yakalıların çalışma süreçlerini nasıl değiştirmiştir?
- b) Beyaz yakalıların sarf ettikleri emek gücünde bir azalma mı yoksa bir artış mı söz konusudur?
- c) Dijital aygıtların fiziksel ve zihinsel yönden çalışma yaşamına etkileri nelerdir?
- d) Dijital teknolojiler sermaye-emek çatışmasında nasıl bir konumda yer alır?
- e) Beyaz yakalıların boş zamanlarında dijital teknolojiler nasıl bir yer kaplar?
- f) Dijital aygıtlar ve uygulamalarla iletişim ve etkileşim biçimlerinin değişmesi gündelik yaşamlarını nasıl etkiler?

- g) Dijital teknolojiler gündelik yaşamda nasıl bir zaman kullanımına yol açar ve bu zaman kullanımının sonuçları nelerdir?
- h) Beyaz yakalılar için dijital dünyada var olmak ne anlam ifade eder?

1.3. Önem

Literatüre bakıldığında dijitalleşme süreci genel itibariyle ya sosyal medya ya da iletişim olgusu temelinde anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada ise dijitalleşmenin bir bütün olarak gündelik yaşama nasıl müdahale ettiği beyaz yakalılar üzerinden anlaşılmaya çalışılacaktır. Türkiye’deki çalışmalara bakıldığında bu yönde bir çalışmanın olmadığı görülür. Dolayısıyla bu çalışma, beyaz yakalıların günümüzde dijital teknolojileri nasıl deneyimledikleri ve bu deneyimle beraber nasıl bir gündelik hayatın ortaya çıktığını değerlendirirken günümüz dijitalleşme sürecinin farklı boyutlarıyla analiz edilmesi noktasında özgün bir araştırma olma niteliğine ve literatürdeki dijitalleşme olgusuna yönelik tartışmalara katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Ayrıca süreç sadece ekonomik ve kültürel boyutlardan biriyle sınırlandırılmadığı gibi çalışmada ne sadece fail ne de sadece yapı öncelenecektir. Bu açıdan literatürdeki ikilikleri aşma ve eleştirel bir bakış açısıyla dijitalleşme olgusuna odaklanma çabası, çalışmanın önemini oluşturan bir diğer boyuttur.

1.4. Sınırlılıklar

Her toplumsal araştırma, ulaşmak istediği toplumsal gerçekliğe yönelik teorik ve ampirik birçok sınırlılığa sahiptir. Bu çalışmanın temel sınırlılıklarından biri, dijitalleşme olgusunun çok geniş bir alanı kapsaması ve birçok alt alanının birbiri ile olan sıkı bağıdır. Dijitalleşmenin toplumsal yaşamdaki görünümünün tamamına ulaşılması imkansızdır. Bu ulaşılamama durumu, belirlenen temalar üzerinde belirli eksiklikleri doğuracaktır. Konudan bağımsız olarak diğer bir sınırlılık ise beyaz yakalı çalışanlar üzerinden seçilen

örneklemin niceliksel sınırlılığa sahip olmasıdır. Ayrıca birçok meslek grubunun dışarıda bırakılma durumu da söz konusudur. Bu doğrultuda niceliksel sınırlılık, katılımcılardan ulaşılan verilerin niteliksel boyutuyla aşılmaya çalışılacaktır.

1.5. Yöntem

Bilimin temelini inşa eden yöntemin nelere karşılık geldiği konusunda sosyal bilimlerin alanı hala belirsizlikler barındırır. Farklı isimlere göre farklı sıralamalar ve adlandırmalar yapılması, yöntem üzerine söz söylemeyi zorlaştırır. Ama yine de bu çalışmanın dayanağı olarak bir çerçeve çizmek mecburidir. Yöntem için Sayer'in (2016: 35) "dünyaya dikkatle düşünülmüş bir tarzda yaklaşmayı ifade eder; böylelikle dünyayı daha iyi anlayabiliriz" sözleri bir başlangıç noktası olarak alınabilir. Yöntem, sistemli bir şekilde düşünme ve bu düşünmeyi belirli bir konu üzerinde uygulama biçimi olarak tanımlanabilir.

Yöntem için iki temel boyuttan bahsedilebilir: ilki, yaklaşım; ikincisi teknik. Yöntem bu iki boyutu birleştirir. Bütün toplumsal araştırmalar ilk olarak düşünsel bir temele dayanır. Bu düşünsel temel hem araştırma konusunun ortaya çıkmasında hem konuya ilk temasta önemli olduğu gibi hem de devamında belirli tekniklerin seçimini belirlemektedir. Ayrıca amaç ve araştırma nesnesine uygun olan bir yöntemin varlığı, toplumsal gerçekliğin bilgisine ulaşmak için en temel noktadır.

Bilimsel yöntemin ikinci yöntem anlayışı olduğunu söyleyen Ergun (2018: 11), araştırma konularından önce ve bu konulardan bağımsız olarak bir "tavır" gerekli olduğunu ifade eder. Bu tavır, düşüncede tutulan yoldur ve yöntemin ilk boyutunu oluşturan felsefi boyuttur. Felsefe olarak yöntem ve bilimsel olarak yöntem arasında bir fark olduğunu ve bilimsel yöntemin felsefi yöntem üzerine inşa edilebileceğini savunur. Felsefi olarak yöntemin, bir düşünsel konuma karşılık geldiği yorumu yapılabilir. Bu açıdan yöntem, bir düşünme biçimi, toplumsal dünyaya nereden ve nasıl bakıldığının

bilgisidir. Bununla birlikte değişmez bir yöntemden de bahsedilemez. “Yöntem alanında her zaman ancak geçici şeyler yapılabilir; çünkü bilim ilerledikçe yöntemler değişir” (Durkheim, 2013: 18).

Yöntemi ontolojik ve epistemolojik olmak üzere iki temel soru oluşturur. Ontolojik soru gerçekliğin nasıl oluştuğu sorusuyken, epistemolojik soru bilgiye nasıl ulaşılacağı sorusudur. Bu soruları cevaplamaya yönelik farklı yaklaşımlar söz konusudur. “Yaklaşımlar dünyaya bakmanın farklı yollarıdır –toplumsal gerçekliği gözlemlemenin, ölçmenin ve anlamının yolları” diyen Neuman (2016a: 119), sosyal bilimler alanında pozitivist, yorumlayıcı ve eleştirel yaklaşımların yer aldığını, bunların ideal tipler olduğunu ve uygulamada çok az araştırmacının bir yaklaşımın tüm parçalarını kabul ettiğini ifade eder.

Bu çalışma eleştirel sosyal bilim yaklaşımını benimsemektedir. Neuman’a göre eleştirel sosyal bilim, toplumsal gerçeğin esas doğası noktasında gerçekliğin üç katmanı olduğunu savunur: ampirik, gerçek ve fiili. Ampirik gerçeklik duyularımızla gözlemlenebilse bile, yüzeydeki ampirik katman, daha derinde olan gözlemlenemeyen katmanlar içerisinde işleyen yapılar ve nedensel mekanizmalar tarafından üretilmektedir. Gerçek düzlemdeki yapılar ise doğrudan gözlemlenebilmektedir. Fiili düzlemde ise nedensel mekanizmalar, iç tutarsızlıklara sahip olabilse de aslında aynı sürecin parçalarına dair güçleri içinde barındırabilir (Neuman, 2016a: 143). Eleştirel sosyal bilim “insanların toplumsal yapılar tarafından biçimlendirilen, akılcı karar alan, anlam ve toplumsal yapılar inşa eden yaratıcı varlıklar olduğunu kabul eder” (Neuman, 2016a: 145). Bunların yanında eleştirel sosyal bilim, “sınırlı özerklik” olarak adlandırılacak fail ve yapı arasındaki ilişkide tek belirleyicilik yerine, ortak işleyişe vurgu yapar ve sağduyu noktasında “yanlış bilinç” fikrine dayanır: “insanlar çoğunlukla yanılır ve

objektif gerçeklikle tanımlanan kendi gerçek çıkarlarına karşı hareket eder” (Neuman, 2016a: 146).

Eleştirel realizmin temelinde “gerçekliğin doğrudan gözlenemeyen derin bir boyuta sahip olduğu kavrayışı” yatar ve bu kavrayış “hayatta karşımıza çıkan farklı türden gündelik olayları analiz ederken “yüzeyin altında süregelen bir şeyler var” veya “bunun ardında bir başka şeyin olması gerekir” gibi ortak ifadeler biçiminde çıkar” (Danermark vd, 2018: 45). Dolayısıyla her şeyden önce, toplumsal gerçekliğin sadece gözlemlenebilir bir şeye indirgenemeyeceği kabul edilmelidir. Bu çalışmanın yaklaşımını belirleyen temel noktalardan biri budur. “Realist için bilimsel teori, gözlenebilir olayları nedensel olarak ortaya çıkaran yapı ve mekanizmaların bir betimlemesi olmaktadır” (Keat ve Urry, 2001: 17). Empirik olanı ele almaktan daha önemli olan, onu üreten mekanizmaları da görebilmektir. Bunun bir diğer anlamı, empirik olanın kültürel ve ekonomik bir çerçeve içerisinde şekillendiğidir. Bilimin temel görevi gerçekliğin bilgisini sunmaktır ve gerçeklik verili olarak var olmaz. Çünkü gerçeklik “deneyimlediğimiz ve anladığımız şeyler, gerçekte olan şeyler ve olayları üreten mekanizmaların yer aldığı derin boyut arasında bir ontolojik boşluk içerir” (Danermark vd., 2018: 75). Dolayısıyla sadece küçük bir parçasını deneyimlediğimiz olaylardan yola çıkmak yerine belirli yapılar ve mekanizmaların yer aldığı bu derin boyutu göz önünde tutmak gerekir. Bu boyutun bilgisine yapısal ve nedensel analizlerle ulaşılmaya çalışılır. Eleştirel realizm “doğal zorunluluk anlayışını” oluşturan dört temel kavram etrafında şekillenir: yapılar, kuvvetler, üretken mekanizmalar ve eğilimler. Bununla birlikte eleştirel realizm iki modeli birleştirir: “bir şeylerin olmasını sağlayan nedensel fail olarak insan ve dünyayı sayısız biçimlerde yorumlayan anlam üreticisi olarak insan” (Sayer, 2016: 13). Ayrıca bu yaklaşımı şekillendiren ve unutulmaması gereken noktalardan birinin “pratiklerin,

kurumların, kuralların, rollerin ya da ilişkilerin ne olduğu onların toplum içinde toplumun üyeleri için ne anlam taşıdığına bağlı” (Sayer, 2016: 55) olduğu gerçektir.

Yaklaşımdan sonra yöntemin ikinci boyutunu oluşturan araştırma tekniklerine geçiş yapılabilir. Ergun yöntemin uygulama alanı ve yöntemi somutlaştıran şey olarak araştırma tekniklerini tanımlar: “araştırma teknikleri olmaksızın, bilimsel yöntem uygulanamaz, somut tavır olarak gerçekleşemez” (2018: 31). Buradan hareketle araştırma teknikleri, yöntemin uygulanma aşaması olarak tanımlanabilir. Bu çalışma özelinde araştırma tekniklerinin neler olacağı sorusuna birkaç başlık altında cevap verilebilir. Öncelikle araştırma teknikleri nicel ve nitel olarak iki üst başlık altında incelenebilir. Çalışmada nitel veri toplama teknikleri tercih edilmiştir. Bu seçimde temel belirleyici, nicel veri toplama tekniklerinin sınırlılıkları ve bilgiye ulaşma noktasındaki eksikliğidir. Ayrıca nitel veri toplama tekniklerinin en önemli özelliklerinden biri, eleştirel ve yorumlayıcı yaklaşımla uyumlu olması ve bu yaklaşımlarda tercih edilmesidir. Neuman (2016a: 23) nitel araştırma sürecinin yedi adımını sadeleştirmiş biçimde şu şekilde sıralar: “toplumsal benliğin kabul edilmesi, bir bakış açısını benimseme, çalışmanın tasarlanması, veri toplama, verileri analiz etme, verileri yorumlama, başkalarını bilgilendirme.” Nitel veri toplama tekniklerinin önemli bir özelliği, sahip olduğu esneklikten dolayı konunun çalışma süresince şekillenmesidir.

Bu doğrultuda bu çalışmada görüşme süreci ve sorular, herhangi bir katı sınırlılık içerisinde hapsedilmemiş ve esneklik ön planda tutulmuştur. Bununla birlikte dört temel nitel bilgi kaynağı olan gözlem, mülakat, görsel-işitsel materyaller ve belgeler içerisinden mülakat ve gözlem üzerinden bir araştırma kurgulanmıştır. Çünkü “nitel araştırmanın bel kemiği birden fazla veri kaynağından yoğun veri toplanmasıdır” (Creswell, 2013: 51). Bir konu özelinde detaylı bir bakış getirmek için nitel araştırma yapıldığını söyleyen Creswell (2013: 48), bu detayın ancak insanlarla doğrudan iletişimde olarak, yaşadıkları mekanlara

giderek ve hikayeler anlatmalarını sağlayarak kurulabileceğini ifade eder. Birey, grup veya sınıfların toplumsal dünyasının nasıl olduğuna yönelik cevaplar arandığında uygun olan saha araştırması, bu çalışma özelinde de uygun bir teknik olarak karşımıza çıkar. Saha araştırmalarında “insanların toplumsal dünyayı kendi etkileşimleri yoluyla yarattığını ve tanımladığını savunurlar. İnsan deneyimleri, öznel bir gerçeklik anlayışından süzülerek geçer ve bu da insanların olayları nasıl gördüğünü ve onlara nasıl davrandığını etkiler” (Neuman, 2016b: 545). Creswell’in (2013: 90) belirttiği gibi katılımlı gözlem oldukça önemlidir: “araştırmacının insanların günlük yaşamlarının içine girdiği ve grup katılımcılarını gözlemleyip kendileriyle mülakat gerçekleştirdiği, gruplara yönelik geniş çaplı gözlemleri kapsamaktadır.”

Araştırma tekniklerindeki önemli bir diğer başlık ise örneklemdir. Becker’ın (2015: 121) en yalın şekilde ifade ettiği gibi “her bilimsel girişim, birkaç örnek üzerine yoğunlaşarak belli bir türdeki her şeye uygulanabilecek bir şey bulmaya çalışır.” Örneklemenin nasıl seçildiği, yapılacak araştırmanın amacı ve sonucu açısından birçok sonuç doğurur. İki tür örnekleme biçimi olduğu söylenebilir: olasılığa dayalı (tesadüfi) ve amaçlı örnekleme. Bu çalışmada derinlemesine görüşme açısından uygun olduğu için amaçlı örnekleme biçimi seçilmiştir. Amaçlı örnekleme kullanılan bir araştırmanın “geçerlilik ve anlamlılık düzeyi aslında örneklemin büyüklüğünden ziyade, daha çok araştırmacının gözlemsel ve analitik kabiliyeti ve yanı sıra seçilen örneğin içerdiği bilgi zenginliğiyle ilişkilidir” (Layder, 2015: 86).

Bu çalışmada kullanılan araştırma tekniklerinden ilki derinlemesine görüşmedir. Çalışmada Ankara’da farklı özel şirketlerde iş hayatını devam ettiren 25 katılımcıyla derinlemesine görüşme yapılmıştır. Reklam yazarları, proje uzmanları, yazılımcılar, mühendisler, grafik tasarımcılar gibi meslek grupları seçilmiştir. En kısıası 55 dakika en uzununu 134 dakika olmak üzere farklı uzunluklarda süren görüşmelerin 14 tanesi yüz yüze

11 tanesi ise online gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların aynı şirketten olmamasına özen gösterilmiştir. Bu sayede olabildiğince geniş bir kitleye ulaşmak hedeflenmiştir. Katılımcıların onayıyla bütün görüşmeler ses kaydına alınmıştır. Sonrasında bu ses kayıtlarının tamamı dosyalara aktarılmıştır. Katılımcıların rahat bir şekilde kendisini ifade edebilmesi için çalışma ortamları ve çalışma zamanları dışında bir mekan ve zaman seçimi yapılmıştır. Bu sebeple görüşmeler için hafta içi akşam saatleri ve hafta sonları seçilmiştir. Yarı yapılandırılmış soru formu üzerinden devam eden görüşmeler katılımcıların konuşma akışına göre yeniden şekillendirilmiştir. Bu doğrultuda en çok dikkat edilen nokta katılımcıların kendilerini rahat bir şekilde ifade edebilmesi olmuştur. Katılımcılarla araştırmacı-araştırılan rolleri olabildiğince aşarak iletişim kurulmuştur.

Görüşmelerde dikkat gerektiren noktalardan biri, toplumsal olanın bilgisinin, sadece araştırmaya yönelik sorulara dayanmaması gerektiğidir. Bu durum, sosyoloğu herhangi bir röportajcıdan farksız kılar. Araştırma sadece sorulara dayanıldığında, düşüncenin hazır bir şey olduğu ön kabulünden hareket edilir. Oysa düşünce ortaya çıkar ve ortaya çıktığı andan itibaren değişikliklere uğrayıp bir sonuca evrilir. Yani herhangi bir bireyin görüşü, anlık olarak ulaşılabilir bir şey değildir, üzerinde tartışmayı ve sorgulamayı gerektiren bir akış içerisinde anlam ifade eder. Buradan hareketle bu çalışmada görüşme süreci sürekli olarak yeni sorular ve tartışmalar üzerinden ilerletilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada kullanılan ikinci veri toplama tekniği ise katılımlı gözlemdir. Derinlemesine görüşmeler devam ederken iki şirkette birer hafta boyunca katılımcı gözlem yoluyla veri toplanmıştır. Bu şirketlerden biri reklam diğeri ise proje şirkettir. Bu şirketlerde yer alma süreci katılımcılar aracılığıyla sağlanmıştır. Görüşmelerde anlatılanların ötesinde çalışma süreci ile ilgili bilgi toplanma amaçlanmıştır. Ayrıca bu durum sadece çalışma süreciyle sınırlandırılmamıştır. Bazı katılımcılarla çalışma zamanı

dışında da vakit geçirilerek onların gündelik hayatlarına olabildiğince odaklanılmaya çalışılmıştır. Bu açıdan iş yeri, ev ve ev dışı mekanlar olmak üzere iletişim halinde olunabilecek bütün farklı mekanlar gözlemin daha sağlıklı yapılabilmesi özelinde kullanılmıştır. Burada bireylerin kendilerini bir araştırma nesnesi olarak hissetmeyecekleri bir gözlem süreci gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Hem derinlemesine görüşme sürecinde hem de katılımcı gözlem süreçlerinde Bourdieu'nun (2015:18) ifade ettiği “insanlar genel olarak bir tartışmanın nesnesi olarak ele alınmaktan, nesneleştirilmekten hoşlanmazlar” gerçekliğini unutmadan, olabildiğince dikkatli ve bu sınırları unutturarak bir iletişim kurulmuştur. Araştırmacı olarak alan giriş sürecinde de söz konusu duruma öncelik vermiştir. Katı bir araştırmacı-araştırılan iletişimi yerine olabildiğince doğal bir iletişim inşa edilmeye çalışılmıştır. İlk aşamadan son aşamaya kadar söz konusu iletişim devam ettirilmiştir. Bu durum veri toplama sürecinin çok daha verimli geçmesini sağlamıştır. Adorno'nun (2017: 15) ifadesiyle “yaşamın en dolaysız hakikatini anlamak isteyen kişi, onun yabancılaşmış biçimini incelemek, bireysel varoluşu en gizli, en gözden ırak noktalarında bile belirleyen nesnel güçleri araştırmak zorundadır.” Veri toplama süreci boyunca bu nesnel güçlerin neler olduğuna ulaşılmaya çalışılmıştır. Zaman dilimi olarak kesitsel, analiz birimi olarak da toplumsal sınıfın seçildiği bir araştırma olan bu çalışmada bu gerçeklikler kabul edilerek ve bunların ortaya çıkarttığı sınırlılıklar aşılmaya çalışılarak bir veri toplama süreci yürütülmüştür.

Son olarak elde edilen verilerin analizine yönelik birkaç şey söylenebilir. Araştırmada elde edilen veriler, belirli temalar etrafında kategorize edilmiş ve teorik arka planı oluşturulmuştur. Genel itibarıyla nitel verilerin kodlanma sürecinin üç aşamada gerçekleştiği söylenebilir: açık, eksenli ve seçici kodlama. Açık kodlama, veriler üzerindeki ilk kodlamadır ve belirli temalar üzerinden hazırlık niteliğinde kategoriler

oluşturulur. Eksenli kodlama, verileri kodlamanın ikinci aşamasıdır. Temaların birbiriyle bağlantılandırılması ve temel analitik kategorilerin keşfi bu aşamada gerçekleşir. Seçici kodlama ise bütün verilerin ve önceki kodların tarandığı son aşamadır. Bu aşamada belirli temalar yeniden düzenlenir ve ana temalar ayrıntılandırılır (Neuman, 2016b: 664-669). Diğer bir nokta, nitel veri analizinde kullanılacak stratejidir. Seçilen stratejilerden biri “ardışık analiz”dir. Ardışık analiz “araştırmacının tekrar tekrar ampirik verilerle soyut kavramlar, kuramlar veya modeller arasında gidip geldiği; her seferinde kuramı uyarladığı ve veri toplamayı rafine hale getirdiği nitel veri analizi”dir (Neuman, 2016b: 677). Bu çalışmada ilk olarak katılımcılarla yapılan görüşmelerin ses kayıtları yazıya geçirilmiş ve 127 sayfalık ham bir veriye ulaşılmıştır. Sonrasında bu dosyalar tekrar tekrar okunarak belirli ana temalar oluşturulmuştur. Ardından ana temalar alt temalarla ilişkilendirilmiştir. Bu aşamada temel kategoriler oluşturulduktan sonra çalışma zamanı ve boş zaman başlıkları altında bütün veriler taranarak temel başlıklara ulaşılmıştır. Bu süreçte katılımcıların ifadeleri olabildiğince bütünlüklü ve doğal bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır.

BÖLÜM II

2. GÜNDELİK HAYAT, BEYAZ YAKA VE DİJİTALLEŞME

Dijital teknolojilerin beyaz yakalıların gündelik hayatlarını nasıl ve hangi açılardan etkilediğine geçmeden önce birkaç noktaya değinmek gerekir. Bunlardan ilki gündelik hayatın nasıl ele alındığı ve ne şekilde teorileştirildiğidir. İkinci nokta belirli yaklaşımlar üzerinden beyaz yakalıların nasıl tanımlandığıdır. Üçüncü bir nokta ise teknolojik gelişmeler ekseninde kapitalist üretim tarzının aldığı yeni biçimlerin ne olduğudur. Bu üç nokta üzerinden bir başlangıç yapmak, kapitalist ekonomik sistemdeki teknolojik dönüşümlerle birlikte beyaz yakalıların gündelik hayatının neye karşılık geldiği sorularının sorulmasını sağlar ve bu çalışmadaki temel çözümlemenin çerçevesini oluşturması açısından bir kapı aralar.

2.1. Gündelik Hayatı Teorileştirmek

Gündelik hayat kuramları üzerine bir değerlendirme yapmak, öncelikle bir kavram olarak “gündelik hayat” üzerinde durmayı gerektirir. Gündelik hayat sosyolojisi alt başlığında yapılan pek çok çalışmada kavramın nelere karşılık geldiği üzerinde bir uzlaşma söz konusu değildir. Bunun en büyük sebebi gündelik hayatın çok geniş ve farklı toplumsal karşılıklarının olmasıdır. Toplumsal alana dair birçok olgu gündelik hayat içerisinde kendisine yer bulur. Sınırlandırılmayan bir alandan bahsetmek mümkündür. Bu sebeple gündelik hayatı kavramsallaştırmak ve teorileştirmek daha da zorlaşır.

Kavramsallaştırmanın temel zorluklarından biri, sosyoloji alanında gündelik hayat kelimesinin oldukça sık fakat belirsiz kullanımıdır. Sanki bir uzlaşma söz

konusuymuş gibi, kullanılageldiği her yerde, kavrama yönelik çoğunlukla hiçbir tanımlama ihtiyacına gerek duyulmaz. Doğal olarak mevcut kullanım sıklığı kavramı oldukça muğlaklaştırır. Bununla bağlantılı olarak diğer bir zorluk ise kavramı ön koşulla kullanma zorunluluğudur. Yani gündelik hayat denildiğinde hangi unsurların anlaşıldığı olabildiğince açık bir biçimde sunulmalıdır. Fakat bu aynı zamanda analiz edilmeye çalışılan olgunun fazlasıyla parçalanması ve analiz biriminden sapma tehlikesini ortaya çıkarır. Bununla birlikte değişmez bir gündelik hayat algısından söz etmenin tarihsel süreç boyunca mümkün olmadığı da diğer bir gerçekliktir. Mevcut tarihsel koşullar, gündelik hayatın ne olduğu algısını sürekli olarak dönüştürmektedir. Gündelik hayat kavramının muğlak yapısındaki önemli noktalardan biri de teknolojik gelişmeler ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte mekan ve zaman sabitliğinin kırılmasıdır. Sınırlı bir mekan ve zamanın söz konusu olmaması, gündelik hayatın nerede ve ne zaman karşılık bulacağını belirsizleştirir. Bir yüzyıl öncesinde gündelik hayat alanı belirli bir mekan ve zaman üzerinden inşa edilebilirken özellikle 21. yüzyılla birlikte bu imkansız hale gelir.

Gündelik hayat kavramsallaştırma noktasında homojen bir bütünlüğe karşılık gelmez. Zaten böyle bir kavramsallaştırma çabası, gündelik hayatı yavan bir çözümleme alanı haline getirir. Öncelikle yapılması gereken kavramdan neyin/nelerin anlaşıldığının açıklanmasıdır. Dolayısıyla gündelik hayat gibi böylesine geniş ve hatta sınırsız bir dünya hakkında, tanımların ve analizlerin de sınırsızlığı söz konusu olur. Kavramsal olarak tanımlama zorlukları olsa dahi, bir analiz birimi olarak gündelik hayat, sosyolojinin en temel başlıklarından birini oluşturur. İster isimlendirilsin ister isimlendirilmesin, gündelik hayat sosyolojik olanın kurucu unsurlarından biridir. Gündelik hayat sosyolojisi başlığı altında, klasik isimlerden çağdaş isimlere kadar birçok sosyoloğa değinmek mümkündür.

Gündelik hayat genellikle her şeyin sıkıştırılabileceği artık bir kategori olarak görülür (Bennett 2018: 11). Kavramsallaştırma noktasındaki sorunlardan bir diğeri “onun görünürdeki ‘sıradandığı’, kavramın alışıldık, kanıksanmış ve sağduyusal olanla kaçınılmaz çağrışımlarıdır” (Bennett, 2018: 11). Aslında bu sorunu aşmak, gündelik hayatı teorileştirmenin ilk adımıdır. Çünkü burada önemli olan ve odaklanması gereken “tanıdık olanı yeterince tuhaf hale getirme” (Crow ve Pope, 2008: 598) gerekliliğidir. Sandywell’in (2004: 160-161) ifade ettiği gibi, bir yandan sıradan olan gündelik hayat başlığı altında sistematik olarak aşağılanırken bir yandan da gündelik hayat kategorisinin belirsizliği söz konusudur. Bir tarafta gündelik hayat diğer toplumsal pratiklerin temeli olarak teorileştirilirken diğer tarafta tarihin ve benliğin yeni biçimlerinin değişmez bir güç alanı olarak görülür. Bununla birlikte gündelik hayata dair aşağılamanın, Antik çağa kadar devam eden seçkin dünya bakışının küçümseyici ikilikleri üzerine inşa edilen modernite retoriğinin bir ürünü olduğu söylenebilir (Sandywell, 2004: 176).

Gündelik hayatı tarihsel ve toplumsal bir bütünlük içerisinde ele almak gerekir. Bu yapıldığı takdirde gündelik olana atfedilen önemsizleştirmeler de ortadan kalkar. Gündelik olan, tarihsel ve toplumsal olanın bilgisi haline dönüşür. Aynı zamanda söz konusu alanı sadece dönemin kültürel dünyasının bir yansıması olarak görmek, örneğin popüler kültür alanı olarak ele almak, yanıltıcı sonuçlara kapı aralar. Bunun yerine gündelik olan kültürün, ekonominin, siyasetin sahne aldığı bir alan olarak düşünülmelidir.

Gündelik hayat sosyolojisinin, sembolik etkileşimcilik, dramaturgi, etiketleme teorisi, fenomenoloji, etnometodoloji ve varoluşçu sosyoloji gibi birbiriyle ilişkili fakat farklı bakış açılarını kapsayan bir alan ve bir şemsiye terim olduğu söylenebilir (Adler vd., 1987: 218). Bu şemsiyenin altında üç temel noktaya değinilebilir: bağlamsallık, aktör modeli ve toplumsal yapı. Bağlamsallık noktasında, insanların kendi doğal bağlamlarında algı, duyu ve anlamlarının merkezi bir yeri vardır ve süreç içerisinde oluşan mikro

yapılara odaklanılır. Bunun sonrasında etkileşim ve iletişim iki yönde incelenir. İlkinde, yani aktör modelinde, tutum ve davranışlardan bilince yönelik bir hareket vardır. İkincisinde, yani sosyal yapıda ise, etkileşimden kaynaklanan ve aynı zamanda onunla karşılıklı bir ilişkide olan sosyal yapı ve sosyal düzene odaklanılır (Adler vd., 1987: 219).

Gündelik hayatın bir karşı çıkış alanı olarak var olduğunu söylemek de mümkündür. Rutine, tekrara ve belirli kısıtlamalara rağmen “en anlamsızlaştırılmış halinde dahi gündelik olan, kendi dönüşüm imkanını içinde barındırır; başka bir ifadeyle haftalık bir üretim ve tüketim döngüsü içinde tatmin edilemeyecek arzuların ortaya çıkışına yol açar” (Kaplan ve Ross, 1987: 3). Buradan hareketle, ütopyacı ve politik arzuların kristalleştiği yer açısından, tamamıyla sıradan olanın içine, egemen üretim ilişkilerinin yorulmadan ve durmaksızın yeniden üretildiği alana bakılmalıdır (Kaplan ve Ross, 1987: 3).

Bu bağlamda gündelik hayat konusundaki önemli noktalardan biri, son dönemlerdeki çalışmaların mikro boyutlu toplumsal etkileşimlere yönelmesi, ama bunun öncüsü olan Simmel’in ise bir yüz yıl önce “bilimsel” alandan dışlanıp akademik bir kariyere sahip olamaması gerçeğidir (Sztompka, 2008: 23). Gündelik olanın anlamı ve değeri, sosyoloji tarihi içerisinde oldukça değişken bir özelliğe sahiptir. Hem gereğinden fazla değersizleştirme hem de gereğinden fazla değerli görme durumlarının karşısında Sztompka (2008: 35), gündelik hayat sosyolojisinin bir alt disiplin olmadığını, sosyolojinin bütün konularını yeni bir ışık altında görmemizi sağlayan yeni bir bakış açısı olduğunu vurgular. Bunun yanında gündelik hayatın dört temel teorik gündemi olduğunu ifade eder: ilki, toplumun işleyişindeki farklı sosyal bağların ve farklı topluluk biçimlerinin rolü; ikincisi, daimi olarak yenilik yapma, sınırlamaların üstesinden gelme gibi insan doğasının yaratıcı dürtüsü ve toplumsal varoluşa katkıda bulunma; üçüncüsü, en güçlü dış kısıtlamalar karşısında bile içkin özgürlüğü ile insan eylemlerinin

kendiliğindenliği ve öngörülemezliği; dördüncüsü, insanın hem kendi hem başkalarının eylemleri hem de toplumsal yaşama anlam arama eğilimi (2008: 35). Bu noktada Gardiner’in gündelik hayata yaklaşımına değinilebilir:

Gündelik hayat bizim doğayla dönüştürücü bir praksis içine girdiğimiz, yoldaşlığı ve aşkı öğrendiğimiz, iletişimsel becerileri edinip geliştirdiğimiz, normatif kavramları pragmatik biçimde formüle edip uyguladığımız, çok çeşitli arzuları, acıları ve coşkunlukları hissettiğimiz ve eninde sonunda sönümlendiğimiz hayati önemdeki çevredir. Kısaca gündelik, hem bireysel hem de kolektif anlamda, bizim kendi çok yönlü becerilerimizi geliştirdiğimiz ve tümüyle bütünleşip gerçek anlamda *insan* olduğumuz ortamdır (Gardiner, 2016: 14,15).

Gündelik hayatın bir tür düşünümsel derinliği bünyesinde topladığının kabul edilmesi gerekir ve bu düşünümsel derinliğin gerekliliği “insanların yeni durumlara adapte olurken ve süregiden ve varoluşsal sıkıntılarla mücadele ederken gösterdikleri dikkat çekici beceriler kadar günlük yaşamın dışavurduğu yüksek düzeydeki kültürlerarası ve tarihsel çeşitliliği” (Gardiner, 2016: 20) açıklama noktasında ortaya çıkar. Ana akım yorumsamacı yaklaşımlarda gündeliğin sıradan olanın alanında yer aldığı, alternatif yaklaşımlarda ise gündeliğe potansiyel düzeyde sıra dışı bir alan gözüyle bakıldığı söylenebilir. Bu noktada bireylerin pragmatik faaliyetlerini betimlemenin ötesinde geçilmelidir: “Gündelik hayat *tek başına* anlaşılamaz, çünkü onu çözümlerken daha geniş sosyotarihsel gelişmelerle ilişkilendirmemiz gerekir” (Gardiner, 2016: 22).

Gardiner ana akımla eleştirel yaklaşımların farkını bu şekilde sunduktan sonra, kültürel çalışmalara ve postmodernizme geçiş yapar. Kültürel çalışmaların, gündelik hayatı verili kabul ettiğini ve neredeyse hiç tanımlama ihtiyacı duymadığını ifade eder. Ayrıca burada son zamanlarda eleştirel ve siyasal karakteri yitirme durumu da söz konusudur: “Gündelik, gittikçe daha fazla; iktidar asimetrileri, sınıf ilişkileri veya giderek küreselleşen piyasa güçlerine ilişkin sorular sorulmaksızın, yaratıcılığın ve direnişin sınırları içinde formalite gereği yapıyor hissi verecek şekilde anımsanır” (Gardiner,

2016: 24). Eleştirel gündelik hayat kuramları ve postmodernizm arasında ise ilk olarak ortak yönler vurgu yapar. Her ikisinin de soyut aklı karşısına aldığı, insan yaşamını indirgemeci ve açıklayıcı modeller içerisinde düşünmediğini, marjinalleşmiş mekanları ve pratikleri merkeze aldığı, modernitenin sayısız ikiliklerinin karşısında olduğunu ifade eder. Ama postmodernizmde eleştirel muhakeme ve sosyopolitik mevcut değildir, eleştirel yaklaşımı benimseyenler ise ahlaki ve siyasal bir duruş alırlar (Gardiner, 2016: 24-26).

Bu noktada gündelik hayatın, metalaşma ve bürokratik yapılaşma süreçlerinin etkileri karşısında kırılgan olduğunu ifade eder. Modernite eksiksiz bir *şeyleşme* sürecini ön plana çıkarmaktadır. Gündelik yaşam giderek bürokratik ve işlevselci mantığın etkisine girdikçe de yapay bir önemsizliğe ve kendini tekrarlama eğilimine girer. Bunun sonucu, gündelik yaşam dünyasının somut özgünlüklerinin ortadan kalkarak homojenleşmesi ve deneyimlerdeki zenginliğin, karmaşıklığın içinin boşaltılmasıdır (Gardiner, 2016: 31). Fakat buna rağmen, gündelik hayatın içerisinde barındırdığı potansiyeller, gündelik hayat çalışmalarını şekillendirmektedir.

Gündelik hayat sosyolojisini, sosyoloji tarihinin klasik ve çağdaş dönemleri içerisindeki yerine bakarak da değerlendirmek mümkündür. Sosyolojinin klasik dönemi için, bir toplumsal düzen arayışı veya değişen toplumsal koşullara yönelik bir sorgulamanın olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple hem bilimsel bir disiplini inşa etme ile bağlantılı hem de dönemin özellikleri itibarıyla, belirli makro toplumsal geçerliliklere ulaşma kaygısının ağır bastığı söylenebilir. Klasik dönemdeki önemli ikiliklerden biri fail-yapı, başka bir ifadeyle birey-toplum ikiliğidir. Bir disiplin olarak kurulma sürecinde sosyoloji, özellikle Durkheim'ın mücadelesi çerçevesinde, kendisini ispat etme noktasında bu ikiliklerden yapıya yaslanır. Zaman geçtikçe bu ikiliklerin daha net bir şekilde bir bütünlük içerisinde ele alındığı görülse de klasik dönemde makro bakış

açısının önemli bir ağırlığı vardır. Fakat düşünürlerin sadece yapıya veya insan eylemlerine baktığını söylemek gibi gereksiz bir ikiliğe düşmeye gerek yoktur. Klasik dönemdeki isimlerin yapı yönelimi ağır basan eserler verdiğini söylemek doğru olabilir. Birey tamamen göz ardı edilmez.

Gündelik hayatın birçok teoriye ilham kaynağı olduğunu söyleyen Kalekin-Fishman (2013: 175) odadaki fil benzetmesine atıf yaparak klasik sosyologların bu fili göremediklerini, göz ardı ettiklerini savunur. Ama gündelik hayatın, klasik dönem özelinde analiz edildiğini, sadece isimlendirilmediğini söylemek mümkündür. Bakıldığında Durkheim, Marx ve Weber’de gündelik olana dair birçok düşünce ve çözümleme görülebilir. Bu noktada Durkheim’da dahi bireysel olana, elbette yapı ile olan bağıyla ve belirleyiciliğiyle, birçok vurgu ve çıkarım görmek mümkündür. Toplumsal normlar içerisinde sarmalanmış bir birey betimlemesi yapsa da, örneğin duyguların toplumsal yaşamdaki rolüne vurgu yapmasının duygular sosyolojisinin gelişiminde etkili olduğu söylenebilir (Weyher, 2012: 364). Yine benzer şekilde toplumsal olguların “zorlayıcı” yönünü ele alan Durkheim (2013: 41) “bize dışarıdan dayatılan şeyi kendimiz hazırlamışız gibi bir düşe kanıyoruz” sözleriyle gündelik olanın birey bilinçleri dışındaki toplumsal süreçlerde aranması gerektiğinin kapısını açar. Durkheim’ın gündelik hayata yönelik katkıları açısından, gündelik olanın toplumsal arka planını bulma çabasının söz konusu olduğu söylenebilir.

Benzer şekilde Marx’ın düşüncelerinin de gündelik olan hakkındaki bilgiye önemli katkılar sağladığı söylenebilir. Onun çözümlemelerinden gündelik hayata yönelik çıkarımlar yapmak her şeyden önce maddi yaşam koşullarının öneminden hareket etmeyi gerektirir. Marx bireyi ve bireyin yaşadığı toplumsal dünyayı, üretim süreçleri ve bu süreçlerin sonucunda ortaya çıkan yaşam koşullarıyla ele alır. Bireyin düşünceleri, eylemleri bu koşulların sınırlayıcılığındadır. Bir bütün olarak toplumsal ilişkileri

belirleyen bir üretme biçimi söz konusudur. Nasıl üretildiği ve nasıl bölüştüğü, nasıl yaşandığının ve nasıl düşünüldüğünün göstergesidir. Dolayısıyla gündelik olanın nasıl şekillendiği de bu noktalarla belirlenir. Marx, bireylerin ne olduklarının, üretimleriyle ve ne ürettikleriyle bağlantılı olduğu kadar, nasıl ve ne biçimde ürettikleriyle de bağlantılı olduklarını savunur. Bireyleri tanımlayan nokta, üretimlerinin maddi koşullarıdır. Aynı zamanda kendi aralarındaki karşılıklı ilişkilerin biçimi de yine üretim tarafından belirlenir (Marx ve Engels, 2010: 39-40). Bu noktada gündelik hayata dair bütün toplumsallıkların üretim biçimi tarafından şekillendiği ve bu üretim biçimi tarafından da yeniden inşa edildiği söylenebilir. Bireyleri “etkide bulunan maddi üretim yapan, dolayısıyla belirli maddi ve kendi iradelerinden bağımsız sınırlılıklar, verili temeller ve koşullar altında faaliyet gösteren” (Marx ve Engels, 2010: 44) özellikleriyle betimler. Bilinci toplumsal bir ürün olarak gören Marx’ın (2010: 46) “yaşamı belirleyen bilinç değil, tersine, bilinci belirleyen yaşamdır” sözleri de gündelik hayatın temel noktalarından biri olan tutum ve davranış pratiklerinin nasıl belirlendiği noktasında önemli bir bakış açısı sunar. Bununla birlikte Marx’ın düşüncelerinden hareketle, gündelik yaşam içerisindeki zorunlu sınıfsal ilişkiler etrafında şekillenen bir bireyin var olduğu söylenebilir. Gündelik hayat bu bağlamıyla, bir mücadele alanı olarak ortaya çıkar. Bunların da ötesinde yanılsamaların, yabancılaşmanın hakim olduğu bir gündelik hayat düşüncesi de Marx’ın çözümlemelerinden çıkartılabilecek temel vurgulardan biridir.

Klasik dönem açısından gündelik hayat sosyolojisi oldukça kurakmış gibi düşünülürken, aslında gündelik olanın bilgisine ulaşma noktasında oldukça zengin bir bakış açısı sunar. Bu sebeple gündelik hayat sosyolojisi, Batı sosyolojisinde 1950’lerle birlikte bir tanımlayıcı alan olarak çalışılmaya başlansa da, aslında sosyolojinin başlangıç dönemlerine kadar önemli bir bağa sahiptir. Bunun da ötesinde, gündelik hayat

alışmaları, klasik dönemdeki sosyolojik bilginin üzerine inşa edilen bir alt başlık olarak sosyoloji literatüründe kendisine yer edinir.

Gündelik hayat zmlmeleri için ele alınabilecek temel isimlerden biri Lefebvre'dir. Lefebvre gündelik olanla politik veya ekonomik olan arasında bir ayırım yapmaz. Ona göre gündelik hayat eleştirisi, zaten politik veya ekonomik eleştirinin kendisidir. Gündelik hayatı bağımsız bir gerçeklik olarak ele almaz. Tersine, gündelik hayat birçok alanı içinde barındıran bir alan olarak zmlmelerinde yer alır. Bunu Marx'ın yaklaşımı ve kavramlarıyla yaparken, gündelik hayata bakarak Marksizmin ihmal ettiğı sosyolojik yanı genіřletmekte olduğunu savunur. Lefebvre için gündelik hayat en basit şekilde "Nasıl Yaşıyoruz?" sorusunun cevabıdır.

Lefebvre (2013a: 20) için gündelik hayat, en temelde aşına olunandır: "Aşına olana bakar, aşına olana uzaktan bakar, gündelik yaşamdır aşına olunan. Aşına, aşınalık, insanları örter ve onlara tanıdığımız bir maske vererek onları bilmemizi güçleştirir." Aşınalığın toplumsal gerçeklik üzerindeki arpıtmalarının farkında olunması gerektiğinden hareket eder. Lefebvre'nin gündelik hayat çözümlemesinin dayandığı temel noktalardan biri insanların genel olarak nasıl yaşadıklarını bilmedikleri veya yanlış bilmeleri durumudur: "bu yaşamı ideolojik temalar, etik değerler *aracılığıyla* görürler. Onu yorumlarlar. Özellikle kendi temel ihtiyaçlarını ve tutumlarını yanlış anlarlar; bunları yanlış ifade ederler; en genelleri ve en üstünkörü olanları hariç, ihtiyaçları ve özlemleri konusunda yanılırlar" (2013a: 100). İnsanların kendi yaşamlarını bilmediklerini ifade eden Lefebvre'nin bu doğrultuda en çok başvurduğu kavramlardan biri "yabancılaşma"dır.

Lefebvre için asıl sorun, analiz edilen insanlarda değildir, asıl sorun bu insanların yaşamını görememek ve yaptıklarını kavrayamamaktır: "Onları oldukları yerde, özellikle mütevazı, aşına, gündelik nesneler içinde -tarlaların, sabanların biçimi- görmeyi

bilmiyoruz. İnsanı çok uzakta ya da çok “derinde”, bulutlarda ya da esrarlarda aramaya gideriz; oysa insan bizi her yanda bekliyor ve kuşatıyor” (2013a: 136). Bu düşüncelerden hareketle gündelik hayatın en sıradan olgularını ve bu olguların insani içeriğini keşfetmek gerektiğini savunur. Ama bunu oluştururken sadece görünüşle ilgilenen ve görünüşlerden bir şeyler üreten düşüncelere de karşıdır. Önemli olan, eylem ve düşünce birlikteliğine bakmak ve bunu yaparken ne sığ görünüşte ne de gerçek olmayan mitlerde kaybolmaktır. Ona göre gerçeklik “gündelik hayatın esrarengiz derinliklerinde”dir ve farklı bilimlerin senteziyle birlikte bu gündelik hayat incelenmelidir (Lefebvre, 2013a: 142).

Lefebvre gündelik hayat eleştirisinin “Nasıl Yaşıyoruz” başlığı altında bir soruşturmaya sahip olması gerektiğini savunur. Bu soruşturmanın öncelikle, araştırma ve belgelerle bazı bireylerin gerçek yaşamlarını yeniden oluşturabileceğini söyler. Burada bireylerin nasıl ve hangi etkiler altında yetiştiklerine, mesleklerini nasıl seçtiklerine, nasıl evlendiklerine ve neden çocukları olduğuna ve genel olarak da içinde bulundukları yaşam koşullarında nasıl hareket ettiklerine bakılır. Soruşturmada sadece bireylere değil, herhangi bir güne odaklanmalıdır. Sıradan bir günde neler yapıldığına bakılır. Burada ortaya çıkacak şey, bireyselin sıradanlığında yatan saklı toplumsal tarafıdır. Dolayısıyla herhangi bir günün hiç de sıradan olmadığını savunur. Sonrasında bu soruşturmada, hangi ulusal düzeyde olunduğu ve diğer uluslarla ne gibi farklılıklar olduğu ele alınabilir. Aynı zamanda bu soruşturma Lefebvre’ye göre “yaşama sanatı”na da katkı sunar. Yaşama sanatının, insanın varlığının kendi yaşamını araç olarak değil, amaç olarak kabul ettiğini varsaydığını söyler. Bunun sonucunda da gündelik hayat, bir sanat eseri ve insanın varlığına sunduğu sevinç olarak varsayılır (Lefebvre, 2013a: 199-203).

Aynı zamanda bir gündelik hayatın eleştirisi programının nasıl olması gerektiğine de değinir. Bu programda, modern yaşamın geçmişle ve olasılıkla karşılaştırılmasının olması gerekir. Bir başka gerekli olan şey, incelenen insan gerçeğindeki terimlerdeki

karşıtlıktır. Lefebvre grupların ve bireylerin ilişkilerinin, gündelik hayata bir müdahalesi olduğunu ama bu müdahalenin uzmanlaşmış bilimler tarafından kısmen kavranamadığını ifade eder. Zaten temel konu bu “insan malzemesi”dir. Buradan hareketle gündelik hayatın eleştirisi, bilincin “toplam içeriği”ni kavramaya katkıda bulunacaktır. Bu aynı zamanda bütünün kavranması ve dahası bütünsel insanın gerçekleşmesine katkıdır (Lefebvre, 2013a: 255-256).

Lefebvre (2013b: 19) için gündelik hayatın bilinebilmesinin temel koşulu, bir bütün olarak toplumu bilmek, ikisinin karşılıklı etkileşimlerine bakmak ve bunun yanında ikisinin radikal bir eleştirisini yapmaktır: “toplumu gündelik hayatla, gündelik hayatı da toplumla eleştirmek gerekir.” Aslında gündelik hayatın bilgisi olmadan toplumun bilinmeyeceğini savunur. Bununla birlikte parça ve bütün arasındaki ilişkiden yola çıkarak şunları ifade eder: “Eğer parça bütün olsaydı, gündelik hayatı incelemek kolay olurdu ve eleştirisi de rahatlıkla yapılardı. Günlerin en küçük ayrıntılarını, kaçınılmaz biçimde tekrarlanan tavırları belirterek kaydetmek yeterdi. Bu da basit bir plana göre olurdu: Çalışma, aile hayatı, dolaysız ilişkiler (bina, mahalle ya da köy, şehir), boş vakit” (Lefebvre, 2013b: 51). Buradan hareketle gündelik hayatı toplumsal yapının içindeki bir parça/düzy olarak ele aldığı rahatlıkla söylenebilir. Önemli olan bu parçanın bütünle karşılıklı etkileşimdir. Onun için gündelik hayat ara ve aracı bir düzydir. Bunun yanında Lefebvre için gündelik hayat, kendi içinde de hiyerarşik düzeyeyle sahiptir ve bu düzyeleri şu şekilde özetler:

Zorunluluğun dolaysız ve doğal biçimlerini (ihtiyaçlar, döngüsel zamanlar, duyumsal ve hayati kendiliğindenlik) ve bunlara hakim olan faaliyetin tohumlarını (soyutlama, akıl, doğrusal zaman) kapsar. Ardından, nesnelere ve mallara süreyen sahiplenme, arzuların ihtiyaçlardan yola çıkarak oluşumu ile “mallar”la arzular arasındaki denklik bölgesini içerir. Zorunluluk ile rastlantı, olanaklı ile olanaksızlık, sahip olunan ile kaçıp giden, ampirik şans ile şanssızlık, bu bölgede karşı karşıya gelir. Olanak dahilinde olanı genişletmek için bir çaba da görülür. Gerçekleşme ve

gerçekleşmeme, fiili ve sahip olunan (mal edinilmiş) haz/yararlanma ile hazzsızlık/yararlanmama bölgeleri; bütün bunlar, “yabancılaşma-yabancılaşmadan kurtulma” diyalektik hareketinin yerleridir. Son olarak, üçüncü bir düzey ya da dereceyi de ayırt ederiz. Bu üçüncü düzey kah dolaysız ve ampirik olarak verili kabul edilir ki o zaman “ideolojiler”, “ahlaki değerler” incelenir. Kah bireyselle toplumsal arasındaki ve bireysel bilinçte birey ile kendisi arasındaki dolayım olarak kabul edilir (Lefebvre, 2013b: 70).

Lefebvre gündelik hayat çözümlemelerinde “olasılık” meselesini ele alır. Gerçeği oluşturan biyolojik, tarihsel ve sosyolojik belirli koşulların olduğunu ve gerçeğin oluşum ve eğilimini içeren süreçler mevcuttur. Olasılığı oluşturan işte bu koşullar ve süreçlerdir. Ayrıca olasılık için bir tercihin ve bir stratejinin olması şarttır. Olasılıklar alanının genişlediğini ve bunu mesele etmek gerektiğini savunur. Modern toplum içindeki grupların ve bireylerin yaşamını anlamak için buna bakmak şarttır. Çünkü modern toplumu niteleyen şey tam da budur. Giderek daha fazla tercihte bulunmaya ve daha ayrıntılı taktik ve stratejilere sahip olmaya bir mecburiyet vardır. Lefebvre bir grubu ya da grup içindeki bireyleri anlamak ve onların belirli bir tarihsel süreç içerisindeki sorunsalını saptamakla ilgilenir. Ona göre bir insan grubunun gerçekliği, olasılıkları, bunları gerçekleştirme tarzı, bu grubun sorunsalından yola çıkılarak kavranabilir. Zaten temel sorunsal da gündelik hayat ve bu hayatın dönüşümüdür. Bu şekilde gündelik yaşamda ve diğer alanlarda mutlak zorunluluk fikrine ve mutlak tesadüf fikrine karşı çıkar. Temel olarak olasılıklar meselesine bakar. Birey veya grupların olasılıklarla temsil edilebileceğini ifade eder (Lefebvre, 2013b: 121-126).

Lefebvre’nin gündelik hayatın eleştirisinde kullandığı en temel kavramlardan biri “yabancılaşma”dır. Yabancılaşma onun için bir analiz aygıtı gibidir. Bu kavramı gündelik hayatın eleştirel incelemesinde kullanabilmek için bazı önermeler öne sürer. Bunlardan biri kavramın tikelleştirilmesi ve tarihselleştirilmesi gerektiğidir. Bu kavram ancak toplumsal bir referansla karşılık bulabilir. Diğer bir önerme “yabancılaşma-

yabancılaşmadan kurtulma-yeni yabancılaşma” şeklinde bir diyalektiğin olduğudur. Örneğin bir teknik başka bir tekniğe göre yabancılaşmadan kurtarıırken, bir yandan da teknolojik bir yabancılaşma doğurabilir. Başka bir önerme, yabancılaşmanın en kötü çeşidinin yabancılaşmaya karşı bihaber olunmasıdır. Diğer bir önerme ise, farklı farklı gruplara ve bireylere yönelik farklı yabancılaşmaların olduğudur. Bu şekilde yabancılaşmanın karmaşıklığına vurgu yapar ve gündelik hayat içerisinde bu farklılıkların dikkate alınması gerektiğini savunur (Lefebvre, 2013b: 220-222).

Lefebvre (2013b: 253) için gündelik hayatın eleştiri insanların deneyimlerine odaklanır ve bütün insanların hem nesne hem de özne olduğunu savunarak şunları söyler: “Gündelik hayatın büyük bölümünün basmakalıplaşmış ve yinelenen eylemlerden oluştuğunu biliyoruz. Bu tekrarlanan praksis, insan dünyasını besler ve onu yeniden üretmeye katkıda bulunur.” Bununla birlikte eserleri gündelik hayatı çözümlerken aynı zamanda onu dönüştürme düşüncesine de sahiptir: “Gündelik hayatı incelemek, onu değiştirmek istemektir. Gündelik hayatı değiştirmek, onun bulanıklıklarını gün ışığına çıkarıp dillendirmektir; gizli çatışmaları ortaya çıkararak bunları parçalamaktır. Dolayısıyla hem bir teori hem de bir pratiktir, bir eleştiri ve bir eylemdir” (Lefebvre, 2013b: 239).

Lefebvre (2015: 18) gündelik hayatın tarihin bir ürünü olduğundan hareketle çözümlemelerine devam eder. Gündelik hayatın “bilinebilir” bir şey olduğunu savunur ve bunun peşinden ilerler. Gündelik hayat içerisindeki çelişkiler ve çatışmalar üzerinden bir çözümleme oluşturmaya çalışır. Aynı zamanda gündelik hayat, üretim tarzının bir ürünüdür. Bu düşüncesini şu şekilde daha da geliştirir: “Gündelik hayat “altyapı”dır ve üretim tarzı, bu altyapının programlanması yoluyla, bu altyapıdan yola çıkarak sistem haline gelmeye çalışır” (Lefebvre, 2015: 50).

Lefebvre (2020: 13) edebiyattan esinlenerek “bir günün hikayesi dünyanın hikayesini ve toplumun hikayesini kapsar” der. Aslında gündelik yaşamın ne olduğunu en kısa ifadesiyle bu şekilde özetlemiş olur. Gündelik hayatın tekrarlardan oluştuğunu ifade eder: “işteki ve iş dışındaki tavırlar, mekanik hareketler (ellerin ve vücudun hareketleri, aynı zamanda parçaların ve tertibatların hareketleri, rotasyon veya gidiş-gelişler), saatler, günler, haftalar, aylar, yıllar; çizgisel tekrarlar ve döngüsel tekrarlar, doğal zaman ve akılcı zaman” (Lefebvre, 2020: 30). Bu açıdan gündelik hayatın çözümlenmesi için eleştirel mesafe, itiraz ve karşılaştırmanın bir arada bulunması gerektiğini savunur. Ona göre gündelik hayata yönelik eleştirel bir çözümlenme ideolojileri ortaya çıkartacaktır. Bunun yanında gündelik hayata yönelik bilgi, ideolojik eleştiriyi kapsadığı gibi aynı zamanda bir özeleştiriye de kapsayacaktır (Lefebvre, 2020: 40).

Özetlemek gerekirse Lefebvre için gündelik hayat, içerisinde birçok farklı toplumsal boyutu barındıran bir inceleme alanıdır. Basit anlamda bir makro belirlenimcilik söz konusu değildir düşüncelerinde. Bununla birlikte kültür gibi büyük adlandırmalar kullanmak yerine sürekli olarak gündelik hayat kavramına atıf yaptığı görülür. Aynı zamanda gündelik hayatı değişimleriyle, farklılıklarıyla ele aldığı görülür. Gündelik hayat Lefebvre için ne sadece umudun ne de sadece yabancılaşmanın alanıdır. Bu açıdan gündelik hayatın diyalektiğine odaklandığı söylenebilir. Hem yaratıcı bir yön hem de yabancılaştırıcı bir yön söz konusudur. Gündelik hayat hem özgürlüğün alanı hem de yabancılaşmanın alanıdır.

Michel de Certeau gündelik hayatı bir bütünlük olarak inceleme nesnesi olarak ele alan diğer bir isimdir. *Gündelik Hayatın Keşfi* adlı eserini oluşturan anlatıların “sıradan insanın sıradan alışkanlık, tutum ve uygulamalarının öyküsünü anlatma iddiasında” (Certeau, 2008: 41) olduğunu ifade eder. Toplumsallığı bu sıradan insan üzerinden inşa

eder. Her şeyden önce, bireyin pasif olarak sunumunun karşısındadır. Günlük eylem, uygulama ve üretim tarzları içerisinde bireyi ele alır. Bunlar, toplumsal etkinliğin görülmeyen yüzleridir. Ona göre günlük yaşam insana “düzenbazlık yapmak, dolap çevirmek yani işini kendince yürütmek için herkese binlerce yol yordam sunar” (Certeau, 2008: 44).

İnsanların veya grupların, toplumsal süreçlerle kendilerine dayatılanları farklı bir şekle sokarak yeniden imal ettiğini savunur Certeau. Asıl olarak bu yeniden inşa sürecine odaklanır. Bir televizyon izleyicisi için de, sömürgeleştirilen bir toplumun üyeleri için de bu noktadan düşünür ve asıl olarak bu noktadan hareket edilmesi gerektiğini savunur. Certeau kültürel ve ekonomik dünyada tüketici olarak konumlanan insanların pratiklerine bakar. İnsanların kullandıkları yöntemlerin, onlara dayatılan disiplin mekanizmalarını dönüştürdüğünü ve uyarladığını söyler. Yani bir karşıtlıklar üretme süreci mevcuttur. Dolayısıyla gündelik yaşamda bir “yaratıcı” olma hali söz konusudur. Bu yaratıcılık kültür inşa etmeyenlerin kültürel pratikleridir:

Çizgidsılığın günümüzdeki figürü artık küçük gruplar değil ama çizgidsında kalan kitlelerdir; çizgidsılık kültür üretmeyenlerin kültürel bir etkinliğidir. Bu etkinlik imzalı değildir, okunamaz, simgeleri yoktur ve üretici bir ekonominin birer birer pazara sürdüğü gösteri-ürünlerini satın alanların gerçekleştirebileceği tek etkinliktir. Ama tüm bunlar, bu etkinliğin türdeş olduğu anlamına gelmez. Zorunlu bir dilin ürünlerinin yeniden kullanımının biçimi, toplumsal durumlara ve güç ilişkilerine bağlıdır. Televizyon karşısındaki göçmen bir işçinin eleştiri ya da yaratıcılık uzamı orta sınıf bir Fransız’ın uzamından farklıdır. Aynı alanda etkinlik gösteren iki taraftan, bilgilenme araçları, finansal kaynaklar ve “güvenceler” bakımından zayıf olan taraf, daha kurnaz olmak, daha fazla rüya görmek ya da daha fazla eğlenmek durumundadır (Certeau, 2008: 51,52).

Certeau gündelik yaşam içerisindeki kültürü bir savaş durumu gibi ele alır. Kültür gerilim ve şiddetle gelişmektedir, ama içerisinde uzlaşmalar ve sözleşmeler barındırır. Zayıfın güçlüden çıkar sağlama amacını barındırır. Bunun için de günlük alışkanlıklar ve

tutumlar siyasallaşır. Tüketicilerin üretim düzenekleriyle kurdukları ilişkiler çerçevesinde gündelik yaşam devam eder.

Certeau (2008: 54) için izlek, belli bir plana göre yapılan harekettir. Strateji, öznenin belirli bir çevreyle yalıtılmasıyla oluşan güç ilişkilerinin ölçülüp tartılmasıdır. Taktik ise uygulama alanı olarak ötekinin alanına sahiptir, kendi çıkarı için sürekli tetikte olma durumu ve bunları fırsata çevirme sürecidir. Zayıf olanın kendinden olmayan güçlerden çıkar sağlamak için çabalama durumudur. Eylem, uygulama ve üretim tarzlarının büyük bir bölümünün taktik olduğunu ifade eder. Bu noktada bir “eylem sanatı” alanından bahseder. Bu eylemlerin “kendilerine özgü bir formaliteleri, kendilerine özgü yaratıcı buluşları vardır ve bunlar, tüketim olarak adlandırabileceğimiz çetrefil bir işi alttan alta yönlendirirler” (Certeau, 2008: 105). Bir anlamda faillerin bu eylemler aracılığıyla dayatılanları dönüştürmeyi başardıklarını söyler:

Aslında yayılmacı, merkezci, gösterişçi ve gürültücü, ussal bir üretimin karşısında tamamen farklı, başka bir üretim, “tüketim” olarak nitelendirebileceğimiz bir üretim biçimi yer almaktadır. Tüketim bir üretim biçimi olarak, kendine özgü kurnazlıklar sahiptir, fırsatlara göre parçalanıp ufalanır, kaçak avlandığı yerler vardır, gizli kapaklıdır ama sürekli mırıltılar çıkarır (Certeau, 2008: 106).

Certeau tüketicinin ürünle özdeşleştirilemeyeceğini ifade eder ve tüketicilerin üreticiliğine odaklanır. Yani sadece bir taşıyıcı değildirler: “Yerleşik bir düzenin labirentlerine, kayaların arasına vurarak, köpüklerinin izlerini bırakan, hırçın deniz dalgalarının hareketlerine benzer hareketlerle vurup çekilirler” (Certeau, 2008: 110). Bununla birlikte strateji ve taktik arasında bir ayrım vardır:

Stratejiden kastım, güçler arasındaki ilişkilerin, ancak bir istek ya da erk öznesinin (işletme, ordu, kent, bilimsel kurum) yalıtılabilir olduğu anda gerçekleştirebileceği oyun ya da hesaplaşmadır. Strateji, bir mülkiyet olarak çerçevesi çizilebilecek bir mekanın varlığını ön kabul olarak benimser. Bu mekan, hedeflerden ya da tehditlerden (müşteriler ya da rakipler, düşmanlar, kent etrafındaki taşra bölgesi,

araştırmanın amaçları ve konuları vb) oluşan dışarıdakiler kümesiyle kurmuş olduğu ilişkileri yönlendirebileceği bir üstür (Certeau, 2008: 112).

Bu noktada taktik, “stratejilere kıyasla bir mülkiyetin var olmamasıyla nitelenen hesaplı eylem”dir ve taktik “zayıfın sanatıdır” (Certeau, 2008: 114). Bununla birlikte “stratejiler, bir mekanın oluşumun zamanın yıpratıcı gücüne karşı gösterdiği dirence önem verirler; taktikler, zamanın ustalıklı kullanımı üzerine oynarlar, ortaya çıkan fırsatlar ve erkin oluşumunun temelinde yer alan oyunlar üzerine kurarlar oyunlarını” (Certeau, 2008: 116). Ayrıca gündelik yaşam içerisinde jestlerin de önemine dikkat çeker: “Jestler ve anlatılar biri taktik diğeri dilbilim olan iki farklı yol üzerinden nesneleri düzenler, yerlerini değiştirir, dağılımlarını ve kullanımlarını değişikliğe uğrattırır” (Certeau ve Giard, 2009: 172).

Lefebvre’de artı ve eksileriyle diyalektik bir süreçle ele alınan gündelik yaşam, Certeau için bir direnme, öngörülemeyen eylemler yeridir. Lefebvre için bir sahte eğlence alanı olarak karşımıza çıkar gündelik yaşam. Hem baskıcı bir yönü vardır hem de özgürleştirici bir yönü. Gündelik hayata dair karamsarlığı ve iyimserliği içinde barındırır. Certeau ise gündelik faaliyetlerin temel özelliğinin taktiksel olduğunu ifade eder. Onun açısından bir alanın anlaşılması için o alanı oluşturan pratikler kümesinin anlaşılması gerekir.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa gündelik hayat, sınırları her ne kadar belirsiz olsa da, her şeyden önce sabit özellikler temelinde tanımlanamaz. Tarihsel ve toplumsal süreçler gündelik olanı değiştirir ve dönüştürür. Gündelik hayat ne sadece makro ölçekli ve yapı odaklı bir analiz birimidir ne de mikro ölçekli ve fail odaklı bir analiz birimidir. Bir analiz birimi olarak iki yönü de içerisinde barındırır. Dolayısıyla bütün toplumsal süreçleri içeren geniş bir alan olma özelliğiyle aslında sosyolojinin en temel analiz birimidir. Her şeyden önemlisi, sosyolog gündelik hayat içerisinde bir teorik dünya inşa eder.

Yapının ön plana alınıp failin pasif ve bilinçsiz taşıyıcılar olduğu bir gündelik hayat yaklaşımı da, failin özerkleştirildiği ve yapının göz ardı edildiği bir gündelik hayat yaklaşımı da içerisinde muazzam derecede eksiklikler barındırır. Aslında gündelik hayat, yapı ve birey arasındaki etkileşimin sergilendiği sahnedir. Bu etkileşim çatışmayı ve uzlaşmayı beraberinde getirir. Toplumsal olanın ve toplumsal ilişkilerin üretildiği temel yer olarak gündelik hayat, çatışmanın ve uzlaşmanın alanıdır. Toplumsal olanın bireye yönelik zorlamalarını da, bireyin bu zorlamalara yönelik geliştirdiği stratejileri de içinde barındırır. Bireyin var olma çabasının sahnesidir gündelik hayat. Dolayısıyla hem yabancılaşmanın hem de özgürleşmenin alanıdır.

Gündelik hayatta sıradan ve olağandışı olan sahnelenir. Bazı çevrelerce sıradan olanın küçümsenmesi söz konusudur, fakat zaten önemli olan tam da bu sıradanlıktır, sosyoloji bir anlamıyla sıradanlığın içerisindeki derinliği keşfetme bilimidir. Sıradan olan aşına olunandır ve aşına olma durumu, toplumsal olanın görülmemesine yol açar. Oysa sıradan olanın sıra dışılığı söz konusudur ve buna odaklanılmalıdır. Aynı eylemlerin defalarca tekrarlandığı bir eylemler kümesi içerisinde, bu tekrarların sebeplerini anlamamanın yolu açılmalıdır. Bu eylemlerin arkasındaki belirleyici ve şekillendirici toplumsal dünya birçok özellik sunar. Gündelik hayatın sosyolojisi tam da bunu yapabilmektir. Bu sıradanlığı anlamak, gündelik hayata eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşarak gerçekleşebilir. Dolayısıyla dijital teknolojilerin yoğun biçimde etkide bulunduğu gündelik hayat bu çerçevede içerisinde ele alınabilir.

2.2. Beyaz Yakalı Tanımlamak

Beyaz yakalı kavramı, sosyal bilimler literatüründeki en sorunlu kavramlardan biridir. Kavramın net bir tanımına ulaşamadığı gibi, beyaz yakalı çalışanlar diye bir kategorinin kabulü dahi tartışma konusu olabilmektedir. Dolayısıyla beyaz yakalıların, hangi çalışanları kapsadığına dair birçok belirsizlik mevcuttur. Buradan hareketle, beyaz

yaka kavramı üzerine net bir tanımlama yapmak gibi bir amaç belirlemektense, kavramın literatürdeki karşılığına, bu karşılığın düşünsel arka planına ve tarihsel süreç içerisindeki değişimlerine odaklanılması daha yerinde bir tercih olabilir. Sosyoloji literatüründe beyaz yaka üzerine kalem oynatan isimlerin tamamına değinmek oldukça zor ve de gereksizdir. Bu sebeple, öne çıkan birkaç isim üzerinden bu değerlendirmeler yapılabilir. Bu isimlere geçmeden evvel, beyaz yakanın genel olarak nasıl tanımlandığına ve daha önemlisi bu tanımlamaların hangi sınıf çözümlemeleri temelinde yapıldığına değinmek gerekir.

Beyaz yakayı tanımlama amacıyla olan birçok çalışmada önemli farklılıklardan söz edilebilir. Bu farklılıklar aynı zamanda, sınıf olgusuna nasıl yaklaşıldığıyla bağlantılıdır. Nereden ve hangi açılardan bakıldığına göre, birçok beyaz yaka tanımlamasına ulaşılabilir. Kavramın belirsizliğinin nedenleri ve göz ardı edilemeyecek boyutlarından birkaçı, farklı ülkelerde farklı anlamları olması, hatta aynı ülke içerisinde farklı anlamlara karşılık gelmesi ve çok sayıda eşanlamlı karşılığının bulunmasıdır (Bain ve Price, 1972: 325). Bütün kavramsal karışıklıklara rağmen, belirli özellikler çerçevesinde beyaz yakayı tanımlamaya yönelik yaklaşımlar gruplandırılabilir. Bain ve Price (1972: 326) üç farklı tanımlama türünü gruplandırır: “zihin-kol gücü yaklaşımı” (brain-brawn approach), “işlevsel yaklaşım” (functional approach), “eklektik yaklaşım” (eclectic approach). Zihin-kol yaklaşımı en popüler tanımlama türüdür. Bu yaklaşım, ilk dönemlerde büro çalışanları etrafında şekillenir. Tanımlama sorununu ele alan ilk isim Emil Lederer’dir ve beyaz yakalıları kol gücüne dayanan işlerin dışındaki çalışanlara yönelik kullanır. Lederer’in 1912 yılında yaptığı bu tanımlama tarihsel dönem itibariyle de bakıldığında bazı açılardan yetersizdir. Yetersiz olmasının temel sebebi, kapitalist üretim biçiminin o dönem itibariyle çok daha farklılaşmış bir çalışan kitlesi yaratmış olmasıdır. Bu çalışan kitleyi sadece zihin ve kol gücü özelinde bölmek ve beyaz yakalıları sadece zihinsel çalışmayla ele almak, somut düzeyde oldukça belirsiz bir karşılığa sahiptir

(Burris, 1986: 327). Bain ve Price’a göre (1972: 329) zihin ve kol gücü yaklaşımının en temel sorunu, tanım probleminde mavi yaka beyaz yaka ayrımını entelektüel ve el işi gibi belirsiz iki sığata çevirmesidir ve bu yaklaşım beyaz yakalı çalışanın yeterli bir tanımını veremez. Burada ayrıca insan emeğinin her çeşidinde kafa ve kol arasında bir birlik olduğunu savunan görüşler de mevcuttur (Sohn-Rethel, 2011: 98).

İşlevsel yaklaşımda ise Fritz Croner beyaz yakayı eğitim, statü gibi öznel kriterlerle değil, işin içeriğine yönelik nesnel kriterlerle tanımlar. Ona göre beyaz yakalıları yerine getirdikleri idari işlevler, tasarım ve analiz işlevleri, denetim ve yönetim işlevleri ve ticari işlevler temelinde tanımlanır (Bain ve Price, 1972: 332). Bu dört işlevin beyaz yakalı çalışanların ayırt edici özelliği olduğunu savunan Croner, retim süreçlerinin değişmesiyle birlikte belirli işlevlerin farklı çalışma grupları arasında paylaşılmak zorunda kaldığını savunur. Bu yaklaşımın temel sorunu, yine ilk yaklaşımda olduğu gibi, tanımlayıcı olma noktasında beyaz yaka kavramını denetim ve yönetim kavramlarına aktarmasıdır. Ele alınan işleri denetim ve yönetim temelinde kavramak oldukça zordur. Zaten işe dair birçok işlev, tarihsel süreç içerisinde değişikliğe uğramaktadır.

Eklektik yaklaşımda ise Roger Girod beyaz yakayı ayırt edici iki kriterin varlığından söz eder: Çalışma ortamının doğası, çalışmanın nesnesi ve işlevi. Girod iki tür çalışma ortamı betimler: “mekanik” olan ve kol gücüne dayanan çalışma ortamı ile “mekanik olmayan” bürokratik olan çalışma ortamı. Beyaz yakalıların yeri ikincisidir. Ona göre çok az istisna dışında, kol gücünün olmadığı tüm çalışanların ortamı “burjuva” karakterlidir. Kol gücüyle çalışmayanlar ya bu yerlerden tamamen dışlanır ya da küçük işleri yerine getirmek için bu ortamlarda ara sıra görünürler. Bu görünme durumunda dahi, beyaz yakalı işçilerden üniformaları ve kostümleri ile ayrılırlar. Çalışmanın nesnesi ve işlevinde ise, birimci terim işçilerin üzerinde çalıştığı nesnelerin niteliğini açıklarken,

ikinci terim bu nesneler üzerinde işçi tarafından gerçekleştirilen işlevi açıklar. Bu doğrultuda el işini betimlerken, işin maddi nesnelerle ilgili olduğunu, işçilerin bu nesneleri kullanılabılır hale getirme işlevlerinin olduğunu söyler. Diğer işler ise insanlara yöneliktir ve işlevi insan davranışını düzenlemek, şekillendirmek ve insanları bilgilendirmek üzerinden devam eder (Bain ve Price, 1972: 335-336). Bu yaklaşım da beyaz yaka tanımının yerine, mekanik olan ve mekanik olmayan çalışma ortamını koyar ve bu şekilde ikili bir belirsiz tanıma evrilir. Nesne ve insan odaklı arasındaki ayrım da belirsizliği içinde barındırır, hangisinin insan temelli hangisinin nesne temelli olduğunu açıklamak oldukça zordur.

Beyaz yakayı tanımlamak her şeyden önce sınıf olgusuna nasıl yaklaşıldığı ile ilgilidir. Sınıf analizleri ve sınıf tartışmaları, beyaz yakanın hangi toplumsal katmanda konumlandığını ve hangi temel özelliklere sahip olduğunu belirleme açısından açıklayıcıdır. Kapitalist toplum içerisindeki değişimler, farklı bakış açıları ve farklı kavramsallaştırmalarla değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmelerdeki en önemli olgulardan biri sınıftır. Sınıfın, değişen tarihsel ve toplumsal koşullardaki önemi ve toplumu anlama noktasında açıklayıcı olup olmadığına yönelik tartışmalar önemli bir literatür oluşturur. Tartışmaların önemli bir bölümünü, çağdaş kapitalist süreçlerde işçi sınıfının yeri ve ortaya çıkan yeni sınıfsal oluşumlar oluşturur. Bunların başında da beyaz yaka gelir. Sınıfa yönelik yaklaşımları genel itibarıyla iki temel başlık altında ele almak mümkündür. “Bir yandan sınıfları üretim ve sömürü ilişkilerinin nesnel yapısı içinde çözümleyen Marksist araştırmacılar öte yanda sınıfları toplumsal eylemin bir sonucu veya bir pazar olgusu olarak değerlendiren yeni Weberci yazarlar yer alır” (Öngen, 1996: 46). Giddens’in Marksist ve Weberci sınıf analizi karşılaştırması şu şekildedir:

Marxçı kavrayış, vurguyu, üretim araçlarında ‘mülkiyet sahipliğine’ ve ‘ondan mahrumiyete’ yapar. Bu da, kaçınılmaz olarak, sadece geçici sınıfların varlığıyla karmaşıklaşan görece basit bir gözlenebilir sınıf yapısı tasviri üretir. Weberci analiz

ise bundan daha karmaşıktır; Weber'in Besitzklassen ve Erwerbsklassen'i, "sahipçi sınıflar ve kazanıcı sınıflar" üretim araçlarının sahiplenilmesi ölçütünü korusa da, bunun dışında bir 'pazarlanabilir yetenek' faktörü sunar. Böylece mülksüzler arasında da bir farklılaşma meydana getirir (Giddens, 1999: 126).

Wright ise Marksist ve Weberci sınıf analizi çerçeveleri arasındaki ayrıma yönelik, başlangıç noktalarının insanların ekonomik kaynaklara erişimini belirleyen toplumsal ilişkiler sorunu olduğunu ifade eder. Bu sebeple, aynı temel işleyiş ölçütlerini paylaşırlar. Farklılaştıkları nokta, bu ortak ölçütlerin teorik düzeyde ayrıntılandırılması ve özgünlüğün belirlenmesi sürecidir. Marksist analiz bu ilişkiler tarafından üretilen iki noktayı vurgular: piyasa mübadeleleri ve üretim sürecinin kendisi aracılığıyla işleyen nedensel patikalar. Weberci analiz ise sadece piyasa mübadelelerini vurgular. Aynı zamanda Marksist analiz bu patikaları sömürü, tahakküm terimleriyle ve mübadele içindeki pazarlık kapasitesiyle açıklarken, Weberci analiz yalnızca mübadele içindeki pazarlıkla ilgilenir. Wright (2014a: 43,44) buradan hareketle Weberci sınıf analizi stratejisinin Marksist modelin içine yuvalandığını ifade eder. Ayrıca genel itibarıyla Weber'in sınıf durumunu, yaşam fırsatlarının belirli bir nedensel bileşeni olarak ele aldığı söylenebilir (Breen, 2014: 54). Ayrıca Wright (2014b: 236) sınıf analizlerini oluşturan altı temel soruyu dağılımsal mevki, belirgin gruplar, yaşam fırsatları, antagonistik çelişkiler, tarihsel varyasyonlar ve özgürleşme temelinde ayrıntılandırır. Bununla birlikte yeni-Marksist sınıf analizleri ve yeni-Weberci sınıf analizlerinin Marx ve Weber arasındaki yaklaşmayı arttırdığı söylenebilir (Edgell, 1998: 46).

Beyaz yakayı tanımlama süreci, sınıf analizlerinin bu temel ayrımları ve başlıkları içerisinde ilerler. Bu sürecin en önemli noktalarından biri ise, kapitalist üretim sistemindeki değişikliklerle birlikte toplumsal yapıdaki "ara katmanlar"ın yoğunluğudur. Marksist ve Weberci gelenekten beyaz yakayı tanımlamak, toplumdaki sınıfsal yapının "ara katmanları"na bakmayı gerektirir. Burjuvazi ve proletarya temel ayrımının çağdaş

kapitalizmin sınıfsal çelişkilerini anlamakta yetersiz kalacağından hareketle, üretim süreçleri, birçok farklı bakış açısıyla yeniden ele alınır. retken ve üretken olmayan emek, kafa-kol emeği ayrımı, emeğin denetimi ve bunları da kapsayan “orta sınıf” tartışmaları bu iki gelenekten beyaz yakayı tanımlamak için ele alınması gereken en temel tartışma konularıdır.

Yeni orta sınıfın, heterojen yapısından dolayı kapitalist üretim sistemi içerisinde bireylerin sınıflandırılması noktasında en zor soruları ortaya çıkardığı, bu sebeple de sınıf yapısının doğasına ilişkin tartışmaların bu katmana odaklandığı görülebilir (Burris, 1986: 318). Edgell (1998: 76) yeni orta sınıfın beyaz yakalıları karşılık geldiğini vurgular. Marx’a göre işbölümünün gelişmesi ve eğitimin yaygınlaşması sonucu bu işçilerin arzı azalacak ve ücretleri düşecektir. Yani bir değer düşmesi ve proleterleşme süreci olacaktır. Weber ise, yönetimin bürokratikleşmesi sonucu uzmanlık alanlarının önemini artıracadığını ve eğitim sertifikaları yaratmanın evrensel bir talep olacadığını, bu şekilde ayrıcalıklı bir sınıfın oluşmasının amaçlandığını savunur. İki de bu işçilerin niceliksel genişlemesini kabul eder ama farklı yorumlar yapar.

Orta sınıf tartışmalarında bütün beyaz yakalıları proleter ve potansiyel olarak devrimci olarak gören Ortodoks Marksistlerin karşısında, bütün beyaz yakalıları orta sınıf olarak gören ve devrimci yöne karşı çıkan revizyonistler vardır (Burris, 1986: 319). Marx’ın düşüncelerinden hareketle, ekonomik çıkarlar etrafında örgütlenme ve dayanışma gibi durumlar söz konusu olmadığı için, kavramın tam anlamıyla bir sınıf olmadığı, sadece heterojen bir ara sınıflar grubu oluşturduğu söylenebilir (Burris, 1986: 322). Marksist sınıf analizine göre beyaz yakalıları bakıldığında, kavramın geniş anlamıyla düşünüldüğünde işçi sınıfına ait olduğu söylenebilse de, kendi özel yaşam tarzları ve istekleri, örgütlenme farklılıkları gibi temel ayrımlar noktasında, 20.yüzyıl başlarında Avrupa’da beyaz yakalıları mavi yakalı işçi sınıfından ayıran temel

farklılıkların neler olduğu sorusunu en temel sorudur. Ayrıca bu soru, sınıf yapısının bir ara/orta katmanının varlığını ortaya çıkarmaya yol açar (Kocka, 1985: 142).

Yeni orta sınıfın gelişimi ve özellikleri itibariyle sınıf mücadelesinde bir yere ve güce sahip olmadığını savunan birçok isim vardır. Bu isimlerden biri olan Gouldner (1978a, 1978b) yeni orta sınıfı ve işçi sınıfını keskin bir şekilde ayırır. Bu ayrımın ötesinde birçok başlık altında sınıf içerisindeki değişimleri ele alır. Bütün toplumların tarihinin sınıf mücadelelerinin tarihi olduğu görüşüne yönelik, tarih boyunca hiçbir zaman alt sınıfların zafer kazanmamış ve iktidara gelmemiş olduğunu söyler ve çağdaş kapitalizmde de bunun olamayacağını savunur. Bu bağlamda yeni orta sınıfın, işçi sınıfından aldıkları ücret, üretim süreçlerindeki değişiklikler, toplumsal değerlerdeki amaç açısından birçok alanda diğer sınıflardan farklılaştığını ileri süren bakış açıları mevcuttur.

Bütün bu düşüncelerden sonra, beyaz yakalıların toplumsal tabakalaşmanın iki farklı düzeyinde çelişkili pozisyonlar işgal ettiği fikri ortaya çıkar: ekonomik olarak proletaryadan ayırt edilememeleri ve sosyal statü açısından ayrı bir grupta yer almaları (Burris, 1986: 330). Böylece proletaryaya mı orta sınıfa mı ait sorusu üzerinde tartışmalar devam eder. Burris (1986: 331) Weimar dönemi Almanya'sında iki karşıt sınıf teorisinin ortaya çıktığını ifade eder: Ortodoks Marksistlere göre proletarya bir ücret veya maaş için çalışan bütün kesimleri kapsarken, revizyonistlere göre proletarya kol emeğiyle çalışan ücretlilerle sınırlıdır ve her düzeydeki beyaz yakalıları orta sınıfa aittir. Ama iki görüşün de eleştirilecek noktası, sınıfı tek bir çerçeve içinde ele almaları, sınıfın heterojen ve bölünmüş yapısına bakmamasıdır. Çağdaş kapitalist toplumun sınıf yapısının yeterli bir modeli için, bu toplumlardaki en büyük siyasi bölünmenin beyaz yakalı safların ortasını kesen bir bölünme olduğu gerçeğinin kabul edilmesi gerekir. Burada alt beyaz yakalı çalışanlar işçi sınıfı, üst beyaz yakalı çalışanların orta sınıf olarak tanımlanabileceği çok

sayıda sınıf modeli olabileceğini söyler. Ampirik kanıtlarla tutarlı olmayan tek nokta, beyaz yakalıları tek bir sınıfın üyesi olarak ele almaktır (Burris, 1986: 347).

Bu noktalardan beyaz yaka tanımlarına ve tartışmalarına bakılırsa birkaç isim üzerinden bir genel özet yapılabilir. İlk olarak Braverman'a değinilebilir. Braverman (2008: 280-281) kafa emeği ve kol emeğinin ayrışması sonucunda emek süreçlerinin ayrı yerler ve ayrı işçi kitleleri arasında bir bölünmeye uğradığını ifade eder. Bir yerde fiziksel üretim süreçleri varken diğer yerde tasarım ve planlama gibi süreçler yer alır ve bu durum birçok yeni mesleği gerekli kılar. Braverman bu doğrultuda beyaz yakalı işçi terimini yaygın kullanılan ama anlamsız bir kavram olarak görür, bu kavramın kafa karışıklığı yarattığını ifade eder ve büro işçisi olarak bir adlandırma yapar. Başlangıçta büronun kafa emeğinin, imalathanenin ise kol emeğinin alanı olduğunu ifade eder. Kafa ve kol emeği arasındaki sözde hiyerarşik düzeni eleştirir ve kol emeği ile beyaz yakalı emek arasındaki geleneksel farkın modern çalışma dünyasında anlamsız olduğunu söyler (Braverman, 2008: 302). Sermayeyi temsil eden otoriter yönetici ile ona hizmet eden büro aygıtı içindeki birinin tek bir sınıflandırma içerisinde yer almasının hiçbir anlamı olmadığını ve bunun ideolojik olduğunu ifade eder. Braverman'a göre (2008: 326) geniş bir orta sınıfa gidilmesi yerine proleterleşme söz konusudur. Çalışan nüfus, sanayideki işçilere göre herhangi bir üstünlükleri kalmamıştır ve ücret olarak da alt sıralara gerilemiştir. Bununla birlikte sanayi ve büro çalışmasının gün geçtikçe daha fazla öğrenim, eğitim gerektireceği söylemine de karşı çıkar.

Braverman gibi Scase de (2000: 31) yöneticilerin emeğin denetiminden sorumlu olduklarını ifade ederek bu gibi beyaz yakalıları ve rutin işleri yapan beyaz yakalıları işçi sınıfının bir parçası olarak değerlendirir. Braverman'la benzer bir noktada olan isimlerden bir diğeri Callinicos'tur. Beyaz yakalıları kategorisi için iki temel kutuptan bahseder. Birinci kutupta üst düzey menajer ve idareciler vardır. İkinci kutupta ise fiilen

işçi sınıfının üyeleri olan büro işçisi, öğretmen, teknisyen gibi beyaz yakalıları vardır (Callinicos, 1994b: 26). Ona göre bir kişinin yaşamını emek gücüyle sağlaması işçi olması için yeterli değildir. Proletaryaya dahil olmak için ücretli emek şarttır ama yeterli değildir. Bu noktada bir kömür işletmesinin genel müdürünü örnek olarak gösterir. Bu kişi işletmenin sahibi değildir ve aylık maaş alır, ama işçi sınıfından çok kapitalist sınıfın bir parçasıdır (Callinicos, 1994b: 36). Buradan hareketle beyaz yakalı işçileri üç gruba ayırır:

1. Kapitalist sınıfın aylıklı mensupları olan, sermaye birikim süreci ile ilgili kararların alınmasına katılan küçük bir azınlık,
 2. Yüksek maaş alan beyaz yakalı işçilerin oluşturduğu, çoğu emek ile sermaye arasındaki ara kademelerde yönetici ve denetleyici görevlerini yürüten çok daha geniş grup ‘yeni orta sınıf’,
 3. Yaptıkları iş üzerinde kol işçilerinden fazla bir denetime sahip olmayan ve çoğu kez kol işçilerinden de düşük maaş alan sıradan beyaz yakalı işçilerin oluşturduğu çoğunluk
- (Callinicos, 1994a: 13).

Callinicos’la benzer bir yaklaşıma sahip olan ve geleneksel işçi sınıfı kavramını kullanan Harman (1994b: 100) için bu kavramın karşılığı kolla çalışan işçi sınıfıdır. Diğer tarafta beyaz yakalı işçiler vardır. Kolla çalışan geleneksel işçi sınıfının azaldığını ama işçi sınıfı oranlarında bir değişme olmadığını ifade eder. Beyaz yakalı işçilerin tümünün orta sınıfın parçası sayılmasına karşıdır: “Beyaz yakalı istihdamın kendi içinde, bir yanda yüksek maaşlı idari makamlar, öte yanda büyük miktarda düşük ücretli, kol işi olmayan rutin işler olmak üzere, giderek derinleşen bir farklılaşma” (Harman, 1994a: 81) gelişmektedir. Ona göre beyaz yakalı işçi sınıfı kol işçilerine göre çok daha hiyerarşik bir biçimde yapılanmıştır. Çok azı da olsa beyaz yakalı işçilerin kol işçilerine göre alt düzeydeki işlerinden kurtulma şanslarına sahip olduğunu ifade eder (Harman, 1994a: 84).

Marksist gelenekte beyaz yakanın tanımlanması genel itibariyle proleterleşme süreçleri çerçevesinde tanımlanırken, daha geniş bir bakış açısı sunan isimlerin başında Wright gelir. Orta sınıflar sorununu çözmek için sınıf ilişkilerinde çelişkili mevkie

kavramını kullanacak olan Wright, her şeyden önce orta sınıfın kavramsal sıkıntıyı çözemediğini ifade eder. Orta sınıfı anlamak için Marksist gelenekteki sınıflar arasındaki sınırların keskin biçimde çizildiği yaklaşımları eleştirir (Wright, 1996: 53-57). Her şeyden önce orta sınıfı, bütünlüklü bir sınıf karakteri yerine çoklu bir sınıf karakterine sahip olarak düşünmek gerektiğini savunur. Çelişkili mevkiler kavramını bu noktada kullanmaya başlar. Birden fazla sınıf içerisinde olabilen konumları, tek bir düzey içerisinde değil, “sınıf ilişkileri içerisinde çelişkili mevkiler” olarak görür (Wright, 2017a: 14,15).

Ona göre çıkarları karşılaştıracak temel nokta hakimiyet değil sömürüdür (Wright, 2017a: 16,17). Çeşitli sömürü biçimleri olduğunu, sömürünün düz bir şekilde anlaşılmaması gerektiğini savunan Wright (2017b: 242), orta sınıfların kapitalist sömürü mekanizmaları bakımından sömürülen olduğunu, ama ikincil sömürü mekanizmaları açısından da sömürücü olduğunu ifade eder. Böylelikle ilk olarak çelişkili mevkileri ele alan, sonrasında bu kavramı çok boyutlu sömürü temelinde yeniden formülleştiiren Wright (2017c: 340-343), tekrardan bu çözümlemelerinin üzerinden geçer ve üç temel noktayı ele alır: maddi çıkarlar, yaşam deneyimleri, kolektif kapasite. Bu kavramsallaştırmalar bağlamında Wright, birçok Marksist sosyoloğun, denetsel işlevi olmayan bütün el emekçileri ve ayrıca proleterleşmiş beyaz yakalı işçileri içeren oldukça oynak bir işçi sınıfı tanımı benimsediklerini ifade eder. Bu bakış açısının kendi sömürü-merkezli kavramsallaştırmasına oldukça yakın ve pratik açıdan da neredeyse farksız olduğunu söyler. Bu bağlamda işçi sınıfının el emeği ile özdeşleştirilmesi sorunu noktasında “beyaz-yakalı işçilerin ideolojik olarak el işçilerinden daha az işçi sınıfı yanlısı oldukları ve yine de halen işçi sınıfı içinde yer aldıkları anlamına gelebilir” (Wright, 2016: 158) ifadelerini kullanır.

El emeği tanımlamasında iki tartışmalı kategorinin olduğunu ifade eder: “Benim işçi sınıfı olduğunu iddia ettiğim fakat rakip tanımlamaların ‘orta’ sınıf olduğunu iddia ettiği konumlar (esasen proleterleşmiş beyaz yakalı işler) ve benim ‘orta sınıf olduğunu iddia ettiğim fakat basit bir el emeği tanımlamasının işçi sınıfı içinde görebileceği konumlar (esasen denetim ve karar-verme ile ilgili işlerdeki mavi yakalı ücretliler)” (Wright, 2016: 201). Bununla birlikte işçi sınıfının el emeği üzerinden tanımlanmasında neredeyse hiçbir destekleyici yönün olmadığını ifade eder: “Proleterleşmiş beyaz-yakalı işçiler genellikle proleterleşmemiş beyaz-yakalı çalışanlara benzediklerinden daha çok proleterleşmiş el/beden işçilerine benzerler” (Wright, 2016: 211,212). Wright kişilerin sınıf ilişkileri içindeki mevkilerinin statik olarak karakterize edilmesine karşıdır. Bunun yerine yörüngesel bir sınıf kavramını savunur. Bu noktada beyaz yakalıları sömürü merkezli çıkarlar temelinde ele alır:

Sömürülen bir çırağın sınıf konumu eğer bu çırak, çok nadir bir olay olsa da uzman bir zanaatkar olacağını biliyorsa farklı olacaktır, çünkü bu sömürüye bağlı olan gerçek çıkarlar farklı olacaktır. Bu nedenle, gerçekten yöneticilik-öncesi işler olan proleterleşmiş beyaz-yakalı işler, sınıf ilişkileri içinde, bu tür kariyer yörüngelerinin parçası olmayan proleterleşmiş işlerle aynı mevki içinde düşünülemezler (Wright, 2016: 215,216).

Wright’ın çelişkili mevkiler ve çok boyutlu sömürü olarak iki farklı strateji geliştirdiği söylenebilir. İlkinde bir mevkinin birden çok sınıf içinde yer alabileceğini, ikincisinde ise bir mevkinin birden fazla sömürü mekanizmasına yönelik konumlanabileceği savunusu vardır. Ama bu iki stratejide de orta sınıfları anlamak için hangi yolun seçileceğinden emin değildir (Wright, 2017c: 388).

Farklı bir perspektiften bakan Goldthorpe için ise sınıf analizinin temel kaygısı sınıf yapıları, sınıf hareketliliği, sınıfsal eşitsizlikler ve sınıf temelli eylemler arasındaki ilişkilerin incelenmesidir. Bu incelemelerde gelir, tüketim, statü veya yaşam tarzı gibi etmenlerin ön planda yer aldığını ve Marksist analizden ayrıldığını ifade eder (Goldthorpe

ve Marshall, 1992: 382). 19. ve 20. yüzyıllarda sınıf teorisinin Marksist ve liberal olmak üzere iki geniş kolu olduğunu ve her iki bakış açısının da gerçekte mevcut olmayan süreçleri açıklamak için büyük teorik çabalar sarf ettiğini ifade eder. Toplumsal aktörlerin kendileri için yazılmış senaryoyu takip etmediklerini ve bu teorilerin başarısız olduğunu savunur (Goldthorpe, 1996: 483-484). Goldthorpe genellikle çalışanların içinde bulundukları istihdam ilişkilerine yönelik bir açıklama yapar. Sadece gelir düzeyleri değil, aynı zamanda maaş artışları ve kariyer beklentileri gibi faktörleri de analizlerine dahil eder. Piyasa ve iş durumunu ön plana çıkarır. Beyaz yakayı da bu noktalardan tanımlar.

Goldthorpe (1987: 40-43) ilk olarak yedili bir sınıf kategorisi oluşturur. Birinci kısımda üst düzey profesyoneller, serbest çalışanlar, üst düzey idareci ve memurlar, büyük şirketlerdeki yöneticiler ve büyük mal sahipleri yer alır. İkinci kısımda alt düzey profesyoneller, üst düzey teknisyenler, alt düzey idareciler ve memurlar, küçük ölçekli işletmelerdeki yöneticiler ve kafa işçilerinin denetiminden sorumlu olanlar vardır. Üçüncü kısımda ise, yönetim ve ticaret alanındaki rutin işler yapan sıradan kafa işçileri, satıştan sorumlu personel ve alt düzey hizmet sektörü çalışanları yer alır. Dördüncü kısımda küçük mal sahipleri, kendi işine sahip olanlar, serbest çalışan zanaatçılar ve profesyoneller dışında kendi hesabına çalışanlar vardır. Beşinci kısımda, alt düzey teknisyenler ve kol işçilerinin denetçileri yer alır. Altıncı kısımda vasıflı kol işçileri ve yedinci kısımda vasıfsız kol işçileri ve tarım işçileri yer alır. Birinci ve ikinci kısımdaki sınıflar hizmet sınıfıdır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci kısımdakiler ara sınıftır. Bu sınıflandırmada beyaz yakalı çalışanlar birinci, ikinci ve üçüncü kısımda kendilerine yer bulurlar. Hizmet sınıfı sadece beyaz yakalı meslekleri kapsar ve mülk sahibi olanlar ve olmayanlar bu grupta en üst basamakta yer alırlar. Ara sınıflar yine aynı şekilde mülk sahibi olanları ve olmayanları kapsar, ama hem beyaz yakayı hem mavi yakayı içerir. İşçi

sınıfı ise, mülk sahibi olmama ve kol işçisi olma özelinde tanımlanır. Sonraki yıllarda bu şema üzerinde Erikson ile yaptıkları çalışmada belirli güncelleştirmeler yapar (Erikson ve Goldthorpe, 1992: 37-39).

Goldthorpe kol emeğiyle çalışan işçilerin diğer gruplardan bir ayrımının kalmadığı, orta sınıfın eşiğinde oldukları iddialarının karşısında durur. Gelir seviyesindeki artışı kabul etmekle birlikte işçi sınıfının orta sınıf haline geldiğine yönelik düşünceleri savunmaz. Ona göre gelirler ve tüketim kalıpları sınıfsal tabakalaşmanın ekonomik yönünün tamamını oluşturmaz, iş özelindeki güvence ve yükselme umutları da önemlidir ve bu açıdan kol işçileri ve kol işçisi olmayanlar arasında önemli farklılıkların devam ettiğinin görüldüğünü ifade eder. Güvence ile ilgili örneklerden biri, kol işçisinin diğer işçilere göre genellikle kısa sürede işten çıkartılma gibi bir durumunun söz konusu olmasıdır. Aynı zamanda emeklilik planları gibi çeşitli mesleki avantajlardan yararlanma olasılığı daha düşüktür. Bu farkların giderek azaldığını da kabul eder. Buna rağmen sınıf olgusunu analiz edilirken kol emeğiyle çalışan ve kol emeğiyle çalışmayan işçiler ve onların aileleri arasındaki farklılığın öne çıkan en önemli farklılıklardan biri olduğunu savunur (Goldthorpe ve Lockwood, 1963: 136-138). Goldthorpe yaptıkları alan araştırmasında bu farklılıkları ilk olarak istihdam ve çalışma koşulları, sonrasında sosyal hayat ve en son da siyasi yönelimler olarak başlıklandırır. İstihdam ve çalışma koşullarındaki önemli farklardan biri beyaz yakalılar arasındaki terfi konusundaki iyimserliktir. Kol işçilerinde geleceğe dair umutlar öne geçmekten daha çok, endüstriyel alandakiler içerisinde kolektiftir, yani sendika gücüne bağlıdır (Goldthorpe vd., 1967: 19-22).

Giddens ise 20. yüzyılda Batı toplumları özelinde sınıf sisteminde ortaya çıkan en belirgin değişimin kol gücüne dayalı işlerin karşısında kol gücüne dayanmayan işgücünün artışı olduğunu ifade eder. Bu durumun Marx'ın kapitalist toplumların gelişimine yönelik

öngörüsüne karşıt olduğunu söyler. Sınıf analizlerinde bugün için sorulan sorulara tatmin edici cevaplar verilememesinin sebebi, sınıf olgusuna kaldırabileceğinden daha ağır taleplerle yaklaşmış olmasıdır (Giddens, 1999: 8). Giddens Weber'in düşüncelerinden hareketle kapitalist gelişme sürecinin, kendi içinde homojen iki sınıfın olduğu ve bu iki sınıfın kutuplaştığı bir sınıf yapısı yaratmadığını ifade eder. Süreç bunun tersinedir, çeşitlenen bir sınıf ilişkileri sistemine doğru gidişat söz konusudur: “bürokratikleşmenin yayılması, iş pazarında el-emekçisi olmayan işçilerin oranında gitgide artan bir büyümeyi teşvik eder. Bu, kendi sınıfsal durumlarının, el-emeğine dayalı mesleklerin durumundan gözle görülür farkla büyüyen bir beyaz-yaka gruplaşması yaratır” (Giddens, 1999: 58).

Giddens (1999: 248) bir sınıftan aktör olarak bahsetmenin yanlışlığına vurgu yapar. Ona göre sınıf bir grup dahi değildir: sınıf “müştereken paylaşılan pazar kapasiteleri seviyeleri üzerinde temellenen bir yapılaşma biçimleri kümesi”ne işaret eder. Giddens (1999: 130) kapitalist sistemde pazarı içsel olarak bir iktidar yapısı şeklinde tanımlar. Bu, pazarlık etme kuvvetleri üzerinden bir ekonomik ilişkiler sistemidir. Bunun devamında pazar gücü kavramını pazarlık etmek için karşı karşıya gelindiğinde bireylerin getirebileceği tüm ilgili nitelik biçimleri anlamında kullanır. Weber'in işaret ettiği itibar edilen yeteneklere sahip olma durumunun, pazar gücünü etkileyen başat faktör olduğunu söyler.

Giddens (1999: 136-138) üç tür pazar kapasitesi olduğunu ifade eder. Bunların ilki üretim araçlarında mülkiyet sahipliğidir. İkincisi eğitim ile teknik vasıflara uygunluktur. Üçüncüsü ise el-emeği kapasitesi sahipliğidir. Bunların nesiller arası ve nesil içi kapalılık durumları devam ettikçe üç esas sınıf ortaya çıkar: üst sınıf, orta sınıf, işçi sınıfı. Sonrasında sınıf ilişkilerinin iç yapılaşmasının kaynaklarına değinir. Bunlar iş bölümü, otorite ve ‘dağıtıcı gruplanmaların’ etkisidir. İşbölümü kavramını kar maksimizasyonundan daha çok üretici verimliliğinin geliştirilmesi anlamında ele alır.

Tekniğin gelişmesiyle birlikte, kol emeği ve bunun dışındakiler arasında farklı bir çalışma çevresi yaratılmıştır. İkinci kaynakta, idaredaki işçiler otoriter emirleri güçlendirmeye katıldıkça kol işçilerinden ayrışır. Üçüncü kaynağın üretimden çok tüketim alanında kökleştiğini ifade eder. Buradan hareketle, sınıfların kapitalist pazarın ekonomik yapısı içinde temellendiği anlayışına karşı çıkmadan, tüketim biçimlerini sınıf yapılaşmasına temel bir etki olarak görmenin mümkün olduğunu savunur. Ekonomik mal tüketiminin şablonları ile bağlantılı olarak da ‘paylaşım gruplaşmaları’ kavramını kullanır. Bunlar sadece gelirlerdeki farklar üzerine dayanmaz, örneğin kol emekçilerinin ev satın almak için mallarını ipotek ettirme istekleri reddedilirken kol emekçisi olmayanlara bu konuda daha az zorluk çıkartılmasıyla bu gruplaşmalar teşvik edilmiş ve ilerletilmiş olur. Bu noktada ekonomik kazançlardaki eksilmenin basit bir şekilde ele alınmaması gerektiğini ifade eder. Giddens (1999: 231) iki noktaya önemli görür: birincisi, iş güvenliği açısından olan üstünlük kaybolmamıştır; ikincisi, kariyer açısından terfi fırsatlarına sahiptirler.

Bununla birlikte vasıfsız ve vasıflı el emekçilerinin yaşları ilerledikçe gelirlerinde bir gerileme olduğunu ifade eder. Ayrıca “el emeğine dayanmayan mesleklerde bulunanların gözle görünür daha geniş bir payı, emekli aylığı ve hastalık ödemesi planları gibi çeşitli türdeki sosyal kazanımlardan yararlanmaktadır” (Giddens, 1999: 231). Bu bağlamda ekonomik kazançlar noktasında düşünüldüğünde el emekçileri ile beyaz yakalıların birleştiği fikrini reddeder. Örneğin konut kredilerinin kullanılabilirliğine dair bir örnekten hareketle, beyaz yaka tanımında bu gurubun bir kısmı için güvenceli ve daha iyi maaş alma özelliklerine atıf yapar (Giddens, 2012: 104). Beyaz yaka ve mavi yakalı işçilerinin en temel ortak özelliği ise, sanayi süreçlerinde elinde bulundurdıkları gücün yapıcı olmayan bir güç olmasıdır.

Ayrıca el emeği/beyaz yaka arasındaki hareketliliklerin de çok fazla olmadığını ifade eden Giddens, kapitalist toplumlarda el emeği ve beyaz yakalıların yaptığı işler

arasında mevcut olan ara yapılaşmanın önemine değinir. Mavi yaka-beyaz yaka ayrımında el emeği olan ve el emeği olmayan kavramsallaştırmasını kullanır. Bu ayrımı anlamlı bulur. Büyük ölçekli fabrikaların ortaya çıkışından itibaren bu iki iş grubu arasında önemli bir fark olduğunu savunur. Sınıf yapılaşması kavramında dikkat çektiği noktalardan biri beyaz ve mavi yakalı işçiler arasındaki komşu kümelenme ve dağıtıcı gruplaşmalardır. Komşu kümelenme eğiliminin kent alanlarındaki ve genel olarak sosyal ve politik yapılardaki farklılıklardan dolayı çeşitlilik ortaya çıkarttığını söyler. Örneğin büyük bir alt sınıfın varlığı, orta sınıf komşulukları ve işçi sınıfı komşulukları arasındaki bir karşıtlığı kısmen önlemektedir. Bununla birlikte beyaz yakalıları özgü daha fazla iş güvenliği, ev kredisi ile ipoteklerine ulaşmayı sağlar (Giddens, 1999: 236-237). Willener'in düşüncelerinden hareketle beyaz yakalıların toplum imajının hiyerarşik anlamda mesleki düzey algısına dayandığını ifade eder (Giddens, 1999: 238). Bu noktada bireycilik seviyesinin önemi, beyaz yakanın ekonomik alan dışındaki tanımlarından en önemlilerinin başında gelir.

Mills ise beyaz yaka tartışmalarına *White Collar* isimli eseriyle katılır. Bu kitapta beyaz yakalıları, tanımlayıcı toplumsal özellikleri itibariyle ele alır. Bununla birlikte kitap, bir beyaz yaka kitabı olmaktan daha fazla, modern toplumda çalışma hayatını ele alan bir kitap olma özelliğine sahiptir. Mills (1951: ix) ilk olarak beyaz yakalıların sayısal bir önem kazanmasıyla toplumun iki sınıflı bir bölünme yönündeki 19. yüzyıl beklentisini alt üst ettiğini ifade eder. Bir birliğe sahip olmamaları, grup olarak kimseyi tehdit etmemeleri, olaysız bir tarihe sahip olmaları ve geleceğe yönelik kendi başına bir aktör olamamaları üzerinden bir betimleme yapar. En önemli özellikleri ise, 20. yüzyılı karakterize eden psikolojik temaların çoğunu belirgin bir biçimde taşımalarıdır. Beyaz yakalıların ya şirketin ya hükümetin ya da ordunun adamı olduğunu, her durumda birilerinin adamı olma özelliğine sahip olduğunu savunan Mills (1951: xii), bu özelliğin

yanına yükselemeyen bir grup olma özelliğini ekler. Beyaz yakalılar bu açıdan bir “kurban olarak kahraman” olma özelliğine sahiptir.

Mills 19. yüzyıl sanayi işçilerinin maddi sıkıntıları ile 20. yüzyıl çalışanları arasında psikolojik düzeyde bir paralellik görür. En temelde, hayatını sürdürme noktasında bir merkeze ve sağlam köklere sahip değildir. Nereye gittiğini bilmediği için acelesi varken, nelerden korktuğunu bilmediği için de bu korkudan felç olmuş durumdadır. Bunun sebebi, modern zamanların en derin kayıtsızlığına yol açan siyasal yaşamla bağlantılıdır. Hayatın bütün alanlarında önceki iki yüzyılın kesinlikleri yok edilmiştir. Dolayısıyla kabul veya reddetme yoktur, daha da önemlisi bir hayat planları yoktur. Bütün bu sebepler, beyaz yakalıların kitle kültüründen başka bir kültüre yaslanmasına izin vermez. Ayrıca bütün şekillendirici saldırılara açıktır. Mills’in bu düşüncelerine bakıldığında beyaz yaka tartışmalarına, yeni tür yabancılaşma sorunu etrafında katıldığını söylemek mümkündür. Beyaz yakalıları özgürce hareket edemeyen, zevkle iş yapamayan, boş zamanlarını yapay eğlenceyle geçiren ve modern toplumun huzursuz bireyleri olarak tanımlar (Mills, 1951: xvi,xvii).

Yeni orta sınıfı oluşturan mesleklerin anlaşılması için sınıf, statü, güç, beceri ve işlev gibi farklı boyutların ele alınması gerektiğini savunan Mills (1951: 71-75) sınıf durumunun gelir miktarı ve kaynağı ile ilgili olduğunu ifade eder. Ele aldığı dönem açısından gelir kaynağının mülkten çok meslek olduğunu söyler. Mülkiyet açısından beyaz yakalılar ücretli işçilerle aynı konumdayken, mesleki gelir açısından ortalarda bir yerdedir. Ayrıca ücretli işçilere göre eğitimle de yakından bağlantılı olan prestij noktasında daha fazla prestij talep etmektedir. Ayrıca beyaz yakalı çalışanlar otoritenin yardımcılarındırlar ve kullandıkları güç türetilmiş bir güç olma özelliğine sahiptir. Bu noktada beyaz yakalıların tek bir yatay tabaka olmadıklarını ifade eder.

Kol işçilerinde işverenin işçilerin emeğini, enerjisini ve becerisini satın aldığını, başta satış işlerinde çalışanlar olmak üzere birçok beyaz yakalı işin işverenin işe çalışanların toplumsal kişiliklerini satın aldığını ifade eder (Mills, 1951: 182). Bu noktadan beyaz yakalı çalışmanın psikolojik yönlerine dikkat edilmesi gerektiğini savunur. Yeni toplumsal dünyada piyasadan geçmeyen hiçbir şeyin kalmadığını savunan Mills (1951: 187) piyasanın her kurumda her ilişkide hatta her duyguda olduğunu ifade eder. Ortaya çıkan bir kişilik piyasasından bahseder. Burada kişilik bir amacın aracı haline gelir. Çalışma süreçlerindeki yalan gülümsemelere, nezakete, düşünceliliğe ve samimiliğe değinir. Kişisel gelişim literatürünün de buna katkı sağladığını ifade eder.

Modern beyaz yakalı çalışmanın belirgin bir çalışma felsefesinin olmadığından söz eden Mills (1951: 226-228) buna rağmen yaşadığı duygu ve deneyim tatminlerinin, hayal kırıklıklarının yaşamının bütün alanlarını etkilediğini savunur. Zanaatkarların işiyle kurdukları içsel ilişki, işten ayrı bir boş zamana kaçmamaları gibi özellikler beyaz yakalı çalışmada söz konusu değildir. Beyaz yakalıların yaptığı iş, ortaya çıkartılan ürünle bağlantılı değildir, iş yaşamı ile hayatının geri kalanında içsel bir bağlantı yoktur, bu sebeple bu çalışanlar işi kendi başına anlamsız kabul eder ve başka yerlerde anlam arar. Bunun sonucunda işin, başka bir hayat kurmak için zorunlu olan bir zaman fedakarlığı haline geldiğini ifade eder. Mills'e (1951: 236) göre "işteki yabancılaşma, insanın hayatının en verimli saatlerinin 'yaşamak' için para kazanmaya feda edilmesi anlamına gelir." Ayrıca çalışma ve boş zaman döngüsünün birbirinden farklı iki benlik imgesine yol açtığını ifade eder: işe dayalı gündelik imge ve boş zamana dayalı tatil imgesi (1951: 237). Dolayısıyla "modern insan için boş zaman para harcamanın, çalışmak ise onu kazanmanın yoludur" (1951: 238).

Mills'in (1951: 244-245) beyaz yakalıları ile ilgili olarak değindiği diğer bir konu, statü ve prestijdir. Teknoloji ve sosyal organizasyonların beyaz yaka ve fabrika işi

arasındaki farkın azalttığını söyler. İşçi tulumu yerine sokak kıyafetleri giyseler de hafif sanayi işlemlerine oldukça benzer bir hızda ve koşulda çalışırlar. Asıl olarak becerilerin öğrenilmesinin ne şekilde olduğu ve bunun için gereken süre bu prestijin kaynağıdır. Mills yeni orta sınıf için eğitimin, toplumsal konumun sigortası olarak mülkiyetin yerini aldığını ifade eder. Yani eğitim mirası, mülkiyet mirasının yerini alır. Bununla birlikte siyasal olarak da hiçbir şeyin beyaz yakalıları siyasi örgütlere doğru itmediğini söyler. Harekete geçebilecek politik bir bilinçten bahsetmez onlar için. Yeni orta sınıfların herhangi bir siyasal hareketi oluşturmalarının, başlatmalarının veya yönetmesi ihtimalinin olmadığını ifade eder. Bu bağlamda endişelerini ve güvensizliklerini odaklayacakları bir hedefleri yoktur (Mills, 1951: 352-353).

Sonuç itibariyle kapitalist üretim tarzındaki değişimlerin ve bu değişimler sonucunda işbölümündeki farklılaşmaların ortaya çıkarttığı bir kavram olarak beyaz yaka, tanımlanması birçok güçlüğü içinde barındıran ve üzerinde en çok tartışılan kavramlardan biridir. Ekonomik ve kültürel olarak nasıl bir toplumsal konuma sahip oldukları noktasından bir tartışma yürütülür. Beyaz yakalıları tanımlamak için öncelikle emek kavramından ve emeğin kapitalist üretim sistemi içerisindeki tarihsel dönüşümünden başlamak gerekir. Emeğin farklı biçimleri, beyaz yaka kavramını ortaya çıkarttığı gibi, gün geçtikçe bu kavramı farklı parçalara ayırır. Beyaz yaka, emeğin farklı çeşitlerini bünyesinde toplayan bir kavramsallaştırma olarak kendini var eder.

Sınıfların kapitalizm içerisindeki dönüşümünün, teknoloji ve bu doğrultuda sermaye ve yönetim arasındaki değişikliklerle ortaya çıktığı söylenebilir. Beyaz yaka her şeyden önce kapitalizmin gelişimi ve sürekliliği içerisindeki sınıf yapısının geçirdiği değişimlerle bağlantılı ise, üretim sistemi içerisindeki mevcut değişimler, devingen bir süreç içerisinde sınıf olgusuna bakmayı gerektirir. Sınıfları üretim süreçlerindeki konumlanmalarına göre açıklayan Marksist gelenek ve pazar süreçlerindeki

konumlanmalarına göre açıklayan Weberci gelenek temel bir karşıtlık oluşturur. Fakat bununla birlikte bu iki geleneğin yakınlaştığı ve birbirinden beslendiği birçok sınıf analizi de söz konusudur.

Genel itibariyle beyaz yakalıları tanımlama ve çözümleme noktasında ortaya çıkan birkaç zorlaştırmacı etken olduğu söylenebilir. Bu etkenlerden biri kafa ve kol emeği ayrımıdır. Zihin ve kol emeğinin birbirinden ayrılmayacağına yönelik savunular olsa da, çoğu analizde bu ayrımın kabul edildiği görülür. Elbette bir işçinin kol gücüne dayalı olarak yapacağı bir eylemden önce onu zihinsel olarak da var etmesi söz konusudur. Bu sebeple ayrımın, bir yoğunluk meselesi olduğu söylenebilir. Kol ve zihin güçlerinin uygulama sürecindeki yoğunlukla bir karşılaştırma yapılabilir. Bununla bağlantılı olan ikinci bir etkense, beyaz yakayı bir bütünlük olarak ele alıp, buna öznel bir üstünlük vermektir. Kafa emeğine ve beyaz yakalıları verilen üstünlük hali aslında birçok tartışmanın temel noktasıdır. Bu üstünlük sınıf hiyerarşisindeki konumları, iş süreçlerindeki avantajları ve yaşam fırsatları noktasındaki güçleri üzerinden şekillenir. Bu sadece bir algıdır ve modern toplumda eğitimin sahip olduğu prestijden beslenir. Zihne atfedilen değer gibi öznel tepkileri bir kenara bırakmak gerekir. Temel sorun, beyaz yakayı homojen bir bütünlük olarak ele almak ve kol emeğiyle çalışanları hiyerarşik olarak alt basamaklarda görmektir. Bu aynı zamanda tarihsel süreç içerisindeki değişimleri göz ardı eden bir yanılgıdır. Üçüncü bir etken, Marksist gelenekteki işçi sınıfına yüklenen misyondur. İşçi sınıfının kapitalist sınıfa karşı devrimci bir güç olarak görülmesiyle birlikte emek biçimlerindeki değişimlerin anlaşılmasının önü tıkanır. Belirli noktalarda sürekli olarak işçi sınıfı kültürü ve bilinci aranır. Bu açıdan sınıfın yeni yüzlerini tanımlama noktasında oldukça tutucu bir anlayış ortaya çıkar. Oysa nesnel sınıf konumlarıyla, sınıftan beklenen öznel arzuların birbirinden ayrılması gerekir. Bu açıdan sınıf olgusunu en klasik haliyle yavan ikiliklere hapsetmek ve içsel bölünmeleri

görmemek sınıf çalışmalarına zarar veren en temel süreçtir. Sınıfın varlığı ve önemi üzerinden analizler yapmakla, sınıfı bir kurtarıcı güç olarak ve kültürel bir bütünlüğe sahip bir oluşum olarak gören tavır arasında oldukça fark vardır.

Bu zorlaştırıcı etkenleri göz önünde bulundurarak bir beyaz yaka çerçevesi çizilebilir. İlk olarak üretim süreçleri içindeki konumlarından bağımsız bir beyaz yaka tanımının söz konusu olmaması gerektiği söylenebilir. Bu noktada beyaz yakalı işçiler kavramları açıklayıcı olabilir. Yani ilk olarak işçi sınıfının içinde, emeğini satmak zorunda kalan işçilerin bir alt kategorisi olarak ele alınabilir. Bu başlangıç noktasından çıkan sonuçlardan biri, beyaz yakalıların hiyerarşik bir yapıya sahip olduğu, bir homojenlik sergilemediğidir. Üst kademe ve alt kademe beyaz yakalıları olarak bir sınıflandırma yapılabilir. Fakat burada önemli olan nokta işçi sınıfının da bir hiyerarşik bütünlüğe sahip olduğu gerçeğidir. Emeğini satmak zorunda olmak tek belirleyici olamaz. Örneğin sıradan giyim mağazasındaki satış danışmanı veya bir kasiyer ile çok lüks bir mağazadaki satış danışmanı, emeklerini satma noktasında ortaklaşırsalar da bu ortaklık aynı sınıfsal düzlemde yer aldıklarını göstermek için yeterli olmayabilir. Bir başka noktadan ise, kol gücüne dayanan ve zihin gücüne dayanan emek biçimleri de birbirinden farklılaşır. Bu ayrımın sebebi, aldıkları ücret ve yaşam biçimleri benzer olsa da kapitalizmin onlardan beklediği güç alanlarının aynı olmamasıdır. Bir maden işçisi ve bir satış danışmanı benzer sınıfsal konumlara sahip olsalar da aynı düzlemde yer alamaz. Dolayısıyla zihin emeği belirli bir noktaya kadar hala açıklayıcı bir konumda yer alır. Beyaz yaka bir sınıfa denk düşmez, kendi içerisinde bölünmüş birçok sınıfsal konumu tanımlayan bir isimlendirmedir. Üretim araçlarına sahip olup olmama özelliği temelinde bakıldığında ise beyaz yakalıları kümesinin üretim araçlarına sahip olmadıkları görülür. Örneğin başka ek bir iş yapma durumu söz konusu olsa da, temel işleri özelinde üretim araçlarına sahip olmayan ve emeklerini satmak zorunda olan gruplardır. Yani her şekilde

ücretliler/maaşlılar kısmında yer alırlar. Bu açıdan kendi arasında çatışan sınıfsal konumlardan oluşan bir beyaz yakayı ele almak mümkündür.

2.3. Kapitalizmin Dönüşümü, Teknolojik Gelişmeler ve Beyaz Yakalı Yaşam

Weber kapitalist uygarlığı betimlerken “demir kafes” metaforunu kullanır. Almancası “Stahlhartes Gehäuse” olan kavram, “çelik gibi sağlam bir mahfaza” anlamına gelir ve Parsons’ın çevirisi sonrası sosyoloji literatüründe “demir kafes” olarak yaygınlaşır (Löwy, 2018: 11). Weber’in düşünsel dünyasına bakıldığında “onun *kültürel karamsarlığına*, yani bürokratik kapitalist uygarlığa ilişkin -çelik gibi sert benzetmesiyle- ortaya oyduğu acımasız teşhise ve bu uygarlığın bizim için hazırladığı geleceğe ilişkin karanlık önseziye ayrıcalık tanımaktadır” (Löwy, 2018: 11). Bu kavram, aynı zamanda Weber’in modern toplumun geleceğine yönelik karamsarlığıyla bağlantılıdır. Son yazılarından birinde şu cümleleri yazar: “Çiçekli bir yaz mevsimi beklemiyor bizi; her şeyden önce dondurucu, buz gibi, karanlık ve çok çetin bir gece yaşayacağız” (akt. Löwy, 2018: 41). Yine benzer biçimde Alman Parlamentosu üzerine yazdığı metinde insanların yeniden köle olacağı zamana yönelik “gelecek zamanların tutsaklığı”ndan bahseder (Löwy, 2018: 11).

Weber’in bu düşüncelerinin arkasında yatan ve onun sosyolojisini inşa ettiği temel nokta rasyonelleşme sürecidir. Eserlerinde “modern rasyonelleşmenin biçimsel ve araçsal karakterini ortaya koymuş, modernitenin özgürleştirici istek ve yönelimlerinin nasıl da ters etkilere sebebiyet verdiğini belirtmiş, hesaplanabilirlik ve verimlilik arayışının, bedeli ne olursa olsun, insani faaliyetlerin yabancılaşması ve bürokratikleşmesiyle son bulduğunu saptamıştır” (Löwy, 2018: 40,41). Weber’in kapitalist ekonomik sistem çözümlemesi rasyonelleşme kavramı temelinde ilerler. Kapitalizme yönelik eleştirilerinin temel noktalarından biri “her şeye kadir bir mekanizmaya boyun eğmek kendi yarattığı sistem tarafından tutsaklaştırılmak”tır (Löwy, 2018: 45). Weber’de rasyonelleşme süreci

irrasyonelleşme süreci ile birlikte ele alınır ve aynı zamanda amaç-araç ikiliği temelinde bir analiz gerçekleştirir:

Rasyonalizasyon sürecinde şekillenen ve bu sürecin sorgulaması için gerçek bir motif olan irrasyonelite, amaç ve araç arasındaki ilişki bakımından, yani, bu ilişkinin iptali bakımından, Weber’de görülmektedir. Çünkü bu ilişki Weber için bağımsızlık ve rasyonelite kavramlarının temelidir. Bağımsız olarak yalnızca bir araç olan şey (değerli bir amaçtan başka) kendinde bir amaç haline veya kendisi bir amaç haline gelir. Bu yolla, amaçlar gibi araçlar da kendilerini özgürleştirirler ve bu nedenle de, özgün anlamlarını ve amaçlarını, yani insana ve onun ihtiyaçlarına yönelen özgün amaçlı rasyonelitetlerini yitirirler. Bu yanılgı, anlaşmaları, kuramları ve etkinlikleri iyiden iyiye rasyonalize edilen modern uygarlıkların tümünde iz bırakır. Eskiden uygarlık, kendini bu rasyonalizasyon içinde konuşlandırmışken, şimdi ise bir demir kafes’in içerisindeymişçesine kuşatılıp belirlenmiştir (Löwith, 1999: 106).

Bu vurguya yönelik, “kendi içinde bir amaca dönüşen araç, erek haline gelerek *otonomlaşıyor* ve böylece başlangıçtaki yönünü ya da amacını, yani önceden insana ve onun ihtiyaçlarına göre şekillenen değerler bağlamındaki rasyonelliğini kaybediyor” (Löwy, 2018: 45) şeklinde bir yorumlama yapılabilir. Bu ters ilişki aslında modern kültürün tamamında hakimdir: “Bu kültürün işleyişi kurumları öyle bir rasyonelleştiriyor ki, söz konusu kurumlar, içine yerleşen insanı bir ‘demir kafes’ misali çepeçevre kuşatıp tanımlar hale geliyor” (Löwy, 2018: 45).

Demir kafes metaforunun altında yatan en temel noktanın modern toplumdaki ekonomik ve kültürel alanlardaki rasyonelleşme olduğu söylenebilir. Weber’in kapitalist ekonomik düzeni tanımlamak için başvurduğu bu metafor sosyoloji literatüründeki en güçlü betimlemelerden biridir. Demir kafes için Tiryakian (1981: 27) “gelişmiş modern toplumun topografyasının uygun bir şekilde özetlenmesine hizmet eden, bir sosyolog tarafından kullanılmış belki de en güçlü metafor” tanımını kullanırken, Baehr (2001: 153) ise sosyal bilimlerdeki çok az kavramın demir kafesten daha çabuk tanınabileceğini ifade eder. Bu kavram modern kapitalist düzene yönelik bir çerçeve çizer: “Makinelere

dayalı mekanik üretimin teknik ve ekonomik şartlarına bağlı olarak, bugün bu düzen, yalnızca hayatlarını doğrudan doğruya ekonomik bir faaliyetle kazananların değil, bu makineleşmiş düzene doğan tüm bireylerin yaşam biçimlerini karşı konamaz biçimde zorlayıcı bir güçle belirlenmektedir” (akt. Löwy, 2018: 56). Weber kitabın başında da bu kavrama atıf yapar: “Günümüz kapitalist ekonomik düzeni, bireyin doğar doğmaz içine daldığı bir kosmozdur ve bir birey olarak içinde yaşaması gereken gerçek ve değişmez bir mahfazadır (Gehäuse). Birey piyasa ağının gerektirdiği ilişkilere dahil olduğu ölçüde, bu ekonomik düzen ona kendi davranış normlarını benimsetir” (Löwy, 2018: 64, Weber, 2013: 25).

Löwy’nin (2018: 66) buradaki vurgusu önemlidir, demir kafes, “-genellikle sanıldığı üzere- bürokratikleşme sürecinin değil, modern kapitalist uygarlığın bir çeşit alegorisidir.” Bununla birlikte çoğunluğun iddia ettiğinin aksine Löwy (2018: 67) burada herhangi bir gelecek öngörüsü olmadığını, söz konusu olanın şimdiye yönelik bir teşhis olduğunu savunur. “Çelik gibi sert bir mahfazadır kapitalizm, tüm insanlığın kendini içinde hapsolmuş bulduğu, çıkış kapısı olmayan bir kafes”tir (Löwy, 2018: 68). Demir kafes kavramının ilk kullandığı yer olan teolog Baxter’a yapılan bir göndermedir: “dış dünyadaki mallarla ilgili kaygı, azizlerin omuzlarına örülü ve her zaman çıkarılıp atılabilecek olan ince bir palto gibi olmalıdır. Fakat kötü kader bu paltoyu demirden bir kafes haline getirebilir” (Weber, 2013: 164). “Mahvaza” olarak da adlandırılabilen olan bu sözcük “bireylerin üzerine kapan gibi kapanan mekanik ve gayrişahsi bir ekonomik sistem”e işaret eder (Löwy, 2018: 57). Weber (2013: 165) cümlelerini şu şekilde devam ettirir: “Sözü edilen kafeste gelecekte kimin yaşayacağını ve bu muazzam gelişimin sonunda yeni peygamberlerin mi çıkacağını yoksa eski düşüncelerin ve ideallerin mi yeniden güçlü biçimde doğacağını ya da -bunlardan hiçbirisi olmazsa- mekanik fosilleşmenin mi yoksa olanca gücüyle bir tür benmerkezciliğin mi egemen olacağını

henüz kimse bilmiyor.” Weber ayrıca bu kavramı farklı çalışmalarda farklı anlamlarda da kullanır:

Cansız bir makine, donmuş bir ruhtur. Fakat makine dediğimiz şey tam da bu ve yalnızca bu olduğu için kişileri kendi hizmetine girmeye mecbur bırakma ve onların günlük iş yaşantılarını belirleyip o yaşantılara tıpkı fabrikalardaki gibi hükmetme gücüne sahiptir. Bürokratik organizasyon denen canlı makineye gelince, o da donmuş bir ruhtur. Ölü makine ile işbirliği içinde, köleliğin gelecek zamanlarda içine hapsolmaya devam edeceği bu mahfazayı sürekli üretmek için çalışır ki bir gün belki güçsüzlüğe indirgenmiş insanlar gelip içinde yaşamaya mecbur kalsınlar; tıpkı eski Mısır devletlerinde fellahların başına geldiği gibi (akt. Löwy, 2018: 64-65).

Bu noktada sorulması gereken soru, artık kapitalizmin demir kafesinden bahsetmek yerine kapitalizmin dijital kafesinden bahsetmenin mümkün olup olmadığı sorusudur. Temel soru budur ve cevabı sonraki ana bölümlerde ele alınacaktır. Öncesinde ise kapitalizmdeki dönüşümlere ve dijital teknolojilerin bu dönüşüm sürecinde hangi konumlarda yer aldığına bakılabilir.

Kapitalist sistem değişmez bir sistem olarak ele alınamayacağına göre tarihsel olarak yeni süreçlerde bu sistemin nasıl bir şekle evrildiği, hangi yapısal dönüşümleri geçirdiği ve hangi süreklilik ve kopuşlara sahip olduğuna bakmak gerekir. Elbette yapısal olarak kapitalizmi var eden temel özellikler varlığını devam ettirmektedir. Bu noktada sorulacak soru, mevcut sürekliliklerin ve kopuşların ekonomik ve kültürel alanı nasıl dönüştürdüğü, bu dönüşüm sonucu beyaz yakalı yaşamın nasıl bir biçime evrildiğidir.

Üretim süreçleri zaman içerisinde sürekli olarak en rasyonel biçimine doğru evrilir. Bu rasyonelleşmedeki en temel itici güçlerden biri teknolojidir. Son süreçlerde ise dijital teknolojiler bu değişimi inşa eder. 20. yüzyıl başlarındaki kapitalizmin “demir kafes”inden bahsedilmiştir. Günümüz özelinde ise bir “dijital kafes”ten bahsedilip bahsedilemeyeceğinin cevabı aranırken, her şeyden önce kapitalist üretim biçimindeki değişimlere değinmek gerekir.

Marcuse gelişim kavramının nesnel bir terim olmadığını ve bu kavramın insanlık durumunu daha iyiye götürme olanaklarıyla tanımlanabileceğini ifade eder. İleri endüstriyel toplumun, sürekli gelişim özelinde mevcut olan gelişim düzenini yıkacak yeni bir döneme geldiğini söyleyerek şunu vurgular: “Maddesel üretim (gerekli hizmetler de dahil olmak üzere), tüm hayati ihtiyaçları karşılayacak ölçüde otomatikleştiği ve iş saatleri asgariye indiği zaman, bu döneme ulaşılmış olacaktır” (Marcuse, 1968: 45). Bu bakış açısından hareketle bunun ne derece ortaya çıktığı sorulabilir. Teknik temelli gelişimin hangi açılardan bunu sağlayabildiği veya bunu sağlayabilme kapasitesine kapitalist ekonomik sistem içerisinde ne kadar sahip olduğuna bakılmalıdır.

Harvey Kapital’in 1970’li yıllara kıyasla günümüz özelinde “içinde bulunduğumuz durumu açıklamamıza yarayacak fikirlerle dolu” (2008: 21) olduğunu ifade eder. Dolayısıyla artık metni günlük hayatla ilişkilendirmek oldukça kolaydır. Harvey’in bu vurgusu kapitalizmin ekonomik ve kültürel alanlardaki dönüşümünü anlamak açısından oldukça önemlidir. Toplumsal düzlemin tamamına hakim olan değişiklikler için ekonomik alanın ve bu alanın gündelik hayatla olan bağının nasıl değiştiğine bakmak gerekir.

Herhangi mevcut ekonomik sistem, bir bütün olarak teknik gelişmeleri kendine ekler ve buna göre biçimlendirir. Sistem, varoluşunu yeni icatlarla birlikte yeniden inşa eder. Tekniğin ortaya çıkarttığı olanaklar kapitalizmin de sınırlarını mikro ve makro düzeyde genişletir. Teknolojiyle var olan yeniliklerle beyaz yakalı çalışanların nasıl bir konumda yer aldıkları, kapitalist sistemdeki iş tanımları çerçevesinde şekillenir. Beyaz yakalı yaşamın nasıl değiştiğini anlamak için her şeyden önce üretim süreçlerine bakmanın gerekliliği buradan doğar. Çünkü kapitalist toplumda iş “modern dünyayı modern kılan ya da modern toplumsal ilişkilerde toplumsal olanı kuran şey”dir (Dinerstein ve Neary, 2006: 13). Bu açıdan iş, kurucu bir öğedir. Dolayısıyla kapitalist

işin toplumsal yaşamın tamamının örgütleyici ilkesi olduğu söylenebilir: “geçinmek için yaptıklarımız, bireysel gündelik yaşamı ve yaşamlarımızı sürdürdüğümüz kurumları belirler, onlara anlam, amaç ve yön verir; toplumsal ve kültürel bütünleşme ve karşılıklı bağımlılığın temellerini oluşturur” (Dinerstein ve Neary, 2006: 13). Başka bir deyişle emek, kapitalist sistemde her daim toplumsal alanın kurucularından olma rolünü devam ettirir. Peki kapitalist sistemdeki değişimler hangi süreçler ve kavramlar çerçevesinde ele alınabilir? Bu soruya cevap vermek için bir bütün olarak kapitalist sisteme odaklanmak, sonrasındaysa bu sistemin mikro alanlarına bakmak gerekir.

“Enformasyon toplumu” kavramı bu noktada öne çıkan kavramlardan birisidir. Artık bir enformasyon toplumundan söz edilmesi gerektiğini savunan düşünürlere bakıldığında çoğunda toplumun en temel düzeyinde bir değişim mevcuttur. Bu değişim emek ve sermayenin yerini temel değişkenler olarak enformasyon ve bilginin almasıdır (Kumar, 1999: 25). Teknikler değişse de kapitalizmin asli unsurları varlıklarını devam ettirmektedir. Bu asli unsurlar noktasında bir süreklilik durumu vardır. Dolayısıyla dijital teknolojiler kapitalizmin içine doğdukça, kapitalizmin asli unsurlarıyla bütünleşerek ve onları güçlendirerek varlığını devam ettirir.

Bu noktada Hardt ve Negri’nin kapitalist sisteme yönelik düşüncelerine başvurulabilir. Ekonomik paradigmaların, ekonominin temel sektörünü tanımlayan üç ayrı uğraktan geçtiğini ifade eder: “birinci paradigmada, tarım ve hammadde çıkarılması ekonomiye hakimdir; ikincide endüstri ve dayanıklı mallar üretimi ayrıcalıklı konumu işgal eder; ve üçüncüsü ve şimdiki paradigmada, hizmet sağlama ve enformasyon manipülasyonu ekonomik üretimin en önemli unsurudur” (Hardt ve Negri, 2003: 293). Bu üretim tarzları sırasıyla hakim konuma geçer. Bu açıdan modernleşme endüstrileşmeyle aynı anlamdadır. Bu sürecin devamındaki süreci ise “endüstrinin egemenliğinden hizmetler ve enformasyon egemenliğine geçişe bir ekonomik

postmodernleşme, daha doğrusu enformatikleşme süreci” (Hardt ve Negri, 2003: 294) olarak adlandırır. Dolayısıyla günümüz özelinde hizmet ve enformasyon oldukça baskın bir hal alır. Beyaz yakalı çalışma da bunların hakimiyeti altına girer.

Hardt ve Negri bu üç paradigma arasındaki geçişlerin tanımının, üretim alanlarının nüfusun oranına veya üretim sektörlerindeki toplam yüzdeye göre yapıldığını ifade eder. Yani nicel bir yaklaşım söz konusudur. Bir noktaya kadar nicel veriler önemli sonuçlar verse de, nicel göstergeler mevcut paradigmalara ilgili yanıtlara da yol açar. Önemli olan, bir paradigmadan diğerine geçiş sürecindeki nitel değişimler ve paradigmalardan ekonomik sektörler arasındaki hiyerarşidir. Kavranması gereken iki temel nokta budur. Modernleşme ve endüstrileşme sürecini sadece tek bir alanla sınırlı görmeyen Hardt ve Negri bu sürecin toplumun bütünü üzerindeki etkilerine bakar. Bu noktada insanın da doğasının ve kurduğu ilişkilerin dönüştüğünü ifade ederek “toplum bir fabrika haline geldi” (Hardt ve Negri, 2003: 297) sözlerini kullanır. Toplumun bir fabrikaya dönüşme vurgusu iki ismin çözümlemelerinde oldukça önemli bir vurgudur. Bu noktada, Hardt ve Negri’nin düşüncelerinde, ekonomik paradigmalardaki dönüşümün sadece mevcut alandaki dönüşüm olarak ele alınmadığı söylenebilir. Değişen insan doğası ve toplumdur. Kapitalizmin temel uğraklarına bu açıdan bakmak hem ekonomik alanı hem de kültürel alanı anlamak açısından önem teşkil eder.

Hardt ve Negri insan doğasının modernleşme süreciyle kökünden dönüşüme uğradığını, günümüz özelinde ise modernleşmenin sona erdiğini savunur. Endüstriyel üretim artık tahakkümünü genişletmemektedir. Bu süreçteki işler birçok alana yayılır ve bu işlerin özelliği “işin yapılmasında bilginin, enformasyonun, duygulanımın ve iletişimin merkezi rol oynamasından” kaynaklanır (Hardt ve Negri, 2003: 298). Artık bir enformasyon ekonomisinin söz konusu olması, iki isme göre endüstriyel üretimin sonunun geldiği anlamına gelmez. Önemli olan endüstriyel olanın nasıl bir dönüşüme

uğradığıdır: “nasıl modernleşme süreci yoluyla her türlü üretim endüstrileşme eğilimine girmişse, postmodernleşme süreciyle de her türlü üretim hizmet üretimi haline, enformatikleşmiş hale geliyor” (Hardt ve Negri, 2003: 298) demek daha doğrudur.

Hardt ve Negri enformatikleşmenin insan oluşun yeni bir tarzına işaret ettiğini ifade ederek, ekonomideki hizmet sektörlerinin başatlığını ve çok zengin bir üretici iletişim modeli sunmasını ele alır. Çoğu hizmetin enformasyon ve bilgi alışverişi üzerine kurulduğunu, bu yüzden de ortaya maddi bir ürün çıkmadığını savunur ve bunu “maddi olmayan mallar üreten emek” (Hardt ve Negri, 2003: 303) olarak tanımlar. Maddi olmayan emeğin temel bir özelliğini bir bilgisayarın işleyişiyle karşılaştırır ve buradan hareketle anlatmaya çalışır:

Bilgisayarların giderek yaygınlaşan kullanımı süreç içinde emek pratikleri ve ilişkilerini ve buna paralel olarak, aslında bütün toplumsal pratikleri ve ilişkileri yeniden tanımlamaya başlamıştır... Daha önceki bir çağda işçiler fabrikanın hem içinde hem dışında makine gibi davranmayı öğrendiler... Bugün ise insanlar giderek daha fazla bilgisayarlar gibi düşünürken, bir yandan da iletişim teknolojileri ve onların etkileşim modeli de emek faaliyetleri açısından giderek merkezi hale geliyor (Hardt ve Negri, 2003: 303).

Maddi olmayan emek kavramsallaştırmasında en önemli isimlerin başında Lazzarato gelir. Lazzarato kapitalizmin yeni süreci ile ilgili maddi olmayan emek kavramı çerçevesinde bir çözümleme sunar. Lazzarato sanayi sonrası ekonominin özelliklerini ele alırken reklam, moda, yazılım ve kültürel etkinlikler gibi maddi olmayan üretime odaklanır. Bunlar aynı zamanda maddi olmayan üretimin klasik biçimleridir. Burada söz konusu olan çok farklı iş türleri ürünlerini bir araya getirmektir. “Bu maddi olmayan emek, doğrudan kolektif olan biçimlerde kendini kurar ve diyebiliriz ki yalnızca ağlar ve akışlar biçiminde var olur” (Lazzarato, 2005: 233). Lazzarato bu emek biçimini yönetsel işlevlerle ele alır. Ona göre bu tek başına metaya yönelik mesleki kapasiteyle sınırlandırılmaz. Bununla birlikte bireysel etkinliğini yönetebilmeyi farklı süreçleri

devam ettirebilme ile tanımlanabilir. Lazzarato’ya göre maddi olmayan emek en temelde bir yenilik, üretim ve tüketim ilişkisi yani bir toplumsal ilişki üretir (Lazzarato, 2005: 234).

Bu noktadan Hardt ve Negri (2003: 304) emek pratiklerini bilgisayar ve üretimdeki iletişim devriminin çok önemli bir ölçüde değiştirdiğini ve bu emek pratiklerinin tamamının enformasyon ve iletişim teknolojileri modeline öykündüğünü ifade eder: “Etkileşimli ve sibernetik makineler bedenlerimize ve zihinlerimize takılan yeni bir protez, bedenlerimizi ve zihinlerimizi yeniden tanımlamamızı sağlayacak bir lens haline geliyor.” Üretimin bilgisayarlaşması işçiyi emeğin nesnesinden daha da fazla koparır ve emek soyut bir emek olmaya başlar (Hardt ve Negri, 2003: 305). Ayrıca bilgisayar modeli maddi olmayan emeğin sadece bir yönünü açıklar. Öteki yön insani ilişki ve etkileşimdeki duygulanımsal emektir. Maddi olmayan emeği üç boyutla ele almak mümkündür:

Birincisi, enformatikleşmiş ve bizatihi üretim sürecini dönüştürecek bir şekilde iletişim teknolojilerini bünyesine katmış bir endüstriyel üretimle ilgilidir. İmalat bir hizmet sayılır; dayanıklı malların üretimindeki maddi emek, maddi-olmayan emekle karışır ve maddi olmayan emek halini almaya başlar. İkincisi, bir yanda yaratıcı ve zeka ürünü manipülasyon ve öte yanda rutin simgesel manipülasyona ayrılmış analitik ve simgesel işlerdeki maddi-olmayan emektir. Son olarak, maddi-olmayan emeğin üçüncü türü duygulanımın üretimi ve manipülasyonu ile ilgilidir; (aktüel ya da virtüel) insani ilişki gerektirir, yani bedensel emek tarzıdır (Hardt ve Negri, 2003: 305,306).

Hardt ve Negri küresel ekonominin postmodernleşmesinde bu üç temel emek türüne değindikten sonra bu türlerde ortak faaliyetin emeğe tamamen içkin olduğunu savunur. Bu noktada üretim bandının yerini “ağ” almış, ortak faaliyet ve iletişim biçimleri dönüşmüştür (Hardt ve Negri, 2003:307). Söz konusu olan artık “ağ”dır. Emek süreci bu ağ üzerinden ilerler. Enformasyon üretimi ve örgütlü ağ yapısına geçişle birlikte ortak üretim faaliyetleri ve verimlilik endüstriyel fabrikadaki gibi yakınlık ve merkezileşmeye

bağı değildir. Üretimin mekandan bağımsızlaşması maddi olmayan emek süreçlerinde oldukça önemli bir boyuta sahiptir, “işçiler evlerinde oturup ağa katılabilir” (2003: 308). Öncesinde kapitalist, işçileri fabrikaya çağırıp onlara işbirliği ve iletişimin araçlarını sağlarken “maddi olmayan emek paradigmasındaysa, bizzat emek, üretim için gereken etkileşim, iletişim ve işbirliğini doğrudan yaratır” (Hardt ve Negri, 2004: 163). Bu süreçte “fikir, imaj ve bilgi üretimi sadece ortak paydada üretilmekle kalmaz -kimse yalnız düşünemez, her düşünce başkalarının bugünkü ve geçmişteki düşüncesiyle işbirliği halinde yaratılır- aynı zamanda da her bir fikir ve imaj yeni bir işbirliğini teşvik eder ve ortaya çıkarır” (2004: 163). Enformatik, duygusal, iletişimsel ve kültürel olarak maddi olmayan emeğin çeşitli hallerinin görülebileceğini söyleyen Hardt (1999: 97) maddi olmayan emeğin bütün emek süreçlerine yayılma eğiliminde olduğunu savunur.

Enformatikleşme aşaması, günümüz dijital teknolojileriyle birlikte kapitalist sistem içerisindeki varlığını daha da güçlendirmiştir. Artık çoğu emek süreci, maddi olmayan emek olarak tanımlanabilecek hizmet ve bilgi temelli maddi olmayan mallar üretmek üzerinden devam eder. Farklı biçimleri olsa da bunlar üretim sistemindeki başat emek biçimleri olma özelliğine sahiptir. Gorz “ürün biriminin zaman birimiyle çarpımıyla ölçülebilen maddi üretim emeğinin yerini, klasik ölçü sistemlerinin uygulanamadığı maddesiz denen emek aldı” (2011: 11) ifadelerini kullanır “insan sermaye”, “bilgi sermaye” veya “zeka sermaye” olarak adlandırılan bir postmodern sermayeden bahseder. Bu sürecin en önemli noktalarından biri ise benlik meselesidir. Benlik üretiminin bütünüyle sermaye tarafından içerilmesi önündeki sınırları ve bu içerilme önündeki engeli şu sözlerle anlatır: “Özne ile işletme, işgücü ile sermaye arasındaki farklılık ortadan kaldırılmalıdır. Kişi kendinin işletmesi olmalıdır; kendisi bir işgücü olan kişinin, sürekli yeniden üretilmeyi, modernleştirilmeyi, genişletilmeyi, değerlendirilmeyi gerektiren kendi sabit sermayesi olmalıdır (Gorz, 2011: 19,20).

Gorz (2011: 38) “bilişsel denemeler emek faaliyetlerinin heterojenliği, yarattıkları maddesiz ürünler ve içerdikleri beceri ve bilgiler, hem sahip oldukları işgücünün hem ürünlerinin değerini ölçülemez kılar” diyerek, bu süreç özelinde artı emek ve artı değer kavramlarının mantıksallığının krize girdiğini söyler. Bu noktalardan Gorz bilişsel kapitalizmin salt kapitalizmin krizi olduğunu savunur. Bilişsel kapitalizm bedene değil, zihne yöneliktir: “potansiyel olarak aşılabilir kapitalizm, tükenmeyen bir kaynağı -insan zekasını- az bulundur şeyler (az bulunan zeka da dahil) üretmek için kullanarak varlığını sürdürür” (Gorz, 2011: 59). Ayrıca toplumsal yaşamın bütün alanlarını şekillendirir: “teknoloji-bilim, insan bedeninden talep ettiği davranışlarla, şart koştuğu hızlı ve yoğun tepkilerle, insan bedenini aşan, tersleyen, tecavüz eden bir dünya” (Gorz, 2011: 80) üretilir.

Bu noktada kapitalizmin yeni evresinin çözümlemesinde, bir üretim biçimi olarak enformasyonel ekonomiden bahseden Castells’in düşüncelerine başvurulabilir. Asıl olarak odaklandığı nokta teknolojinin üretim süreçlerini şekillendirmesidir ve günümüz özelinde ortaya çıkan olguyu enformasyonelizm olarak adlandırır. Enformasyon teknolojilerine odaklanır, enformasyon teknolojisi devriminden bahseder. Bunun yeni bir kalkınma biçimi olduğunu ve bütün kalkınma biçimlerinin toplumsal yapılar ve deneyimlere nüfuz ettiğini ve onları değiştirdiğini savunur. Hammaddenin enformasyon olduğu enformasyon teknolojisi paradigmasının temel özelliklerinden biri “*yeni teknolojilerin etkilerinin yayılımıyla* ilgilidir. Enformasyon bütün insani etkinliklerin ayrılmaz bir parçası olduğu için, bireysel ve kolektif varoluşumuzun bütün süreçleri doğrudan yeni teknolojik araçlarla şekillendirilir” (Castells, 2008: 89). Castells bu noktada teknoloji ve toplum arasındaki ilişkiye yönelik şunları ifade eder: “teknoloji daha çok bir güçtür, hayatın, zihnin özüne sızan mevcut teknolojik paradigma çerçevesinde, hiç olmadığı kadar bir güçtür” (2008: 96).

20.yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan yeni ekonomiyi enformasyonel olarak tanımlayan Castells, Weber'in Protestan ruhundan hareketle “enformasyonelizmin ruhu” kavramını kullanır. Toplumsal yapının temelinde çalışma sürecinin olduğunu vurgulayan Castells (2008: 275) şunları ifade eder: “Enformasyonel paradigma ve küreselleşme sürecinin etkisi, emeğin ve üretim ilişkilerinin yeni yeni ortaya çıkan ağ müesseseleri içindeki, bu müesseseler etrafındaki teknolojik ve yönetsel dönüşüm üzerinden, bütün bir topluma yansır.” Dyer-Witheford ise benzer bir noktada geleneksel olarak üç ana sektörden bahseder: tarım, sanayi ve hizmetler. İçinde bulunulan dönemi tanımlamak içinse “sanayi sonrası” olarak bir adlandırma yapar ve dördüncü sektörü “enformasyon” sektörü olarak tanımlar. Ona göre artık “bugün dijitalleşmenin bir biçimde dokunmadığı bir iş düşünmek zor”dur (Dyer-Witheford 2019: 177).

Kapitalizmin yeni evresini ele alan tartışmalarda kullanılan kavramlardan bir diğeri bilişsel kapitalizm kavramıdır. Bu tartışmayı yürüten isimlerden biri olan Vercellone, endüstriyel kapitalizmden bilişsel kapitalizm olarak tanımlanabilecek bir post-endüstriyel kapitalizm biçimine geçiş olduğunu savunur. Bilişsel kapitalizm kavramındaki iki temel terime ayrı ayrı ve bütünlüklü odaklanılacak olursa “kapitalizm terimi, değişim içinde, kapitalist sistemin temel değişkenlerinin, özellikle kar ve ücret ilişkisinin kılavuz rolünün ya da daha kesin olarak artı değer üretildiği farklı bağımlı çalışma biçimlerinin sürekliliğini gösterir”ken “bilişsel sıfatı, birikim sürecinin üstüne kurulduğu emek, değerlendirme kaynakları ve mülkiyet yapısının yeni doğası ile bu değişimin doğurduğu çelişkileri ortaya koyar” (Lebert ve Vercellone, 2015:21).

Bilişsel kapitalizmde “bilginin üretimi ve denetimi, sermayenin değerlenmesinin başlıca temeli haline gelir” (Vercellone, 2015a: 8). Bununla birlikte “aktarılan zaman” nosyonunun endüstriyel kapitalizm içerisinde oynadığı merkezi rol, aynı değişim hareketi içerisinde, bilişsel kapitalizmde, yerini bilginin yaratılması ve değerlenmesi için gerekli

olan *toplumsal zaman* nosyonuna bırakır” (Vercellone, 2015a: 9). Bu noktada işbölümü ve bilgi ekonomisindeki değişimlerin emek mekanizmasını düzenleme mekanizmalarına yönelik değişikliklerle birlikte ilerlediği söylenebilir: “Özellikle standart ücret ilişkisi modelinin katmanlara ayrılması (belirsiz zamanlı sözleşme) ve bu çerçevede ortaya çıkan sosyal güvence sistemi krizi, emek gücünün ücretsizleştirildiği süreçlerle birleşir. Böylece çalışanların bilgilerinin giderek otonomlaşması, emek gücünün istihdamı ve ücretlendirilmesi koşullarıyla ilişkili son derece önemli bir güvencesizlikle birleşmiş olur” (Vercellone, 2015a: 9). Kapitalizmin yapısal bir değişim evresine girdiğini savunurken, bu değişimin merkezinde bilişim devrimi veya bilmeye/bilgiye dayalı ekonominin yer aldığı görülür. Ekonomik sistem içerisinde bilginin gittikçe artan rolü merkeze alınır. Fakat bu noktada önemli olan, bilginin büyüme ve teknolojik gelişmede oynadığı rolün tarihsel bir yenilik olmadığıdır, çünkü bilgi, birinci sanayi devrimini de önceler. Günümüz özelinde sorulacak soru “bugün neden bilginin yeni bir rolünden söz edilebileceği ve bu değişimleri anlamamızı sağlayan kavramların hangileri olduğu”dur (Lebert ve Vercellone, 2015: 17).

Kapitalizmin uzun vadedeki değişiminin farklı “bilgi üretim rejimleri”yle gerçekleştirdiğine odaklanan Vercellone kapitalizmin önceki evresine yönelik düşüncelerini sunar ve endüstriyel kapitalizmin doğuşu ile ilgili olarak “bilgi ekonomisini düzenleyen ve üç alana dayanan apaçık bir yolun açılışına karşılık gelir: bilginin toplumsal kutuplaşması, kafa ve kol emeği arasındaki ayrım ve bilginin sabit sermayeye katılma süreci” (Lebert ve Vercellone, 2015: 24) olarak bir betimleme yapar. Günümüze baktığında ise, bu kapitalist sistemde teknoloji ve bilgi arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı noktasında “enformasyon ve iletişim teknolojilerinin ancak onları harekete geçirebilecek canlı bir bilgiye dayanarak birikip etkinleştirebileceklerini vurgulamak” söz konusudur (Lebert ve Vercellone, 2015: 30). Önemli olan noktalardan biri çalışma ve boş

zaman arasındaki geleneksel sınırların yıkılmasıdır. Dolayısıyla “bir bütün olarak toplumun kendisi şirketlerin dışsal teknik gelişiminin kaynağı haline gelir” (Lebert ve Vercellone, 2015: 31). Bu aynı zamanda üretken emek kavramını da dönüştürür, “üretken emek kavramının artık, ekonomik ve toplumsal üretim ve yeniden üretime katkıda bulunan toplumsal emek zamanın bütünü olarak anlaşılması gerektiği sonucu çıkar” (Lebert ve Vercellone, 2015: 31,32).

Önemli olan noktalardan biri bilişsel kapitalizm varsayımının, bilgi ekonomisine yönelik liberal teorilerin bir eleştirisi olarak gelişmesidir. “Kapitalizmdeki mevcut değişimin anlamı ve temeli, bilgiye dayalı bir ekonominin basit oluşumunda değil, sermaye birikim yasalarına tabi kılınan ve boyunduruk altına alınan bilgiye dayalı bir ekonominin oluşumunda bulunmaktadır” (Vercellone, 2015b: 41). Vercellone bilgiyi kurgusal bir metaya dönüştürme girişiminden bahseder. Bu girişimde bilginin değişim değeri ne kadar artarsa kullanım değeri de o kadar azalır. Dolayısıyla “bilişsel kapitalizm, sadece bilgiye ve onun yayılmasına dayalı bir ekonominin gelişmesinin temelindeki faillerin yaratıcı güçleri ve nesnel koşulları engellenerek yeniden üretilebilir” (Vercellone, 2015c: 90). Bununla birlikte “bilginin üretilme ve aktarılma sürecinin ve dolayısıyla gayri maddi sermayenin oluşumunun önemli bir kısmını sağlayan da *insanın insan için yaptığı üretimlerdir*” (Vercellone, 2015c: 93).

Vercellone işbölümü ve bilginin rolüne yönelik kapitalizmin tarihinde üç temel evre belirler. Birincisi “biçimsel boyunduruk evresi” 17.yüzyıl başı ve 18.yüzyıl sonu arasındadır ve eve iş verme sistemi ile merkezi bir imalat üretim modeline dayanır. Bu evrede zanaatkar ve meslek işçilerinin bilgileri ve ticari birikim mekanizmaları ön plandadır. İkinci evre ise “gerçek boyunduruk evresi” Birinci Sanayi Devrimi ile başlar. Buradaki işbölümü emeğin parçalanması ve emek gücünün zihinsel görevlerine sahip olan bir bilgi kutuplaşması ile ilerler. Üçüncü evre “bilişsel kapitalizm evresi”dir.

Vercellone’ye göre bu evre Fordizm ve Smithçi işbölümünün toplumsal düzeydeki krizi sonucu ortaya çıkar. Burada emek sermaye ilişkisi “yaygın bir entelektüelliğe sahip olanların elinde bulunan bilgi hegemonyası ve emeğin gittikçe daha çok maddi olmayan ve/veya zihinsel karakterine dayalı bilgi aracılığıyla bilgi üretmenin itici gücüyle damgalanmıştır” (Vercellone, 2015b: 42-43).

Chesnais’e göre (2015: 162) genel itibariyle bilişsel kapitalizm “ücretliler tarafından özgürleştirici bir hareket olarak yaşanmamaktadır. Bilişsel kapitalizm daha ziyade “çalışırken acı çekme” ve bu acıdan kaynaklı yeni hastalıkların eşanlamlısı haline gelmiştir. Bununla birlikte “bilgi iletişim teknolojilerinin devreye girmesi ve *yaşam* üzerindeki teknolojik egemenlik, bilimsel ve teknik bilgilerin çok uzun bir toplumsal birikim sürecinin varış noktasıdır” (Chesnais, 2015: 165). Bilişsel kapitalizm doğal olarak “bilişsel emek” kavramını da doğurur. Bilişsel emek “makineleri, insanları örgütlemek ve kontrol etmek, sorunları çözmek, iletişim kurmak için işçinin zihnini kullanır” (Lucarelli ve Mazza, 2015: 219).

Dieuaide ise bilişsel kapitalizm sürecinde, bilgi iletişim teknolojilerinin kullanımının işçilerin birbirine karşı bir aracı olarak görülmeleri durumuna değinir. Bu durumda işçilerin faaliyetlerinin örgütlenmesi ve yönetilmesinde çalışanın sorumluluğu ve özerkliğinde bir artış meydana gelir. Bu noktada “her birinin faaliyeti, merkezinde iletişim, dil ve daha genel olarak bireylerin bilişsel kapasitelerinin üretim kaynakları düzeyine çıkarıldığı bireysel bir ilişkiler zinciri içerisinde” (Dieuaide, 2015: 225). Buradaki önemli noktalardan biri şirket sınırlarının, emek sürecinin ve bireylerin özel yaşamlarındaki faaliyetlerin daimi olarak üretim süreçlerinin ötesinde birbirine karışmasıdır: “Bilgi iletişim teknolojileri, özellikle kullanıcılarının maddi zaman ve yer kısıtlarından kurtulmasını sağlayarak, emek gücünün şirket içinde toplanması hareketini

içeren her türlü toplumsal-ekonomik zamansallığı paramparça eder” (Dieuaide, 2015: 228).

Schmeder ise yeni teknolojilerin temel katkılarından birinin sermaye ve emek arasındaki bedensel çalışma ile sınırlı kalan mübadele sürecini zihinsel görevlere yaymak olduğunu ifade eder. Bu doğrultuda dikkat çektiği nokta, yeni teknolojilerin üretim süreçlerinin katılığını güçlendirmesidir: “Bilgi iletişim teknolojileri, sadece işçilerin davranışlarını, ürünlerini ve çıktılarını gözetlemeye değil, aynı zamanda, iş ile boş zaman, kamusal yaşam ile özel yaşam arasındaki ayrımı zayıflatıp, denetim dışı kalan bütün alanları giderek kapatmaya da olanak tanır” (Schmeder, 2015: 73).

Tekrar enformasyon kavramına dönülecek olursa, enformasyonun işlenmesinin ve sayısal olarak depolanmasının birbirine internet ve ağ ile bağlı olan gittikçe daha küçük bilgisayarlardan başlayarak üretime egemen olduğu söylenebilir. Bu yeni enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki bir devrimdir. Bu devrim “kişisel bilgisayarın çok hızlı demokratikleşmesini enformasyon yayma araçlarının kullanımıyla eşleştirir ve bu süreç bitmek tükenmek bilmez” (Boutang, 2015: 304). Ayrıca “enformasyon toplumunda önemli bir yenilik, bilgi ve enformasyonun tümünden metalaşarak bu “toplumsal” ihtiyaca cevap verebilecek yeni emek türleri için gereksinim yaratmasıdır” (Prodnik, 2014: 334).

Bütün bu kavramsallaştırmalara bakıldığında, yeni sürecin inşasının temel taşlarından biri teknolojidir, çok daha yakın zamanlarda ise dijital teknolojidir. Bu noktada yeniden Hardt ve Negri’ye (2019: 155) dönülecek olursa iki isim her şeyden önce “teknolojinin, üretim tarzlarının ve yaşam biçimlerinin giderek iç içe geçtiğini, bu teknolojik gelişmelerden bazılarının insanlık ve yeryüzü adına dehşetli felaketler yarattığını” iddia eder. Bununla birlikte asıl mesele bu teknolojiden kurtulmak değildir, çünkü “bedenlerimiz ve zihinlerimiz (her zaman olduğu gibi) çeşitli teknolojilerle ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiştir” (Hardt & Negri, 2019: 155). İki ismin baktığı nokta

emeğin sermaye ile kurduğu ilişkideki etkin rolüdür. Aynı şekilde teknolojiyle kurulan ilişkide de bu durum söz konusudur: “Onları yaratmakta ve yarattıkları sıkıntılara maruz kalmakta, onları yenilemekte ve aşmaktayız. O halde teknolojiyi reddetmek yerine, işe yaşamlarımızın teknolojik ve biyopolitik dokusu içinde başlayıp buradan bir kurtuluş hattı çizmek zorundayız” (Hardt & Negri, 2019: 155). Dolayısıyla “fıkri ve maddi gelişimimiz, zihinlerimiz ve bedenlerimizin gerek içinde gerekse dışında kalan maddi makinelerden ayrılamaz. Makineler insan gerçekliğini inşa ederken, yine onun tarafından kurulur” (Hardt & Negri, 2019: 158,159). Bu olgunun post-endüstriyel dünyada daha net şekilde açığa çıktığını savunurlar.

İki ismin odaklandığı nokta ve beyaz yakalı çalışanların gündelik hayatını anlama açısından önemli olan yönlerden biri, üretimin fabrikadan toplumun geneline yayılma durumudur. Burada teknoloji başat bir rol üstlenir. “Artık fabrikalarda elde edilemez hale gelmiş kar oranlarına yeniden ulaşmak için, sermaye toplumsal alanı işe koşturmuş ve üretim tarzı yaşam formlarıyla daha sıkı bir şekilde eklemlenmek zorunda kalmıştır” (Hardt & Negri, 2019: 162). Dijitalleşme ise bu süreçte otomasyondan çok daha önemli bir aşamaya karşılık gelir: “zaten fabrikalarda gerçekleşmiş bir şeyi yani emek gücünün teknik bileşimindeki dönüşümü toplumun geneline yayan bir süreçtir” (Hardt & Negri, 2019: 162). Bu süreç şu şekilde betimlenir: “Şimdi bu vahşi geçit töreninin sonunda sahneye muzaffer bir edayla, fabrikalardaki otomasyonu ve toplumun, üretim tarzlarının, yaşam formlarının dijitalleşmesini yan yana getiren bilgisayarlar ve dijital ağlar girmektedir” (Hardt & Negri, 2019: 162).

Üretim sürecinin fabrika sınırlarını aşmasını, toplumun tamamına yayılmasını Negri (1989: 92) “toplumsal fabrikalar” ve “duvarsız fabrika” olarak adlandırır. Toplumsal fabrika iş süreçlerinin fabrika sınırlarından çıkıp toplumun bütününe kaydığı karmaşık bir süreci ifade eder. Dolayısıyla “kapitalist tarzda değer üretimi, sürekli

tekrarladığımız gibi artık esas olarak fabrika duvarlarının içinde gerçekleşmemektedir. Değer tüm toplumsal zemine yayılan toplumsal fabrikada ve üretimle yeniden üretimin gerçekleştiği alanlarda üretilmektedir” (Hardt & Negri, 2019: 240). Negri bu süreçte kitlesel işçiden toplumsal işçiye bir dönüşüm olduğunu ifade eder: “Fabrikadaki doğrudan üretim içinde kitleselleştirilen işçi sınıfından, şimdi artık bütün bir üretim süreci boyunca yayılmış olan yeni bir işçi sınıfının potansiyelliğini ifade eden, bir bütün olarak toplumun ve toplumsal emeğin üzerindeki kapitalist kontrolün daha geniş ve daha nüfuz edici boyutlarına daha uygun bir kavrayış olarak toplumsal emek gücüne geçiş (Negri, 2005: 259).

Bu noktada en önemli kavramlardan biri toplumsal emek gücü zamanıdır: “Toplumsal emek gücü zamanı, sadece üretim zamanı ile yeniden üretim zamanı arasındaki ilişkiyi bir bütün olarak kendi içinde içerecek kadar değil, aynı zamanda ve her şeyin ötesinde zamanın, emek piyasasının bütün yaşam alanını kapsayacak kadar uzatıldığı bir işgünüdür” (Negri, 2005: 273). En önemlisi ise bütün bir hayatın üretime dönüşmesidir: “Bütün bir hayat üretime dönüştüğünde, sermayenin zamanı yalnızca doğrudan komuta ettiğini ölçer ve toplumsallaşmış emek gücü, bir yaşam alternatifi önerdiği ve böylece hem bugün hem de yarın kendi varoluşu için farklı bir zaman tasarlayabildiği ölçüde kendini komutadan kurtarmaya yönelir” (Negri, 2005: 275). Negri (2005: 275) şunu ifade eder: “Bütün bir yaşam zamanı üretim zamanına dönüştüğünde kim kimi ölçer? Zaman ve yaşam kavramları, gittikçe daha derinden ve katı biçimde yapısal hale gelen bir ayrım içinde doğrudan çelişkiye düşer.”

Bu gelişmeler itibarıyla kapitalizmin dönüşümü ve yeni kapitalizm çerçevesinde bir beyaz yakalı yaşam değerlendirilmesi yapılırsa Sennett’e başvurulabilir. Sennett (2019: 9) “esnek kapitalizm” olgusuna vurgu yaptığı eserinde kapitalist toplumların yeni aşamayı su sözlerle niteler: “İşçilerden seri hareket etmeleri, her an değişime hazır

olmaları, sürekli olarak risk almaları, düzenlemelere ve formel prosedürlere giderek daha az bağlı kalmaları isteniyor.” Ona göre esnekliğe yapılan bu vurgu işin anlamını ve doğasını değiştirir. İşin değişen anlamı, beyaz yakalı çalışmanın ve yaşam tarzının da değişmesidir. Bu yeni düzenin kişinin karakterinde ne gibi etkilere yol açtığını ele alır.

Buradaki karşılaştırması ise Enrico ve Rico kod isimlerini verdiği baba ve oğul arasındaki sürer. Enrico yıllar önce görüşme yaptığı mavi yakalı bir işçidir. Oğlu Rico ise mühendislik ve işletme alanlarında yıllarca çalışmış bir beyaz yakalı işçidir. Hademe olan Enrico’ya bakıldığında Rico babasının sınıf atlama arzunu gerçekleştirmiş bir çocuktur. Rico pahalı takım elbiseleri, içinde bilgisayarı olan çantası ve farklı aksesuarlarıyla Sennett’in karşısına çıkar. Enrico hademedir ve oldukça rutin bir işe sahiptir. İşinin tek amacı ailesini geçindirmektir. Onun hayatında emeklilik süreci de dahil bütün aşamalar belirlidir. Hayatı doğrusaldır. Rico değişime açık olan ve risk alınması gerektiğine inanan biridir, hayat boyu devam edecek rutinin karşısındadır. “Babası ücret hiyerarşisinin en altında bir gelire sahipken, o ilk yüzde 5’lik dilim” (Sennett, 2019: 17) içerisinde. Ama asıl farklılık tam da bu noktada başlar, Sennett Rico için bunun tamamen mutlu bir öykü olmadığını ifade eder. Sennett Rico ve eşinin refah içinde yaşasalar da kendi yaşamları üzerindeki kontrolü yitirdikleri korkusuyla var olduklarını söyler. Bu noktada günümüz kapitalizminin ayırt edici özelliklerinden biri olarak “zamanı, özellikle de çalışma zamanını organize etmenin yeni biçimleri”ne dikkat çeker ve bu değişimin sloganı ise, “uzun vade yok”tur (Sennett, 2019: 21). Önemli olanı “kısa vadeye dayalı kapitalizm, Rico’nun karakterinin -özellikle de karakterin insanları birbirine bağlayan ve her birini sürdürülebilir bir benlik duygusuyla donatan özelliklerinin- aşınması tehlikesini barındırıyor” (Sennett, 2019: 26-27) ifadeleriyle açıklar. Yaşamlar arasındaki fark için şunları söyler: “Enrico’nun kendi yaşamı için bir anlatısı, bürokratik bir dünyaya uygun, doğrusal ve birbirine eklenen bir anlatısı vardı. Rico ise, esneklik ve akışın hakim olduğu

bir dünyada yaşıyor; bu dünya insana ne ekonomik ne de sosyal yönden bir anlatı sunuyor. Birbirinden kopuk olaylar şeklinde, şirketler bölünüp birleşiyor ya da işler ortaya çıkıp kayboluyor” (Sennett, 2019: 30-31).

Sennett (2019: 32) günümüz kapitalizmine atıf yapar ve “bugünkü belirsizliğin garip yönü, bunu hiçbir korkunç tarihi felaket olmadan var olmasıdır; belirsizlik güçlü kapitalizmin gündelik işleyişine sinmiştir. İstikrarsızlık normal durumdur” ifadelerini kullanır. Rico’ya başarıyı getiren esnek davranışların onun kendi karakterini düzeltilemez biçimde zayıflattığını ifade eder ve buradan bir evrensel tip oluşturur. En temel nokta, modern toplumun “iş sürecini, devleti ya da diğer kurumları felç edebilen rutin ve bürokratik zaman anlayışına karşı isyan bayrağını açmış durumda” (Sennett, 2019: 33) olmasıdır. Bunun karşısındaki oluşumu tanımlar: “Rutine karşı başlatılan isyanın vaat ettiği yeni özgürlük sahtedir. Kurumlarda işleyen veya bireyin yaşadığı zaman, eskinin demir kafesinden kurtulmuş olsa da, yukarıdan aşağıya işleyen yeni bir denetime ve gözetime tabidir. Esnekliğin zamanı yeni bir iktidarın zamanıdır. Esneklik düzensizlik yaratır, ancak sınırlamalardan kurtulmamızı sağlamaz” (Sennett, 2019: 65).

Beyaz yakalıların gündelik hayatının dijital teknolojiler merkezinde nasıl analiz edileceği kapitalist sistemin bütün bu değişimleri ile birlikte anlamlandırılabilir. Çalışma zamanı ve boş zaman dijital teknolojiler aracılığıyla yeni bir rasyonalite süreci içerisinde inşa edilir. Bu aynı zamanda bir irrasyonalite sürecidir. Bundan sonraki ana bölümde bu süreç literatürdeki teoriler ve alandan elde edilen verilerle incelenecektir.

BÖLÜM III

3. DİJİTAL KAFES'İN BOYUTLARI

Dijital teknolojiler merkezli bir gündelik hayat çözümlemesi sunmak için öncelikle çalışma zamanı ve çalışma dışı zaman ayrımı yapılabilir. Çalışma süresince elde edilen veriler doğrultusunda bu zaman dilimleri özelinde bir temalandırma yapılmıştır. Çalışma zamanına ait temalar emek sürecinin dijitalleşmesi, zihnin kısa devresi, dokunmatik emek ve 7/24 ulaşılabilir emek şeklinde isimlendirilmiştir. Çalışma dışı zamana ait temalar ise boş zamanın dijital devri, dijital performans telaşı, dijital maruz kalma ve rasyonalite ağı şeklinde isimlendirilmiştir. Bu doğrultuda beyaz yakalıların gündelik hayatları “dijital kafes” metaforu çerçevesinde analiz edilmiştir ve söz konusu temalar “dijital kafes”in boyutlarını oluşturmaktadır.

3.1. Sermayenin Yeni Silahı: Emek Sürecinin Dijitalleşmesi

Bilim ve teknoloji, toplumun ekonomik sisteminden ayrı düşünülemez. Üretim araçlarına sahip olanlar aynı zamanda bilimin ve teknolojinin gelişimine yön verir, dahası bilimsel ve teknolojik gelişmeler çoğunlukla bir mülk haline gelir, tekelleşir. Dolayısıyla belirli toplumsal grupların çıkarlarına yönelik bir kullanım söz konusudur. Teknolojinin toplumun hiyerarşik olarak bölündüğü bir ortamda kendiliğinden şekillenmediği, bu hiyerarşinin üst basamaklarındaki grupların çıkarına yönelik şekillendiği söylenebilir.

Bu açıdan “bilim, sermayenin bir eklentisi haline dönüştürülecek olan en son ve emekten sonraki en önemli toplumsal mülktür” (Braverman, 2008: 162). Bunun da ötesinde bilim ve teknoloji, insan ihtiyaçlarına yönelik olmaktan çok, bir toplumsal grubun çıkarlarına yönelik gelişir. Dolayısıyla “insan ihtiyaçlarını dikkate almayan bir

toplumsal sistemin ellerinde bulunan en ileri bilimsel ve rasyonel hesaplama yöntemleri akıl dışılıktan başka hiçbir şey üretmez; bilim ne kadar ilerler ve hesaplamalar ne kadar rasyonel hale gelirse, bu akıl dışılık da o kadar keskinleşir ve felaketli bir hal alır” (Braverman, 2008: 203). Teknolojinin itici gücü her zaman ona sahip olanın çıkarları ile uygulamaya geçer. “Teknolojinin gerisindeki asıl saikin olabildiğince fazla güç ve kar elde etmek olduğu” söylenebilir ve ayrıca “teknolojinin nasıl bir yol izleyeceğine karar veren kafalarla teknolojiyi işleten ve ondan fayda sağlaması beklenen eller arasında mutlak bir kopuş olduğu kuşku götürmeyecek denli açık”tır (Sohn-Rethel, 2011: 9). Teknolojinin itici gücünün kapitalist toplum içerisinde daha fazla kara yönelik tasarlandığı bir gerçektir. Bu elbette daha fazla tüketim anlamına gelir. Dijital teknolojiler de tam olarak bu amaca hizmet eder. Toplumun bütün kesimlerine yarar sağlıyormuş gibi aktarılan dijital aygıtlar, bu yararın çok büyük ve önemli bir kısmını belirli kesimler arasında bölüştürür. Doğal olarak dijitalleşmenin yüzü sermayeye dönüktür.

Marcuse’nin öğrencisi olan Andrew Feenberg’in çıkış noktası, teknolojinin insandan bağımsız olarak ele alınmaya başlamasıdır. Ona göre teknolojinin asıl aktörü insandır ve değerlendirmeler bu aktör üzerinden ilerlemelidir. Toplumun teknoloji etrafında şekillendiğini ve teknolojik gücün toplumdaki temel güç olduğunu savunur. Feenberg (2010: 24) öncelikle teknik faaliyetin özünü tanımlar: “teknik faaliyet insan koşulundan kısmi bir kaçışı temsil eder. Aktörün nesne üzerindeki etkisi aktörü etkileyen geri bildirime göre tamamiyle orantısız olduğunda eyleme teknik deriz.” Teknik faaliyeti, Marcuse’nin yaklaşımını devam ettirerek sınıflar arası ve yöneten-yönetilen arasındaki bölünmelerin sonuçlarıyla ele alır: “Teknoloji azınlığın çoğunluk üzerindeki hakimiyetini yeniden-üretecek şekilde yapılandırılabilir, yapılandırılmıştır da. Bu tek yönlü bir sebep sonuç oluşturan teknik faaliyetin bizzat yapısına yazılmış olan bir imkandır” (Feenberg, 2010: 25). Gorz’un (1986: 141) ifade ettiği gibi teknoloji yalnızca “nesnel bir zorlama”

değildir: “iktidar için verilen bir mücadelenin hedefidir.” Dolayısıyla teknolojinin sermaye ve bilimle karmaşık bir ilişki içerisinde olduğu, herhangi birinin biçimindeki değişikliklerin teknik alanın normatif varsayımlarını kökten değiştirdiğini söylemek gerekir (Delanty & Harris, 2011: 105).

Teknolojik gelişmelerin gücü dağıtmadığı, tersine belirli odaklarda topladığı söylenebilir. Toplumsal yapıda süregiden tahakküm ilişkileri teknolojik gelişmelerle birlikte yeni bir boyuta evrilir. Teknolojinin büyük bir kısmı bu ilişkileri yeniden üretmek için kullanılır. Bu noktada her şeyden önce bir faaliyet biçimi olarak teknik faaliyetin toplumsal eşitsizliklere eklemeneceği vurgusu üzerinde düşünmek gerekir. Eklemleme kaçınılmaz bir süreçtir. Yani teknoloji, aslında var olmayan bir toplumsallık yaratmaz, var olanın içerisinde kendisine yer bulur. Bu yer bulma aynı zamanda mevcut toplumsal ilişkileri ve eşitsizlikleri yeniden üretme sürecidir.

Feenberg (2010: 25) teknik faaliyetin bir güç uygulaması olduğunu söyler ve toplumun “toplumun teknoloji etrafında örgütlendiği yerde teknolojik güç toplumdaki esas güç biçimidir” ifadelerini kullanır. Bununla birlikte teknik güç uygulamasının dışlananlar açısından yeni bir tür direnç doğuracağını kaçınılmazdır. Feenberg (2010: 26-27) kuramını araçlaştırma (instrumentalization) kuramı olarak adlandırır. Bu kuramın temelinde teknolojinin iki seviyede analiz edilmek zorunluluğu olduğunu ifade eder: gerçekte orijinal işlevsel ilişkimizin seviyesi ile tasarım ve uygulama seviyesi. İlk seviyede, deneyim nesneleri koşullarının dışına çıkarılıp faydalı özelliklere indirgenir ve aygıtlar ile sistemler içerisinde kullanılabilir imkanlar aranıp bulunur. İkinci seviyede ise, etik ve estetik değerler üzerinden farklı toplumsal kısıtlamalarla bütünleştirilecek tasarımlar mevcuttur. Bu noktada teknolojinin verimlilik kriteri etrafında eksik belirlendiğini, oysa gelişim çizgisinin başında birkaç seçeneğin rekabetinin söz konusu olduğunu ifade eder. Ona göre teknoloji seçenekler arasında tercih yaparak çıkar ve

ideolojilere duyarlıdır: “teknoloji, terimin eski pozitivist anlamında “akılcı” değil, toplumsal olarak görecelidir; teknik tercihlerin sonucu şu ya da bu toplumsal grubun hayat tarzını destekleyen bir dünyadır” (2010: 29). Feenberg’e göre çıkar ve ideolojilerin müdahalesi teknolojinin toplumsal bağlamda daha geniş etkiler sunacak başarısını saptırır. Bu noktada “teknik kod” kavramını kullanır. “Teknik kod, bir probleme teknik olarak uyumlu bir çözüm içerisinde bir çıkar ya da ideolojinin gerçekleştirilmesidir” (Feenberg, 2010: 29). Bu kavram temel bir kriteri tanımlar. Toplumsal bir amaç doğrultusunda uygun olan tasarımlar arasında tercih yapma kriteri olarak ortaya çıkar. Bununla birlikte “amaçlar, unsurların ahlaksal bakımdan izin verilebilir ya da yasak veya estetik bakımdan daha iyi ya da kötü veya toplumsal bakımdan daha az ya da çok arzu edilebilir şeklinde sıralanması anlamında kodlanmıştır” (Feenberg, 2010: 30). Ona göre bu arzu edilebilirlik, evrensel bir kriter yerine hegemonyacı bir değere sahiptir.

Feenberg’in teknolojinin tarafsız olmadığı gerçeğinden hareket edilmesi gerektiğine yönelik düşünceleri önemlidir. Bu anlamda teknolojinin soyut ve tarihsel olmayan anlatımlarına karşı çıkmak gerekir. Teknolojik tercihler sürekli olarak belirli bir toplumsal grubun çıkarlarını desteklemek üzerine inşa edilir. Teknolojinin sağladığı ihtimallerden herhangi biri seçilmez, seçilen ihtimal bir grubun yararına iken diğer grubun zararına. Yine benzer bir noktadan Postman (2016: 16) “teknoloji kime daha fazla özgürlük ve güç sağlayacak ve kimin gücü ve özgürlüğü azalacak?” temel sorunu sorar. Üretim ve bölüşüm süreçlerinin ve buna bağlı olarak toplumsal ve sınıfsal gücün eşit oranda dağılmadığı bir toplumda yeni dijital teknolojilerin bütün kesimler açısından aynı etkiyi yapmadığını söylemek mümkündür. Postman teknolojik yeniliklerle bağlantılı olarak kazananlar ve kaybedenler olduğunu bilgisayar örneği üzerinden devam ettirir:

İnsanların özel hayatlarına ait meseleler, gücü elinde bulunduran kuruluşlar tarafından kolayca ulaşılabilir oldu. İnsanlar daha kolay izlenir ve kontrol edilir oldu, daha fazla incelemelere maruz kaldı, haklarında alınan kararlar karşısında daha fazla

hayrete düşer oldu, genelde sayılarla ifade edilen nesneler haline geldiler. İnsanlar reklam amaçlı e-postaların istilasına uğradı, reklam şirketlerinin ve politik oluşumların kolay hedefleri olmaya başladılar (Postman, 2016: 15,16).

Sınıflı toplumlarda dijital aygıtların nasıl bir konuma sahip oldukları, hangi eşitsiz ilişkileri yeniden ürettikleri üzerinde durmak gerekir. Teknolojinin, kapitalizm içerisindeki rolü bu noktada değerlendirilmesi gereken en temel noktaların başında gelir. Dijital aygıtlar, üretim sürecini nasıl şekillendirmekte ve bu süreçte nasıl bir konumda yer almaktadır? Sermaye ve emek çatışmasının dijital aygıtlarla ortaya çıkan yeni formlarına bakmak gerekir. Genel itibarıyla teknoloji, özel olarak dijitalleşme süreci, kazanan ve kaybedenler dünyası yaratır. Teknoloji ulus, sınıf, grup ve birey üzerinde yarattığı eşitsiz ilişki ve bu eşitsiz ilişkinin derinleşip derinleşmediği ile bağlantılı olarak birçok sonucu doğurur. Her tarihsel ve teknolojik gelişme bir kazanan ve kaybeden ortaya çıkartır. Topların yapımı, sanayi devrimi, bilgisayarın icadı gibi bütün tarihsel dönüm noktalarında bu kazanan-kaybeden ikiliği söz konusudur. Dijital aygıtların iş yaşamı içerisinde başat bir konum almaya başlaması açısından da bu ikiliğe bakmak yerinde olur.

Sınıfsal açıdan dijitalleşmenin çalışma hayatındaki eşitsiz ilişkilere nasıl müdahale ettiğine bakıldığında 7/24 ulaşılabilirlik ve çalıştırılabilirlik ortaya çıkar. Dijitalleşme süreciyle beraber sabit bir zaman ve mekandan söz edilemez. İş yerinde sürekli olarak ulaşılabilirlik, çalışma süresi dışında ulaşılabilirlik ve mekansız bir çalışma süreci, dijitalleşmenin en büyük etkileri arasında gösterilebilir. “Emeğin dijitalleşmesi” veya “7/24 emek” olarak adlandırılacak bu süreç, bireylerin gündelik hayatını belirleyen en önemli noktaların başında gelir.

Emek sürecinin mekan ve zamandaki karşılığı, her ne kadar bütün olumsuzlukları içinde barındırsa da, her zaman bireyin kendi gündelik hayatının belirli oranda hakimiyetini elinde tutmasını sağlar. Fakat artık gün geçtikçe bu hakimiyet imkansızlaşmaktadır. Bunun en büyük sebeplerinden biri, dijital aygıtların çalışma

yaşamının bütün süreçlerini dönüştürmesidir. Artık emek, sınırları iyice muğlaklaştırılan bir zaman ve mekan içerisinde yer alır. Zihinsel emeğin ne zaman yoğun bir biçimde devreye sokulması gerektiği belirsizdir. Gün içerisinde harcanacak ve sonrasında belirli bir anda bitecek emek gücünün ne olacağı da belirsizdir. Dijital aygıtların bu açıdan en önemli özelliklerinden biri, varlık nedeninden bağımsız olarak, sermaye-emek arasındaki ilişkide emek karşıtı bir yerden kullanılmasıdır. Sermaye dijital olana yaslandıkça güç kazanır.

Burada önemli olan nokta dijital aygıtlara emek süreçleri içerisinde nasıl yaklaşılması gerektiğidir. Tek boyutlu açıklamaların aksine günümüz teknolojilerinin çelişkili yapısına, teknoloji ve toplum diyalektiğine ve sınıfsal yöne bakmak gerekir (Fuchs, 2021: 67,68). Adorno ve Horkheimer'ın (2010: 163) ifade ettiği gibi “teknğin toplum üzerinde kazandığı erkin zemininin ekonomik açıdan en güçlülerin erki olduğu suskunlukla geçiştirilir. Günümüzün teknik rasyonelliği egemenliğin rasyonelliğidir.” Bu noktada emeğin potansiyelinin dijital aygıtlarla birlikte olabildiğince genişletilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bundan yarar sağlayan ise doğal olarak sermayedir. Bauman (2005: 38) sermayenin dönüşümü ile ilgili şunları ifade eder: “ağır makinalar ve fabrika personelinin oluşturduğu safrayı atan sermaye, yanında bir evrak dosyası, dizüstü bilgisayar ve cep telefonundan ibaret bir el çantasından daha fazlası olmadan hafif biçimde seyahat etmektedir.”

Bütün bu gelişmelerle birlikte zaman ve mekan açısından sermaye ve emek ilişkisinin temel yapısal özellikleri aynı kalsa da belirli dönüşümlere uğradığını, bu ilişkinin emek aleyhine olduğunu söylemek mümkündür. Elbette bu tarihsel bir gerçektir. Çalışma süreci her zaman daha yoğun emek ve daha az kaynakla daha çok sonuç ortaya çıkartılmasının evrimidir. Bu sürecin son halkası dijitalleşmedir. Dijitalleşmenin emek

süreçlerindeki görünümü hız, denetim ve mesaisizlik kavramları temelinde betimlenebilir.

Katılımcılarla yapılan derinlemesine görüşmelerde ulaşılan bulgulardan bir bölümü söz konusu kavramlara temas edilerek açıklanabilir. Emek sürecinde dijital aygıtlar artık bir uzuv haline dönüşür: *“Bu artık benim hayatım oldu. Çünkü artık bu robotik bir şey. Bugün gideceğim ve bilgisayarın başına oturacağım demiyorum, o zaten artık benim bir uzvum gibi, bir parçam gibi. O olmadan hayat yok”* (Gülşah, 33, Reklam Yazarı). Yine benzer biçimde *“Bir tür elim kolum”* (Sevgi, 31, Eğitimci) benzetmesi yapılır. İş süreçlerinde artık bu durumun kabul edilememesi gibi bir ihtimal söz konusu olamaz. Emek daimi olarak dijital aygıtlar ve uygulamalar ile var oldukça, bu aygıtlar bireyin çalışma koşullarının tamamına sirayet etmenin ötesinde bedenin bir parçası haline gelir. Bu bir düşünce olmanın ve bir betimleme olmanın ötesinde beyaz yakalı çalışma hayatının bir gerçekliğidir.

Günümüzde bir ekranı veya dijital bir kaynağı herhangi bir organizasyondan çıkartmanın mümkün olmadığını söyleyen Kaan, *“Dijitale ne kadar fazla uyum sağlayan firma varsa o kadar çok kazanır”* ifadelerini kullanır. Dijitalleşme süreci ile birlikte sermayenin emek karşısındaki en önemli kazançlarından biri iş zamanında üretimin hiç olmadığı kadar artmasıdır. Dijital aygıtlar ve uygulamalar üzerinden devam eden iş süreçlerinde, iş yükü boş zaman bırakmayacak ölçüde belirli bir sınırsızlığa sahiptir. Buradaki en önemli nokta “hız”dır. Hız, emek süresinin kesintisizliğini doğurur. *“Benim tempom teknoloji aslında mesleki olarak”* (Gül, 26, Sanat Yönetmeni) sözleri hızın ana kaynağını açık bir şekilde sunar. Dijital olan ve olmayan arasında önemli bir süre farkı vardır: *“Mesela sistemsal olarak bir dakika, ama eski sistemden benim onu yapmam yarım saat. Dijital programlar hızlandırıyor iş bitirmeyi”* (Mehmet, 32, Bankacı). Gün içerisinde emek sürecinin dijital aygıtlar ve uygulamalar vasıtasıyla sürekli bir akışa sahip

olduğu söylenebilir. Dijitalleşme bu noktada durağanlık üzerinde yıkıcı bir akış yaratır. Dijital aygıtlar iş yükünün taşıyıcılarıdır. Bir yanıyla iş en kısa sürede halledilebilirken diğer yanıyla yeni bir işin kapısı aralanır: “İşi daha çabuk halledebilmek açısından avantajlı. Daha çabuk halledebileceğimiz işler olduğu için de daha çok işi de beraberinde getiriyor” (Selin, 32, Proje Uzmanı).

Dijital teknolojiler emek sürecinde bağımsız bir nesne olarak var olamaz. Emegin sömürsünün hızlandırıcılarıdır. Dijitalleşmenin mesleki olarak avantajları olduğunu söyleyen Gül, mesleğiyle ilgili hız özelinde tarihsel bir karşılaştırma yapar:

Kolaylaştırıcı yönleri elbette var. Şöyle bir geçmişe dönüp baktığımızda, o dönemlerde yapılan afişler posterler 1900’lerin başında hep elle yapılıyor, manuel olarak yapılıyor ve bu ister istemez sanatsal değer taşıyan işler de oluyor bakıldığında. Ama bu dönemde bir poster için yaklaşık iki hafta üç hafta uğraşırlarken biz sadece 30 dakikada çok basit bir AVM afişi falan tasarlayabiliyoruz yani (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Fakat bu karşılaştırmadan bir süre sonra gün içerisinde yaptığı altı kalem işin aşırı fazla olduğunu söyleyip tekrar bu örneğe atıf yapar. İş bitirme sürecinin nasıl hızlandığını fark ettiğini söyledikten sonra şu yorumu yapar:

Bir şeyi ne kadar kısa sürede yaparsanız, başka bir şey o kadar kısa sürede size gelir. Bu çok eklektik bir şey yani. Kesinlikle iş yükünü arttırıyor. Bu şimdi biraz da zamanın akışında olan bir şey ya hani, bu dönemde zaten tüketim çok hızlı, bir şeyleri vermek zorundasınız ve onları tükettirmek zorundasınız ve her şey çok hızlı ilerliyor (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Çok kısa bir sürede hız olgusunun emek süreci içerisindeki konumunu özetlemek bu örnek üzerinden ilerleyebilir. Fark edilen bir akış vardır ve bu akış iş yükünün artmasını sağlar, bireyi zamanın kullanımında olabilecek en etkili şekilde kullanmaya çalışır. Önemli olan bireyin sarf edebileceği bir gücün olup olmaması değildir, önemli olan dijital uygulamalarla gün içerisinde birçok işin sonuçlandırılabilmesidir. Dolayısıyla sermayenin beklentisi de budur. Sermaye her şeyi sayıya indirger ve her gün

olabilecek en yüksek hızı bekler: “Mesela o gün yapılması gereken 200 parça iş var, ben 1000 yapmışım ama iki saatte yapmışım. Bu da bir sorun. Sen iki saat çalışmışsın, 200 değil de 1000 yapmışım, tamam da yapabiliyorsun, niye 8 saat yapmadın?” (Melek, 27, Yazılımcı). Çalışandan ekran başında sürekli bir şeyler yapmasını bekleyen patronların olduğunu ifade eden Özlem, bunun gereksiz bir tempo yarattığını söyleyerek şu karşılaştırmayı yapar: “Eski tasarım filmlerini izlediğimde insanlar elleriyle alfabeler çiziyor, onları daha organik bir şekilde bir yerlere ulaştırıyor. Elden deneyimleyebiliyor. Şimdi biz onu yapmıyoruz. Biz olanları kullanıyoruz. Güzel olabilirdi. O zaman bu tempoyla çalışmamam gerekirdi” (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı). Elle yapılan işlerin hızlı ve pratik olmadığı için yorucu gelmeye başladığını ifade eden Özlem, dijital ekranlar önünde en büyük etkenin hız olduğunu söyler, bu aynı zamanda çalışma temposunun da özüdür:

Teknolojinin beni sabırsız yaptığını düşünüyorum. Bu iş hayatımda başıma çok geliyor. Çünkü her şeyi hızlı yapmak istiyorum. Daha da hızlı... Program biraz takılsın demoralize oluyorum. İşten kopuyorum. Bir şey kapanıversin karalar bağılıyorum. Sabırsız oldum. Çok hızlı halletmek istiyorum. Mesela bir görsel arıyorum. Çok hızlı bulmak istiyorum onu. İş de bir an önce bitirmeye çalışıyorsunuz (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı).

Bu hız söz konusuken herhangi küçük aksaklıklar çalışan üzerinde stres yaratabilir. Dijital teknolojilerle birlikte daha uzun sürelerde yapılması gereken bir işin daha çabuk sonlandırılmasının zorunlu tutulduğunu ifade eden Özlem, bu durumun iş yaparken stres ve sabırsızlık yarattığını ve bir an önce sonucu görmek istediğini söyler: “O kadar alıştık ki tek tuşla bir şeyler yapmaya. 1 saniyelik tıkanıklık sanki kaos gibi oluyor. Kaos yaratıyor bende” (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı). Başka bir katılımcı da aynı durumdan şikayetçidir: “Yapılan iş adedini arttırıyor. Çok daha fazla iş yapıyorsun. Çünkü çok hızlı halledilebiliyor” (Hasan, 28, İş Zekası Uzmanı). Hız iş sürecindeki ana faktördür: “30 saniye ne kadar küçük bir süre değil mi? Ama program 5 saniye takılınca

“ne oluyor, ne yapıyordum ben şimdi” diyorsun. Çünkü o kadar hızlıya alışmışız ki. Tahammülüm yok. Sinirlendiriyor bu beni” (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı).

Dijital teknolojilerin tamamen sisteme hizmet edildiğini düşünen Kemal, kendisini bu sistemdeki çarklardan biri olarak görür. Bu çarkın içerisinde teknolojinin çalışana hiçbir faydası olmadığını söyler:

Dijital teknoloji işimizi kolaylaştırıyor gibi gözüküyor. Ama bu görünürde böyle. Kolaylaştırdığı gibi birim zamanda yaptığımız iş sayısı artıyor. Atıyorum önceden bir haritayı çizmek için 5 gün uğraşıyorken, elle çizmeyle uğraşıyorken, belki 1 ay uğraşırken ben burada 1 günde bunu çizebiliyorum. Ama 1 ayda 30 tane harita çizmem gerekiyor. Bu benim zararına mı faydama mı tartışılır. Aslında bakarsanız kişinin zararına. Sisteme faydası var (Kemal, 41, Jeofizik Mühendisi).

Günümüz sermaye birikimi için hız en önemli olguların başında gelir. En kısa sürede en fazla iş düşüncesinin temelde yer aldığı verimlilik, sermayenin en güçlü aracıdır. Bu güçlü araç, dijital dünyada bitmeyen bir akışla devam eder. Bir işi sonuçlandırmak, bir boş zaman kazanımı olmaktan çok yeni bir işin kapısı açar. Herhangi bir boşluk söz konusu değildir:

Emek çok sömürülüyor. Sekiz saat çalışıyorsanız, sekiz saat de çalışacaksınız. Böyle bir es veremiyorsun yani, maalesef, olmuyor yani. Çünkü bunun patronla ya da iş yüküyle hakikaten hiçbir ilgili yok. Tamamen sistem meselesi yani ve teknolojinin de gelişmesi buna daha çok üretim ve daha çok tüketimi beraberinde getiriyor (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Bununla birlikte çalışma saatleri içerisindeki iş yükünü arttıran en temel noktalardan biri, eğer sadece bilgisayarla iş yürüyorsa, telefonun da bu sürece eklemlenmesidir. Bu noktada hem iş yükünün arttığı hem de iş sürecinin aksadığı söylenebilir. Bir iş yapılırken aynı zamanda telefonla konuşması gerektiğini ifade eden Göksu, telefon olmasa ve sadece bilgisayarla işe odaklanılsa iş süresinin daha kısa olabileceğini söyler. Bu noktada telefonla konuşmanın işi zorlaştırdığı, bir işin yapılma sürecinin arttığı görülür. Benzer şekilde Berk de farklı bir dijital teknolojinin iş sürecinde

dikkati dağıttığını ve işe karşı motivasyonunun düştüğünü ifade eder. Dijital aygıtlar emek sürecini bir yandan durmaksızın devam ettirirken diğer yandan da yeni bir iş yükü oluşturarak kesintilere sebep olur:

İş yükümü arttırıyor. Bizim iş ne? Proje yazmak ve proje yürütmek. Ben yaptığım işi karşıdaki kişiye beş defa anlatıyorum telefonda. Bir anlatmam on on beş dakika sürüyor. Sonra tekrar arıyor beni adam. Anlamıyor. Mail olarak atıyorum, maili okumuyor. Mailde detaylı bir şekilde anlatıyoruz. Hiçbir şey bilmiyormuşçasına yaklaşıyoruz. Adam maili okumadan direk arıyor. Bir daha anlatmamı istiyor. Anlatıyorum. Kapatıyorum. O işi yapacağı zaman unutmuş oluyor. Sonra tekrardan arıyor. Tekrardan anlattırıyor. Ben her seferinde on, on beş dakika yapması gerektiği işi ya da yapmamız gereken işi şeyleri anlatıyorum. Bu benim zamanımı yiyor. O süreç içerisinde yapmam gereken işi konuşarak geçiriyorum. Daha sonrasında zaten psikolojik olarak motivasyonum düşmüş oluyor. Yapacağım işe de negatif başlıyorum. Bu sefer o motivasyonsuzlukla hazırladığım belgelerde yanlışlık olabiliyor. Bu da tekrardan o işi yeniden yapmama sebep oluyor. Böyle garip bir zincir bence (Göksu, 27, Proje Uzmanı).

Dijital teknolojilerin bu noktada en temel özelliklerinden biri, bireyi aynı anda farklı uyaranlara maruz bırakmasıdır. Yani sömürü sadece tek bir ekran üzerinden veya uygulama üzerinden devam etmez, aynı zamanda bir başka noktadan farklı iletişim becerileriyle devam eder. Dolayısıyla hızlı olmak, sadece verilen işi yapmaktan ibaret değildir, aynı zamanda bir süreci de yönetmek beklenir. Hız, bütün zaman dilimlerine yayılarak emek sürecinin en belirleyici özelliklerinden biri haline gelir:

Hızlı olmak ve hızlı üretmek zorundasınız. Bilgiye hızlı ulaşmak zorundasınız. Bir gün içerisinde 24 saatin var ama aslında bilgiye ulaşma açısından böyle bir zaman kısıtınız yok. Bilgiye ulaşma çabanız ve süreç sizi zorlar hale geliyor. Dolayısıyla aslında her gün ve her saat. Kimi zaman uyuyup uyanıp bir şeylere bakıp yeniden uyuduğum oluyor. Burada aslında zamansızlık ön plana çıkan şey. Dijital becerileriniz ve yetkinliğiniz ne kadar geliyorsa aslında bilgiyi o kadar etkili ve verimli kullanma anlamında elde ettiğiniz o hız, zamanlama beceriniz de öyle geliyor (Sevgi, 31, Eğitimci).

Bu aynı zamanda değişen koşullara ve yeniliklere adapte olabilmekle ilgilidir. Mesleğinde yeni dijital uygulamaları takip etmenin çok önemli olduğunu söyleyen Hasan, bu yeniliği kullanmanın ve alanında bu açıdan öncü olmanın bir fırsat olduğunu savunur. Bu açıdan uzmanlık kazanmak ona göre avantajdır. Ama bununla birlikte çok temel bir yeniliği yakalayamama stresi de söz konusudur. Bunun sıkıntılı olduğunu savunan Hasan bu durumu genel olarak şu cümlelerle anlatır: *“Çok fazla teknolojiye bağlı bir iş. Sürekli değişiyor. Sürekli yeni bir şeyler çıkıyor. Sürekli adapte olmak zorunda kalıyorsun. Bazen yakalayamadığın da oluyor. Teknoloji o kadar fazla değişiyor. Çok yeni veri görselleştirme programı var. Ama sen bunları bilmiyorsun. Yenilikleri kendi başına da takip etmen lazım”* (Hasan, 28, İş Zekası Uzmanı).

Bir uzva dönüşen dijital aygıtlar aynı zamanda o uzuvdan beklenen becerinin de gelişmesinin yolunu açar. Bunları kullanabilmek yetmez, olabildiğince hızlı ve verimli kullanmak gerekir. Edinilen her yeni beceri mevcut dijital aygıtlara ve uygulamalara yönelik olur. Bu süreç bilginin veya yeteneğin kullanımının çok daha ötesinde bir öneme sahip olmaya başlar.

Dijital aygıt ve uygulamaların çalışma zamanında emek ve sermaye arasındaki konumlarına yönelik diğer bir nokta ise denetim sürecidir. Emeğin kontrolü olarak adlandırılabilir denetim süreci genel çerçevesi içerisinde aynı kalmakla birlikte, dijital teknolojilerle farklı bir boyuta evrilir. Çünkü dijital aygıtlarla devam eden çalışma süreci, emeğin denetim ve kontrolünü tarihsel süreçte hiç olmadığı kadar kuvvetlendirir. Bu açıdan sermaye açısından kolaylaştırıcı birçok yeniliği beraberinde getirir.

Çelişkili gibi görülen üretim süreçlerinin farklı alanlara sıkışmasının önündeki katılıklar gevşerken, aynı anda emek kontrol süreci daha da katılaşır. Denetimin merkezinde yer alan dijital teknolojiler, denetimi hiç olmadığı kadar yoğun ve sürekli

kılar. Bu denetimin bir yanını belirli sayısal çıktılara sahip olmak oluştururken diğer bir yanını ise bireyin sürekli olarak üretim anına hapsedilmesi oluşturur.

Dijital aygıtlar aynı zamanda en temel kontrol araçlarıdır. Çalışan, sahip olduğu cep telefonunun iş sürecinde nasıl bir konumda yer aldığının farkındadır. Bu yeni bir süreçtir: *“Bu bir noktada sizin iradenizin dışında da hayatınıza giriyor. İletişimin yeni yolu, yeni bir tür iş yapma biçimi gibi bir şey bu”* (Sevgi, 31, Eğitimci). Farkında olunan diğer şeyse, emeğin kontrolünün nerede olursa olsun olağan bir süreç haline gelmesidir: *“En büyük avantajı patronlarıma oluyor, hatta tamamı. Kontrol etme şekli çok daha kolay. Sen nasıl telefonuna bakmazsın, mesai saatinde dışında olsa da. Aslında bu çok alışılmış ve kabul edilmiş bir şey”* (Selin, 32, Proje Uzmanı). Her an ulaşılabilir olmak iş tanımını içerisinde kendine yer edinir: *“Daha işe alınırken bir telefon verildi ve bu telefonun gece de çalabileceği, buna hazır olup olmadığımı falan soruldu”* (Cem, 27, Proje Yöneticisi). Çalışma hayatının bütünü dijital teknolojilerle çevrili bir mekanizmaya benzetilir: *“Kimsenin kötü bir niyeti yok bir yandan da baktığında. Bir mekanizma var ve mekanizma çok motomot çalışıyor. Bir mekanizma her zaman söz konusu seni denetleyen”* (Melek, 27, Yazılımcı).

Kapitalist sistem içerisinde teknolojinin gelişimi aynı zamanda “emeğin denetimini sistematikleştirmenin” (Postone, 1996) bir aracı olarak var olur. Sennett’in (2019: 64) ifade ettiği gibi “işçiler, iktidara boyun eğmenin bir biçiminden diğerine, yani yüz yüze olandan elektronik olana geçer.” Emek gücü dijital aygıtlar içerisine hapsedilmiş gibidir. İş tanımlamaya yönelik ilk cümlelerden biri *“Sürekli ekrana bakıyoruz. Dijital platformlar üzerinden işimizi ilerletmeye çalışıyoruz”* (Göksu, 27, Proje Uzmanı) olabilir ve sonrasında *“Ekranı bakmadığın süreçte telefona maruz kalıyorsun. Telefon olmadığında ekrandasın. Zoom üzerinden toplantılar oluyor”*

(Göksu, 27, Proje Uzmanı) diye devam eder. Birçok farklı aygıt ve uygulama aracılığıyla emek süreci olabildiğince kontrol altına alınır.

Çalışma hayatına baktığında teknolojik cihazlara köle olmuş, ondan kendisini kurtaramayan bir insan gördüğünü anlatan Arif, iş dışında herhangi bir şey yapamadığını, çok büyük bir dikkat dağınıklığıyla mücadele içinde olduğunu ifade eder. *“Bu teknolojilerden dolayı çok fazla iş yükü var. Kafanızı oradan kaldıramıyorsunuz”* diyen Arif bu teknolojilerin asıl kazanının işveren olduğunu söyler. Bu noktada sermayenin kontrolü günün her anına yayılır. Bir diğer katılımcı Su, internetinin arızalandıktan sonra eve tamirci geldiğini ve bunu da kanıtlamak için patronuna fotoğraf çekip attığını ifade eder. Üzerindeki takip baskısından dolayı bunu yaptığını sözlerine ekler. Bu noktada ara verilen saatlerde dahi kontrol edilebilir olmanın baskısı söz konusudur: *“Mesela öğle birisi arıyor, dışarıdasın, ses de geliyor falan. Mesela öğle arasında olmasına rağmen tedirgin oluyorum. Dışarıda, sanki şey düşünürler mi, kaytarıyorum diye düşünürler mi? Veya gerçekten kaytarıyorumdur, kaydardığım anlaşıldı mı?* (Su, 40, Proje Yöneticisi).

Dijital aygıtlarla devam eden çalışma hayatının büyük bir disiplin doğurduğunu söyleyen Arif, *“Ekrandan ne yapıyorsan, başımızdakiler ana ekran onu görüyor. Yani ne kadar iş yaptığın belli. Ne kadar zamanda yaptığın da belli. Anlık biliyorlar”* cümlelerini kurar. İster iş yerinde olsun ister dışarıda olsun denetimin araçları her daim hazır. Dijital aygıtlar emek üzerindeki denetimini hiç olmadığı kadar sistematikleştirmiştir. Bununla birlikte denetimin diğer bir boyutunu oluşturan ise sayısal çıktılardır. Buna aynı zamanda denetim ve hızın birleştiği bir noktadan da bakılabilir: *“Hızölçer vardır o bilgisayarlarda. Hızölçerde çıkıyor işte senin hızın. Bir haftanın sonunda rapor veriyorsun, mesela diyor ki sen bugün bu kadar hızla çalışmışsın. Mouse tıklama sayısı, bu sadece bu şirket için değil, bütün teknoloji firmalarında böyledir. Dünyanın en saçma şeyi”* (Melek, 27, Yazılımcı).

Dijital teknolojileri aynı zamanda çalışma süreleri açısından da düşünmek gerekir. Mevcut değişimlerle birlikte yeni teknolojiler çalışma sürecini azaltmaz, tersine bu teknolojiler daha fazla rekabet baskısı içerisinde kendilerine yer edinirler ve bunun sonucunda çalışma süresinde bir düşüş yerine bir artış meydana gelir. Bu sürecin temel sonucu uzun çalışma saatlerine maruz kalma ve çalışma zamanı ile çalışma dışı zaman arasındaki sınırın ortadan kalkmasıdır (Gill ve Pratt, 2008: 17). Dijital aygıtlarla devam eden iş yaşamında mesai kavramı ortadan kalkar: *“Herhangi bir mesai saatim yok çoğu zaman. Her zaman, her an tetikte olmam gerekiyor. Her an bir iş çıkabilir ve ben onu yapmak zorunda olabilirim”* (Selin, 32, Proje Uzmanı). Dolayısıyla dijitalleşmeyle günün bütün zaman dilimleri bir mesaiye dönüşür:

Çalışma saatleri yok gibi. Sabah 9 akşam 18.30 benim mesaim. Ama tabi ki 18.30'dan sonra eğer ki müşterinin çok acil bir işi oluyorsa ya da bunun yarın sabaha yetişmesi gerekiyorsa, işte acil bir durum varsa, ne kadar acil olduğu tartışılabilir. Sonuçta ne kadar karşınızdaki insana “benim acil reklamım geldi” diyebilirsiniz ki? Ya da “acil metin lazım bana”. Ekmek, yemek, süt gibi bir şey değil ama birçok insan için böyle. Hafta sonu mesela biz çalışmıyoruz resmi olarak. Ama eğer ki pazartesiye bir iş gitmesi gerekiyorsa tabi ki oturup çalışıyoruz. O yüzden bizim çalışma saatlerimiz çok belli olmuyor. Ama 18.30'dan sonra çalışmaya devam ettiğimizde tabi ki üzülerek de olsa en azından bir iki saat daha devam ediyoruz. Bazen üç saate kadar da çıkabiliyor. 13 saat çalışıyoruz diye düşünüyorum. Evet gün içerisinde 13 saat çalışıyoruz (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Bu noktada gündelik hayatın boş zaman olarak adlandırılabilen zaman diliminin programlanması da yine tamamen iş süreci ile bağlantılı hale gelir. Yoğun bir iş temposu olduğunu söyleyen Su akşamları bazı durumlarda acil olarak üst yönetim toplantısı düzenlendiğini ifade eder. Kritik bir konu varsa akşam mesai sonrasında veya hafta sonunda toplantı düzenlenebilmektedir: *“Nasıl deyim, net bir özel hayat programı yapmak güç. Yapsan bile bir anda bir şey çıkabilir”* (Su, 40, Proje Yöneticisi).

Bütün zaman dilimlerinde işle ilgili herhangi bir yeni gelişmenin olması günümüz çalışma hayatında oldukça sıradan bir durum haline gelir. Bunun yanında mekan zorunluluğunun ortadan kalkmasının avantajları da söz konusudur. Önemli olan işin sürekliliğidir, her ne kadar bu avantaj çoğu zaman dezavantajı beraberinde getirirse de. Gülşah “taşınabilir” bir işinin olmasının olumlu etkileri olduğunu da ifade eder. Bir toplantıya geç kaldığında veya uyuyakaldığında uzaktan da işi sonuçlandırabiliyordur. Bu süreçte patrondan azar yiyeceğini bilse de önemli olanın işin yürümesi olduğunu söyler. Bu açıdan zaman ve mekan fark etmeksizin, sermaye, sahip olunan dijital aygıtlarla emek gücünü devreye sokabilir:

Mesaisizlik kavramını gündemimize kazandırdığını düşünüyorum. Bu noktada zamansız, mekansız toplantılar, her an her yerden gelebilecek şekilde online ve zamanlı ve oldukça kısa sürede tamamlanması gereken iş yoğunluğunda çok ciddi bir artış olduğunu düşünüyorum. Örneğin gece 1’de bir Zoom toplantısı gibi birtakım örnekler var rahatlıkla bahsedebileceğim. Kendimize ayırabileceğimiz vakti veya kendimizle baş başa kalabileceğimiz zamanı, bunun iradesini gösterebileceğimiz zamanı da elimizden aldı (Sevgi, 31, Eğitimci).

Sürekli mesai denilebilecek bu durum o kadar yaygınlaşır ki iş tanımlarında “Hafta sonu tatilim var mesela. O çok büyük bir avantaj” (Su, 40, Proje Yöneticisi) gibi bir yorum yapılabilir. Aynı zamanda bu süreç kabul edilebilir ve normal bir süreç olarak algılanır. Bu noktada özel yaşam olarak adlandırılan zaman dilimleri hiç olmadığı kadar kısıtlanır. Dijital aygıtlarla birlikte ortaya çıkan sürekli mesai durumu, emeğin sömürsünün en temel noktasıdır: “Bu iyi bir yaşam değil. Böyle olmamalı yaşam. Hani Marx diyor ya 4 saat çalış, çocuk bakımı için çocukları bırak falan. Gerçekten öyle bir sosyalizasyon içerisinde insan, insan gibi yaşayabilir. Bu çok kapitalistçe. Bütün hayatımız sömürülüyor yani” (Su, 40, Proje Yöneticisi). Sömürünün yaşamın bütünlüğünde hissedilmesi elbette yeni bir olgu değildir, burada yeni olan, herhangi bir kaçış anının söz konusu olmamasıdır. Örneğin sürekli mesainin bir boyutu da iş için

sabahlamaktır. Bir iş için sabahlamak da normalleşebilir: “Orada sabah 6’lara 7’lere kadar böyle oturup ekran başında tasarım falan yaptığımı biliyorum ben. Çok zor bir süreç oluyor. Fakat şöyle bir durum var, bence en iyi patron 8 saat dışında çalışanını işten kaçıran patronudur. Çünkü o arttığı zaman patron verim alamıyor ve sistem tekliyor ve bla bla” (Gül, 26, Sanat Yönetmeni). Bununla birlikte işe ayrılan zamanın hiçbir zaman yetmemesi söz konusudur. Yani sabahlansa dahi zamanın yetmediği hissedilebilir:

Mesai kavramı yok kesinlikle. Çünkü bitmeyen bir deadlinelar sürüsü var. Biri bitiyor diğeri başlıyor. Böyle olunca da senin yetiştirmen gerekiyor. O yüzden mesai saatleri dışındaki saatleri de kullanmaya başlıyorsun. Hatta bu ofiste sabahlamaya kadar gidiyor. Hakikaten bir günde 24 saatten daha fazlası olsa kullanabileceğin bir noktaya geliyorsun. Bunu yıllarca eleştiren biri olarak yapmaya ikna olmak, bazen kendime çok şaşkınlıkla bakıyorum (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Bu sebepten dijital aygıtların ve uygulamaların yer almadığı bir çalışma hayatında çok daha büyük bir avantaja sahip olduğu bilinir:

Dijital olmasa daha az koştururduk. Bu kadar çok çalışmazdık bence. Her yerden ulaşılabilirliğimiz zaten çalışmamızı gerektiriyor. Düşünsenize patronunuz sizi 9.30 ve 18.30 arasında sizi orada tutabilir. Daha ötesinde tutamaz. Yani bir sabah Allah korusun kaza yaparsınız, işe gelemesiniz ama haber verecek de bir şeyiniz olmaz. O yüzden de tabi ki daha az çalışacaksınız, daha az koşturacaksınız. Bir yerlerden telefon bulmanızın zor olduğu zamanlar olacak. Bu yüzden de zaten bu bir bahane değil. Söyleyeceğiniz şey çok basit: “ulaşamam” yani “sana ulaşamadım”. Bu kadar basit. Sana ulaşmam için beş kilometre yol gitmem gerekiyordu. Bence kötü de olmazdı. İyi olabilirdi yani (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Önemli olan noktalardan biri ne gün içerisinde ne de yılın belirli dönemlerinde çalışma sürecinde bir kesinti olmama ihtimalinin ortaya çıkmasıdır. Bir süreklilik söz konusudur. Tatillerinde ve raporluyken de çalıştığını ifade eden Su için tatil düşüncesi ortadan kalkar:

Yıllık iznimde tatile gitmiştim. İşimi takip ettim yine. İyi mi oldu? İyi olmadı. Doğru düzgün tatil yapamadım. İşin aksadığı zaman kim takip edecek senin yerine? İnsan gene kendi işini kendi takip ediyor. İşin aksadığı zaman başarısızlık sana mı yazıyor?

Sana yazıyor. Ben de takip ettim. Toplantı da yaptım. Ama güneşleniyorum, bir yanda da mailere bakıyorum. Bu doğru mu? Doğru bir şey değil benim yaptığım. Ben dinlenmeyi bilmiyorum yani. Benim yaptığım doğru değil yani (Su, 40, Proje Yöneticisi).

Dijital aygıtların mesai kavramını parçalaması sonucu bu aygıtlardan uzak olunan her nokta birey için bir rahatlama yaratır. Buna örnek olarak askerlik ve iş arasındaki şu karşılaştırmaya başvurulabilir:

Askere gittiğimde bütün bu teknolojilerden uzak kaldım. Aslında çok baskı altında ve çok stres dolu bir ortam olduğunu herkes biliyordur zaten, ona rağmen ekrandan uzak kalmak, hatta o emir komuta zincirindeki tedirginlik olmasına rağmen yaptığım işin belli olması ve yaptıktan sonra bitmesi ve ekrandan uzak kalmak bana çok iyi gelmişti. Nerede telefonum gibi hiçbir kriz geçirdiğimi hatırlamıyorum. Çok daha iyi hissettirdi. Bunun ben bütün insanlara iyi hissettireceğini düşünüyorum. Bir iş var, yapılacak bir iş. Mesela ben şu an o işi yaptıktan sonra hemen başka bir iş ya da onunla bağlantılı başka bir iş kafamı kurcalamaya devam ediyor. Çünkü niye, telefon yüzünden. Çat bir mail daha geliyor ya da işin başka bir şeyine daha bakıyorsun tam yüklenmiş mi eksik belge var mı diye. Aslında yazmışsın ve bitmiş. Hala kendine böyle küçük işler icat ediyorsun falan. O ekrana bakmadığım zaman yaptığım işlerde hakikaten bittiğinde bitiyordu. Sonra sakın bir şekilde kendime kalabiliyordum. Bir şeyler düşünebiliyordum, şarkı mırıldanabiliyordum falan. Çok daha basit ama benim için önemli olan şeyleri yakalayabiliyordum. Şu an bunlara ulaşmam çok zor. Kafamı dağıtmam için ekstra bir şeyler yapmam gerekiyor. Kendi kendime kaldığım zaman yine iş düşünüyorum ve o huzuru yakalayamıyorum (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

“Aynı maaşa mesai saatleri dışında da çalıştırabileceğin bir düzen sunuyor bu teknolojiler” (Cem, 27, Proje Yöneticisi) sözleri sürekli mesai durumunu en net şekilde özetler. Herhangi bir mekanda dijital teknolojilere sahip olmak yeterlidir. Gülşah ise telefonundaki uygulamalardan iş yaptığı zamanların dahi olduğunu ve yanında taşıdığı bilgisayarın veya bir telefonun çalışma saatlerini arttıran bir unsur olduğunu ifade eder. Sermaye herhangi bir dijital aygıtlarla bireyi emek gücünü sarf etmeye hazır halde yaşatır. Bu noktada sadece anlık zorunluluklar söz konusu değildir, aynı zamanda genel bir

zorunluluk hali zihnin bütününü kapsar: “*Geliyorum eve. Dolaşıyor aklımda iş, onu oraya mı yazsam, bunu böyle mi yapsam. Yetiştirmem gereken bir iş olmasa bile zihnimi o kaplıyor. O noktada sinemadır, kitaptır, filmidir bir şey düşünme şansın yok*” (Cem, 27, Proje Yöneticisi). Dijital aygıtlar ve uygulamalar çalışma verimliliğini yükselten ve bu verimliliği gündelik hayatın bütün zaman dilimlerine harekete geçirmeye çalışan bir gündelik hayat inşa eder. Bu durum teknoloji veya dijital teknolojilerin temel özelliklerinden biridir.

3.2. Zihnin Kısa Devresi: Düşünsel ve Duygusal Alanın İşgali

Üretim süreçlerindeki dijitalleşmeyi anlamak her şeyden önce emeğin farklı boyutlarının nasıl dönüştüğünü anlamayı gerektirir. Dijital aygıtların üretim süreçlerine girmesiyle beraber birçok sektörün bu aygıtlar olmadan varlığını devam ettiremeyecek olmasının getirdiği yeniliklere bakılabilir. Sorulması gereken soru, emeğin bu süreçten nasıl etkilendiğidir. Bu etkilenme aynı zamanda bireylerin üretim süreçleri içerisindeki konumlarını farklılaştırdığı gibi gündelik hayatın emek zamanı haricindeki zaman dilimini de dönüştürür.

Berardi, Marx’ın çözümlemelerini dijital kapitalizmin ortaya çıkardığı yeni koşullar çerçevesinde tekrardan ele alır. Ortaya çıkan iletişim teknolojileriyle birlikte kapitalizmde emeğin düzenlenme gücünün arttığını savunur. Günümüzde şirketlerin, işçiyi bedensel bir bütün olarak değil, onu duyumsama ve iletişim yeteneğinin bir parçası olarak aldıklarını savunur. Makinelerin dijitalleşmesi ve üretim süreçlerinin bilgisayarlaşması en başta emeğin zihinselleşmesine neden olur (Berardi, 2012: 89).

Dijital aygıtların üretim alanındaki konumunun artmasıyla birlikte, en temel noktalardan biri emeğin çok daha fazla zihinselleşmesidir. Bunun da ötesinde artık söz konusu olan, zihinden ruha doğru bir sömürü mekanizmasının varlığıdır. Artık bedene yönelik bir emek tanımı yapmak gittikçe zorlaşır. Berardi (2012: 21) bu durumu

açıklamak için “ruh işbaşında” der: “Arzulayıcı enerjilerimiz müteşebbis olma hülyalarıyla tuzağa düşürülüyor, libidinal enerjilerimiz ekonominin kuralları uyarınca düzenleniyor, dikkatlerimiz sanal ağların eğretiliğinde hapsoluyor. Zihinsel faaliyetin her bir parçası sermayeye dönüşmek zorunda bırakılıyor.” Ona göre endüstriyel kapitalizmden “gösterge-kapitalizmi”ne geçilmiştir. Bu geçişi beden ve ruh ikiliğiyle açıklar: “Sanayi fabrikaları bedeni kullanmış, bedeni ruhunu montaj hattının berisinde bırakmaya zorlamıştı, böylece işçi ruhsuz bir beden gibi görünür olmuştu. Gayrimaddi fabrika ise bizden ruhumuzu -zekamızı, duyarlılığımızı, yaratıcılığımızı ve dilimizi - kullanılabilir halde tutmamızı istiyor” (Berardi, 2012: 166,167). Bu iki kapitalizm arasındaki farklı şu şekilde betimler:

Kapitalizm tarihinde beden disiplin altına alınıp işbaşı ettirilmişken, ruh boşlanmış, ihmal edilmiştir. İşçilerin ruhlarıyla, düşünceleriyle, dilleri ve ruhlarıyla ne yapmak istedikleri endüstriyel dönemin kapitalistleri nezdinde hiçbir şey ifade etmiyordu. Beden günde sekiz (yada dokuz, on, on iki) saat kendisine yabancı, düşmanca hareketleri tekrarlamaya zorlanırdı. Ruh isyan edene dek sessiz kalır, ardından beden daha fazla vermeye isyan eder, hizmeti sekteye uğratar, zinciri kırar ve üretim akışını bloke ederdi... Dil, ilişkiler, düşünceler, tüm bilişsel faaliyetler ve duygulanımsal melekeler emek sürecinden uzak tutulmuşlardır, o nedenle bedenler köleleştirilse de onlar özgür kalabilmişlerdi. Montaj hattında çalışan işçiler aynı hareketleri durmaksızın tekrarlamaya zorlansalar da, özgürce düşünen beyinleri vardı, yorgunluk ve üzüntüden yere düşmedikleri müddetçe düşünmeye devam ediyorlardı. Makinelerin gürültüsüne rağmen özerklik ve isyan sürecini tartışmak ve başlatmak imkan dahilindeydi. Ne var ki gösterge-kapitalizmde ruhun kendisi işbaşı ettirilmiştir. Yirminci yüzyılın son yirmi yılında tecrübe ettiğimiz sanayi sonrası dönüşümün esas noktası budur (Berardi, 2012: 105).

Bu noktada yeni olan olgu Berardi’ye (2014: 108) göre iş piyasasının güvencesiz karakteri değildir, yeni olan, enformasyon emeğinin güvencesizleştirildiği teknik ve kültürel koşullarda aranmalıdır, artık emek gücü olarak kişinin çözülüşü söz konusudur.

Beden ve zihin arasındaki dengenin dijital teknolojiler vasıtasıyla yerinden edilmesi söz konusudur. Zihin hiç olmadığı kadar üretmek zorunda, on saate yaklaşan

Çalışma süreleri boyunca bu üretimini dijital aygıtlara aktarmak zorundadır. Beden ne ölçüde geri plana itilirse zihin o ölçüde devreye girer. Berardi'ye (2012: 69) göre üretim süreci “zekayı yaratıcılık unsuru olarak soğurduğunda ve dilsel iletişimi üretken akışkanlaşmanın unsuru olarak içerdiğinde, duyuların üretimi üretim alanının bir parçası haline gelir. Böylece duyuların üretimi, toplumsal olarak örgütlenmiş, iktisaden değerli kılınmış bir olgu haline gelir.” Dijital teknolojilerle birlikte emeğin dönüşümünü kol ve zihin emeği ayrımıyla değerlendirir: “Her şeyden önce tasarıyla uygulama arasındaki ilişkiyi, yani işin zihinsel içeriğiyle elle uygulama arasındaki ilişkiyi dönüştürüyorlar. Kol emeği genellikle programlanmış makineler tarafından otomatik olarak uygulanırken, fiilen değeri üreten yaratıcı emek zihin emeği oluyor” (Berardi, 2012: 74).

Dijital teknolojilerle birlikte asıl yaratıcı emek zihin emeğidir. Bu durum duyuruların üretiminin, dijital aygıtların üretim sürecine dahil olmasıyla ortaya çıkan yakın temasla bağlantılıdır. Bedenden zihne doğru bir yönelimi ortaya çıkaran bu temastır. retken emeğin sınırları belirsizleşir ve işin içeriği zihinsel hale gelir. Dijital aygıtların merkezi bir konumda olduğu çalışma yaşamında emeğin ne şekilde dönüştüğü, her şeyden önce emeğin sahip olduğu sınırla ilgilidir. Bir beden ve zihnin sahip olduğu sınır ile dijital teknolojiler aracılığıyla uyarılma derecesi arasında belirli bir zamandan sonra ters orantı ortaya çıkar. Beden ve zihin yavaşlarken, dijital aygıtlar aracılığıyla ortaya çıkan iş yükü herhangi bir yavaşlamaya sahip olmayabilir.

Emeğin potansiyeli harekete geçtikçe zihinsel kaynaklar da tükenir. Tapscott (1996: 48) endüstriyel ekonomide emekçilerin tatmine dinlenme yoluyla ulaşır ve başkalarının kontrolünde olan üretim araçlarından yabancılaşmaktayken, dijital ekonomide emekçilerin tatmine çalışma yoluyla ulaştıklarını zihinlerinde kendi yabancılaşmamış üretim aracını bulduğunu ifade eder. Bu noktada “ağlar, enfosfer hızında ve biçiminde sıçrama yaratırken, zihinsel alımlama hızı ve biçimine uyumlu bir

sıçrama gerçekleşmez. Etten kemikten ve hassas fiziksel organlardan oluşan gerçek insanların beynindeki alıcılar, dijital verici sistemleriyle aynı standartlara göre biçimlendirilmemiştir” (Berardi, 2018: 55). Ayrıca “enformasyon işçilerinin mevcut dikkat süresi, dikkat sürelerinin her bir parçasını ele geçiren ve giderek artan zihinsel görevlere dahil oldukça sürekli olarak azalır” (Berardi, 2018: 55). Bu bağlamda iş yaşamı, emeği, dijital aygıtların gücüyle parçalar. Bütün bunların sonucu bireyin sadece iş yaşamında değil, aynı zamanda çalışma dışı zamanda da bedenen ve zihnen tükenmesidir. Berardi (2018: 128) gösterge-kapitalizmindeki işçileri “gösterge-işçileri” olarak adlandırır ve emek sürecinin dijitalleşmesine yönelik şu ifadeleri kullanır: “emek sürecinin dijitalleşmesiyle başlatılan asıl dönüşüm, bireyin çalışma sürekliliğinin parçalanması, zamanın fraktallaşması ve hücreleşmesidir. İşçi bir kişi olarak kaybolur ve yerine soyut zaman parçaları geçer.” Bu durumda ortaya çıkan ise şu şekilde betimlenebilir: “her birey Ağ üzerinde birbirine sabit üretken bağlantılarla bağlı hücreler oldular ve bu durum yersiz yurtsuz, fraktal ve akışkan bir toplumsallık yarattı. Cep telefonu, her tür bedensel toplumsallıktan sıyrılmış yeni üretim bandıdır artık” (Berardi, 2014: 136). Endüstriyel kapitalizm ve gösterge-kapitalizmi karşılaştırmasında işle olan bağlantı da farklılaşır:

Her gün aynı hareketi binlerce kez tekrarlamak zorunda bırakılan endüstriyel emekçinin, yaptığı işle özdeşleşmesi için hiçbir neden yoktu, dolayısıyla bu işçi, psikolojik enerjisini meslektaşları ile dayanışmaya ayırabiliyor, zihni montaj hattından nefret ediyor ve her gün köle gibi çalışmakla hiç ilgili olmayan düşüncelerle meşgul olabiliyordu. Oysa bilişsel emekçiler yaratıcılık tuzağına düşmüştür ve beklentilerini üretkenlik şantajının hizmetine sunmuştur, çünkü ruhlarını (etkinliklerinin dilsel, duygusal temelini) yaptıkları işle özdeşleştirmek zorundadırlar (Berardi, 2018: 153).

Dijital aygıtlara bağımlı olarak devam eden bir iş yaşantısında birey kendisini ruhsuz bir robot gibi hisseder ve bundan kaçış olmadığının farkındadır: “*İster istemez*

kopamayız. Bu bizim doğamız oldu. Gelen işleri de yapıyoruz yani robot gibi” (Gül, 26, Sanat Yönetmeni). “Günün sonunda bedeniniz yorulmasa da beyin tamamen yorulduğu için eve gelince veya işten çıkınca kafa tamamen kapanmış oluyor” (Selin, 32, Proje Uzmanı) sözleri, emek sürecinde dijital aygıtların beden ve zihin arasındaki dengeye müdahalesi özelinde yorumlanabilir. Bedeni sabitlerken, zihni sürekli olarak aktifleştirir. Birey hipnoz edilmiş gibidir, çünkü zihin dijital aygıtlar içerisine hapsedilmiş bir emek sürecinde var olur. Sürekli olarak zihne yüklenmek önemli bir yorgunluğu da beraberinde getirir ve bu yorgunlukla çalışma süresince mücadele edilir. Gül ekranla geçen iş hayatında çok yorulduğunu ve tükendiğini hisseder. Bu durumun kendisinde mutsuzluk yarattığını ifade eder. Mental olarak tükendiği dönemlerde daha da kötü olmamak için kendisini tutmaya çalıştığını söyler.

Bununla birlikte sürekli olarak zihne müdahale durumu, kontrolsüzlüğü de beraberinde getirir. Selin çalışırken bir dijital uygulamadaki sürecinin başka bir uygulama tarafından bölündüğünü söyledikten sonra bu teknolojiler olmadan bir iş yapmanın zihnini daha kolay ve verimli kullanmasını sağlayacağını ifade eder. Dikkatini çabuk toparlamasının ve zihnini daha kolay kontrol edebilmesinin önündeki engellerin temel sebebinin dijital teknolojiler olduğunu söyler. Bir başka katılımcı şu sözleri kullanır: *“Bitik durumdayım. Çalışırken hep böyle hissediyorum. Çıktıktan sonra da. Zihnim bitik durumda çünkü” (Sena, 34, Reklam Yazarı). Dijital aygıtlarla süren bir çalışma süreci birey için olumsuz duyguları ortaya çıkartan bir süreç olarak ortaya çıkar: “Tatminsizlik. Mutsuzluk. Bedenen çalışmak bence bir insan için daha sağlıklı. Ne kadar mutlu veya mutsuz olurdum bilmiyorum. Ama bence normal bir insan hayatı için çok mantıklı. Zihnin değil. Sürekli dijital araçlara bağlı olarak bir zihinsel çalışma sağlıklı bir şey değil” (Selin, 32, Proje Uzmanı). Zihnin dijital aygıtlara ve uygulamalara bağlı olarak gün içerisinde çalışma sürecine eklemlenmesi, bu açıdan zihnin kısa devresidir. Zihin kısa*

devre yapar çünkü yetişemeyeceği veya bitiremeyeceği kadar çok uyaran ve iş yüküne maruz kalır.

Dijital aygıt ve uygulamalarla geçen iş sürecini unutkanlık, dikkat dağınıklığı ve hareketsizlik kelimeleriyle özetleyen Zafer, zihindeki yıpranmayı şu cümlelerle anlatır: *“Son zamanlarda inanılmaz derecede unutkanlığım var. Bunun nedeninin ekran başında geçen iş olduğunu düşünüyorum. O anda ne yaşadığımı bilmiyorum. Bir ekrana bakıyoruz. Sadece kodlar var. Sadece kod görüyorum. O da gerçek hayatla olan bağlantıyı etkiliyor. Bu da unutkanlığımı etkiliyor”* (Zafer, 31, Yazılımcı). Sürekli olarak tetikte olma hali ve ekran başında bir şeyler üretme baskısı bireyi oldukça yıpratır: *“Beynimin dolduğunu hissediyorum. Oturup ağlamışlığım var fikir bulamıyorum diye. İşte o iki kelimeyi bir araya getirememek zihnin yorulmasından kaynaklı oluyor. Başıma ağrılar giriyor”* (Gülşah, 33, Reklam Yazarı). Şu cümleler dijitalleşen çalışma sürecini en net biçimde özetler: *“Diyorlar ya işleyen demir ısıldar, demiri de çok işlerseniz bir müddet sonra da demir demirliğinden vazgeçer diye düşünüyorum”* (Gülşah, 33, Reklam Yazarı). Dijital aygıtlarla süregiden süreçte öylesine yoğun bir çalışma temposu söz konusudur ki birey duygusal olarak anlık boşalmalar yaşar. İş sürecini dijital teknolojilerle geçirmek iş dışı zaman süreçlerini bir toparlanma anına dönüştürme çabası içerisinde geçse de bu çaba genellikle başarısız olur:

O kadar yorgun hissediyorum ki. Bazen hafta içleri eve gelip sadece böyle içerideki koltukta oturuyorum 9 buçuk 10'a kadar. Sanki beş dakikadır oturuyormuşum gibi hissediyorum. Çayımı dahi ben doldurmuyorum. Çayımı koyacak gücüm yok. Kalkıp da çayımı koyayım diyemiyorum ve hayat enerjim sökülmiş gibi hissediyorum. Herhangi bir sosyal faaliyete bile gitmek istemiyorum hafta içi işten çıktıktan sonra. Çünkü beynimin içi çok yoğun, çok dolu oluyor sürekli. Ekrana bakmanın verdiği yorgunluk falan... Ancak hafta sonu biraz kendime gelebiliyorum. Çok kötü (Göksu, 27, Proje Uzmanı).

Zihnın kısa devresi işte tam da bu noktada bireyin yaşamı açısından önemli bir yere sahiptir, muazzam bir bitkinlik hissi bütün yaşamına yayılır. Bu sebeple yeni bir adım atmak sadece yorgunluk olarak algılanmaya başlar. Zaten yapacak gücü de yoktur. Gün boyu dijital aygıtlara ve uygulamalara maruz kalmanın sonucu, bireyin düşünsel ve duygusal alanlarını işgal eder. İşe başlama süreciyle ilgili “*Masa başı iş, iyi para dediler. Girdik işte işe*” (Göksu, 27, Proje Uzmanı) dedikten bir süre sonra önceki işe dair yapılan karşılaştırma dijital aygıtlarla süren bir çalışmanın hem zihnen hem de bedenen nasıl etkilere sahip olduğunu gösterir:

Öyle bir işte de çalıştım. Telefon yasaktı. Ekranı bakmıyorduk hiç. Bir kahvecide çalıştım. O zaman daha mutluydum. Gerçekten. Çünkü sürekli telefonla değil de birebir insanlarla iletişime geçiyordum. Hiçbirini tanımadığım insanlarla direkt iletişime geçiyordum. İnsanlarla iletişimim daha güçlüydü. Kendime güvenim de daha fazlaydı. Direkt bir insanla iletişime geçip muhabbet edebiliyordum. Çok daha mutluydum. Huzurluydum. Mesai saatleri içerisinde telefon yasaktı. Sadece molada alabiliyorsun. Dolaplarımız vardı. Dolaba kitleyip koyuyorduk. İşten çıktığım zaman, daha yoğun bir tempoda çalışıyordum, ayakta, fiziksel olarak. Ayaktaydım sürekli. Ama sabahçı olduğum günler 5’te çıktığımda kesinlikle benim bir planım oluyordu. Sinemaya gidiyordum, arkadaşlarla buluşuyorduk. Bir yerde oturuyorduk, bir şey yapıyorduk yani. Ama mesela şu an haftanın beş günü akşam 6’dan sonra boşum ama bunları yapacak enerjim yok. Evet daha fazla yoruluyordum. Ayaklarım çok acıyordu, ağrıyordu. Ama dediğim gibi ben o günün sonunda kesinlikle bir şey yapıyordum. Az paraydı ama mutluydum (Göksu, 27, Proje Uzmanı).

Bedensel yorgunluğun yoğun seviyede olduğu öyle bir gündelik hayatta, iş dışı zaman için gerekli zihinsel enerji mevcuttur. Zihnın kısa devresi bu açıdan oldukça mühim bir noktada durur. Dijital aygıtlara bağımlı şekilde gününü geçiren beyaz yakalı, asgari düzeydeki bedensel hareketine rağmen iş dışı zamanda bedenini hareket ettiremeyecek konuma gelir. Zihnın kısa devre yapması bedeni de işlevsiz kılar. Bu noktada dijital aygıtların iş hayatını ve iş hayatı haricindeki gündelik yaşamı nasıl dönüştürdüğü, yukarıdaki örnek üzerinde Berardi’nin cümleleriyle oldukça örtüşür:

Her sabah metroda oturan insan kalabalığını düşünelim mesela. Bu insanlar, şehrin endüstri ve finans bölgelerine, güvencesiz koşullar altında çalışmakta oldukları yerlere gitmekte olan güvencesiz işçilerdir. Herkes kulaklığını takmış, akıllı cihazlarına bakmakta, yalnız ve sessiz, yanında oturan insanlara hiç bakmaksızın, hiç konuşmaksızın, gülümsemeksizin ya da herhangi bir işaret mübadelesine girmeksizin oturmaktadır. Evrensel elektronik akışla yalnız ilişkileri içinde yalnız başlarına yolculuk etmektedir. Bilişsel ve duygulanımsal formasyonları, onları tekil olmaktan çıkma sürecinin mükemmel bir nesnesi haline getirmiştir. Etkisizleştirilmiş ve karşılıklı işleyebilirlik sisteminin düzgün, uyumlu parçaları haline gelmek üzere, duyarlı bir empatiden yoksunlaşmış bir biçimde, soyut ve fraktal bir bağlantı kurma yetisinin taşıyıcılarına dönüşmüş durumdadırlar. Sinirsel agresyondan ve gösterge-kapitalizminin dayattığı sömürden, işlevsel varlık ile duyumsayan beden ve zihin arasındaki ayrılıktan muzdarip olsalar da, insani iletişim ve dayanışmadan aciz görünürler; kısacası herhangi bir bilinçli kolektif özneleşme sürecini başlatmakta kifayetsiz gibidirler (Berardi, 2014: 154).

Bu şekilde devam eden bir çalışma hayatının en önemli sonuçlarından biri zihinsel olarak tükenildiğinin hissedilmesidir. Zihin olabildiğince yorulur. Sevgi sürekli olarak zihinsel anlamda bir yorgunluk yaşadığını ve bu durumun tıkanmışlık ve bunalmışlık hissiyle bağlantılı olduğunu düşünür. Dolayısıyla dijital teknolojilere bağımlı olarak devam eden çalışma hayatından kaçışa yönelik hikayeler her zaman insani öze yönelik yorumlanır ve takdir edilir:

Artık bıkmış durumdayım, sürekli bilgisayara bakıyorum falan. Bu arada sırf bu yüzden benim bir arkadaşım çok büyük bir markadan istifa etti. Dilbilimciydi. Dünyaca ünlü bir markanın dilbilim şeyini falan yapıyordu. Sırf ekrana saatlerce baktığı için istifa etti yani. Çok korkunç bir durumdaydı. Ama onu o seviyeye getiren kendi aydınlık öngörüsü. Mesele orada, özünü unutmayı, o rasyonaliteye kapılmayı. Duyusallığı her zaman içinde barındırması yani. Lokasyon olarak da çok güzel bir ülkeden kaçtı. Takdir ediyorum o yüzden (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Bakılması gereken önemli noktalardan biri, işin özünden çok biçimsel yönüdür. Elbette emeğin aşırı sömürsü söz konusudur ve bu bireyin mesleğiyle olan ilişkisini zedeler. Yani işleyiş her zaman sorunlu bir birliktelik doğurur. Ama çok daha önemlisi biçimsel olarak mevcut işi sürekli ekran başında yapmaktır. Yani dijital aygıtlara

bağımlılık, iş süresince sömürünün en temel dayanağını oluşturur. Sadece işi hızlandırmaz veya denetime yol açmaz, aynı zamanda işin bütünselliğine bakış açısını ve bu bütünselliğin etkilerini hiç olmadığı kadar dönüştürür.

Dijital aygıtlar ve uygulamalarla devam eden iş hayatı sadece büyük kaçışlara yol açmaz. Aynı zamanda ekranlardan anlık kaçış istekleriyle dolu anlar yaratır. Yani zihne bu seviyede bir müdahalenin olması, hafif çaplı ve kısa süreli kaçışları da beraberinde getirir, aksi halde iş devam ettirilemez hale gelir:

Gerçekten her şeyi bırakmak istediğim zamanlar oluyor. Yani bazen odam pencereci bir oda, sol tarafa dönüyorum ve bakabildiğim kadar uzağı görmek istiyorum. Çünkü inanın gün içerisinde o kadar çok yakın mesafeye bakıyorum ki. Sonra bunun bir şekilde beni üzdüğünü ve endişelendirdiğini fark ediyorum. Bu yüzden iki kişilik bir odada kalıyorum, sırf o pencereden bakabilmek için. Çünkü bu benim için önemli. Diğer seçenekler penceresiz odalar ve muhtemelen ben üç dört gün belki dışarı çıkmadan, kendime o zamanı tanımadan aktif olarak çalışmak durumundayım. Bu yıpratıcı bir şey. Bu bedeninizi de yıpratır, zihninizi de yıpratır. Dolayısıyla pencere bu noktada benim için bir kurtuluş. Belki bedenem dışarı çıkamıyorum ama zihnim o pencere yoluyla dışarı çıkabiliyor. Bir ferahlama, bir es. Dolayısıyla bu iyi bir şey (Sevgi, 31, Eğitimci).

Zihinsel olarak artık bir odaklanma söz konusu değildir. Gülşah iş yapmak için ofisindeki dijital uygulamaları açtığında yoğun bir şekilde dikkat dağınıklığı yaşadığını ve bir süre sonra cümle dahi kuramaz hale geldiğini ifade eder. Dijital aygıtlarla geçen bütün bu maruz kalma durumu zihnin sağlıklı bir şekilde işlemesinin önündeki engeldir. Su ekranlar karşısında zihninin çok yoğun olduğunu ve bu sebeple ne istediğini dahi bilemediğini söylerken başka bir katılımcı şunları ifade eder: “Ben iş hayatına girdiğimden beri, yani bu aletlerle iyice haşır neşir olduğumdan beri yorgunluktan başka bir şey yaşamadım. Zihinsel bir kronik yorgunluk. Sadece bu var” (Harun, 39, Eğitimci). Bunun da ötesinde insani özü sönmölendiren bir şey haline gelir: “Teknolojilerle o kadar bir yoğunluğun içerisinde ki ruhunu bulandırıyorlar. Yani nasıl deyim. O taze ruhun

bulanıyor” (Su, 40, Proje Yöneticisi). Dolayısıyla ekranların karşısında olmak tercih edilmez: “Ben bunun yerine daha sosyal bir şeyi tercih ederdim. Ekran değil, yüz yüze olacağım veya kağıda bakacağım bir şey isterdim. Bu şekilde yaşam coşkum artardı” (Karen, 27, Grafik Tasarımcı). Dijital aygıtlarla devam eden bir çalışma ortamında var olmak bireyin yaşamının bütünü üzerinde de önemli etkilere sahiptir:

Mental olarak çok etkiliyor. Kendimi sürekli bir beyaz ekranda tasarım yaparken bulduğumda şey gibi hissediyorum, beyaz hastane lambalarının içinde olduğu bembeyaz bir küpün içindeymişim gibi. Hani çünkü o sizin ruhunuzu emer ya hani, bir böyle sıcak ton ararsınız, bulamazsınız yani. Anlatabiliyorum değil mi? Jumangi gibi. İçine alıyor böyle (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Zihinsel süreçlerin emek zamanında mekandan kopması, mevcut anın gerçekliğinden dışındaymışçasına hissedilmesi ekranlarla var olan sürecin en önemli noktalardan birini oluşturur. Ne beden ne de zihnen o mekanda bulunduğu hissedilir. Beden çok küçük hareketlere bağlanmış, zihin de ekrana dijital aygıt ve uygulamalara hapsedilmiştir.

Önceden hafızasının çok iyi olduğunu ifade eden Özlem, dijitalle bağlı kalmanın etkilerini görür: *“Unutkanlık çok olmaya başladı. İnanılmaz derecede bir şeyleri unutmaya başladım. Yoruluyorum zihnen. Kafamın içi karınca karınca. Çünkü çok şey görmüşüm. Aslında bir şey ararken hızlı hızlı yüz tane şeye bakıyorum, bunlar benim çekmecelerime atılıyor ve orada bir yerde kalıyor. Bunları temizleyemiyorum” (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı). Sürekli bilgisayar başında çalışmanın kendisini çoğu zaman fazla sıkıldığını söyleyen Hasan şunları ifade eder: “Akşam çıktığımda günlük yaşama dair çok bir şeyim kalmıyor. Zihnimi dolduruyor. Bazen eve geldiğimde akşam bir şeyleri hatırlayamıyorum. Unutuyorum. Bunu hissediyorum” (Hasan, 28, İş Zekası Uzmanı). Mevcut hız zihnin kaldırabileceği bir hız değildir: “Zihnim çok hızlı çalışıyordu. Kafam durmuş gibiydi ama çok hızlı çalışıyordu” (Melek, 27, Yazılımcı). Aynı noktadan bu*

şekilde devam eden bir çalışma hayatı bireyin kendi varlığına ve toplumsal olana dair düşüncelerini en yoğun biçimde dönüştürür.

Berardi depresyon sözcüğü özelinde psikolojik akışlar ve iktisadi süreçlerin iç içe geçtiğini anlatır. Ona göre depresyon, enformasyon akışlarının hızı ve bu akışları yönetme kapasitenin aşımıyla ilgilidir. Günümüzde depresyonun oldukça yaygın bir hal almasının sebebi, bu hız durumu ile bağlantılıdır. Çünkü “enformasyon uyaranlarının sonsuz hızına maruz kalan zihin, ya panikle ya da duyarsızlıkla tepki verir” (Berardi, 2014: 34). Dijital aygıtlarla ortaya çıkan üretim biçimi ve iletişim şekilleri farklı bir dönüşüme yol açar:

Bu mutasyon, bilinçli organizma üzerinde sancılı etkiler yaratır; bu etkileri psikopatolojinin kategorileriyle okuyoruz: disleksi, anksiyete, hissizlik, panik, depresyon ve bir tür intihar salgını yayılmakta. Fakat salt psikopatolojik bakış meseleyi derinlikli biçimde anlamamıza yetmez, çünkü aslında bilinçli organizmanın, değişen bir çevreye ve bilişsel sistemin tekno-iletişimsel ortama göre yeniden düzenlenmesine uyum sağlama çabalarıyla karşı karşıyayız. Bu da psikik alanın ve toplumsal ilişkilerin patolojilerini üretir (Berardi, 2014: 54).

Dijital aygıtların ve uygulamaların emek süreçleri içerisindeki mevcudiyetinin yoğunluğu, bireyi ürettiği ürüne iyice uzaklaştırır. Bütün bir üretim süreci dijital aygıtlara devrolur. Bu şekilde birey emeğinin sonucunda ortaya çıkan ürünü sadece ekranda görebilir. Otomatikleşme en üst düzeydedir, sadece ekranda var olunması yeterlidir. Bununla birlikte diğer insanlarla kurulan iletişim de bu aygıtlarla gerçekleşir. Bireyin bir başka bireyle olan teması zamanla azalır. Kolektif yapılacak herhangi bir iş de oldukça azdır, kolektif olan iş olsa dahi bedensel etkileşimi gerektirmez. Bu şekilde diğerleriyle olan iletişim oldukça sınırlanır. Dolayısıyla dijital teknolojilerin devreye girmesiyle birey kendi gerçekliğine daha da uzaklaşır. Çünkü her şeyin otomatikleştiği ve iletişimin sadece dijital aygıtlara hapsedildiği bir ortamda bireye dijital dünya haricinde bir var oluş alanı

bırakılmaz. Gündelik hayatının en verimli saatlerini bir dijital ekran karşısında geçirir, tekilleşir, otomatikleşir.

Bu noktada uyum oldukça önemli bir boyut kazanır. Mevcut hız ve verimliliğe erişebilmek için zihin durmaksızın çalışır. Sevgi dijital teknolojilerle devam eden iş hayatında var oluşunun ve kim olduğunun cevabının bu teknolojilere yönelik yetkinlikler çerçevesinde verilmeye başladığını ifade eder. Bu sebeple mevcut hıza yetişmeye ve teknik kabiliyete yetişmenin oldukça hayati olduğunu söyler. Ona göre bu sürecin dışında kalmak imkansızdır. Söz konusu teknolojik kabiliyetlere erişmenin mecburi olduğunu söyler. Bu uyum zorunluluğu daimi olarak devam eder: *“Zamanımızı kısmen bizim irademizle denetlediğimiz ama çoğu zaman bizim irademiz dışında denetleyen bir zaman yönetimi formuna dönüşüyor. Siz bir yerlerdesiniz, ekran karşısında bir yerlerdesiniz sürekli. Gerçekten orada bulunmak, o işi yapmak istiyor musunuz? İnanın bunu soracak vaktiniz dahi kalmıyor. Çünkü bunu düşünecek vaktiniz yok”* (Sevgi, 31, Eğitimci).

Zihnin kısa devre yapması önemli bir bunalım dünyasını ortaya çıkarır. Cem fiziksel hareket alanı yok oldukça gün boyu bunalım hissettiğini ifade eder. Duyguların yer almadığı, herhangi bir ses veya mimiğin olmadığı bir iş gününün depresyon eğilimini arttığını söyler. Söz konusu teknolojilerin kendisini yalnızlaştırdığını savunur. Burada söz konusu olan sömürünün olabildiğince artmasıdır: *“Ne yapabilirsen yap, ne kadar elveriyorsa bedenini, ruhunu, bizi için her şeyi yap”* (Melek, 27, Yazılımcı). Sürekli ekran başında olma zorunluluğu en temelde bir insan istismarı olarak görülse de buradan çıkışın da olmadığı hissedilir:

Bence bu hakikaten insanın zorunluklarının ve mecburiyetlerinin bilinçli olmasa bile istismar edilmesi. Hatta insan hayatının istismar edilmesi. Çünkü hakikaten bu kadar ekran başına takılıp kalıp, aslında seninle çok da alakalı olmayan bir şey için bu kadar zaman harcamayı, sağlığından ödün vermeyi, dışarıda çok fazla şey kaçırmayı çok anlamsız buluyorum. Ama hakikaten o döngü nasıl birbirini

besliyorsa çok güzel bir uyum sağlamış durumda. O seni tutuyor (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Bir insanla uğraşmanın daha zor, bir ekranla çalışmanın daha kolay olduğunu söyleyen Musa, bu sürecin en büyük sorununun zihinsel yıpranma olduğunu ifade eder: *“Sürekli dijital bir ekrana baktığında bir tık algıları kapanmaya başlıyor. Çevrede dikkat edeceği, duyacağı şeyleri duymamaya başlıyor. Çok uzun süre ekrana maruz kaldığımda dikkatim çok ciddi azalıyor. Bana seslenildiğinde duymamak gibi ya da yapmam gereken şeyleri unutmak gibi”* (Musa, 26, Yazılımcı). Gün içerisinde hangi iş yapılırsa yapılsın zihninin bir şekilde yorulacağını, ama dijital ortamda yorulmanın en önemli sonucunun algıların kapanması olduğunu söyleyen Musa yorgunluktan öte algıların kapanmasını önemli görür. Bu yıpranmanın sadece iş saatlerinde değil, sonrasında da devam ettiğini şu sözlerle ifade eder: *“Bir sınava çok ağır çalışmışsın da çok az uyumuşsun ve o sınavın sonunda hani okulda böyle oturursun ve şey gibi gelir, evet o sınav geçti ama o yorgunluk üzerimizden birkaç gün geçmeyecek gibi. İnsan ekrana baktıkça üzerine gerçekten böyle bir his yapıyor”* (Musa, 26, Yazılımcı). Eskiden fiziksel bir işte çalışan Zafer, eski işine devam etseydi fiziksel sağlığının daha iyi olacağını ve bu sebeple de daha mutlu olacağını söyledikten sonra şöyle bir karşılaştırma yapar: *“Fiziksel yorgunlukla yatıp uyduğumda sabaha gerçekten dinlenmiş olarak kalkabiliyordum. Ama bu durumda, sürekli ekrana bakmak mental bir yorgunluk yapıyor. Yatıp uyuyarak ya da gözlerini kapatarak geçen bir yorgunluk değil bu. Bunun farkını çok rahat hissedebiliyorum”* (Zafer, 31, Yazılımcı). Ekranların olmadığı bir iş hayatını tercih edeceğini söyleyen Arif ise şunları ifade eder: *“Daha rahat hissedirdim kendimi. Daha özgür hissedirdim. Daha ben olurdum. Orada köle gibisiniz ekranlar başında”* (Arif, 39, Çeviri Uzmanı). Öğle arasında ekranlardan sıkıldığı için telefona bile dokunmadığını, zihninin mahvolduğunu söyledikten sonra bu çalışma hayatının en büyük etkisini şu şekilde anlatır: *“İşten çıktıktan sonra kafam bir dünya oluyor. Tanıdığım, bildiğim insanı göremez, tanıyamaz noktaya geliyorsun”* (Arif,

39, Çeviri Uzmanı). Dolayısıyla zihin kısa devre yaptıkça, bireylerin gündelik yaşamlarının olağan akışı da sekteye uğrar.

3.3. Dokunmatik Emek: Dijitalin Hasarlı Bedenleri

Dijitalleşme süreciyle birlikte artık ön planda olan zihinsel ve duyuşsal yönlerdir. Bu açıdan üretim, bedeni hareketsiz kılarken, zihni olabildiğince aktif bir biçimde kullanır. Dijital aygıtları kullanabilen bir bedenin varlığı yeterlidir, beden bu aygıtları kullanma becerisine indirgenir. Bu süreç “dokunmatik emek” olarak adlandırılabilir. Ekranı veya klavyeye dokunmanın yeterli olduğu, bedenin sabitlendiği bir üretim süreci ortaya çıkar. Dolayısıyla bedensel ve zihinsel olan arasında bir uçurum söz konusudur. Emek, zihinsel olana yaslandıkça bedensel olanı işlevsizleştirir. Bu işlevsizleşme gün geçtikçe daha belirgin bir hale gelir. Kapitalizmin dijitalleşmeyle evrildiği yeni aşamada, bedene gerek yoktur.

Emek süreçlerinde bedenin geri plana itilmesi elbette yeni bir olgu değildir. Zihin emeği ve kol emeği ayrımı bir önceki yüzyılın zaten en fazla gündemde olan konularından biridir. Ama buradaki farklılaştırıcı nokta, zihnin dijital aygıtlara eklenme süreci içerisinde bedenin devre dışı bırakılmasıdır. Yani zihin, bütün enerjisi ve yaratıcılığıyla dijital aygıtlar üzerinden bir üretim gerçekleştirirken, beden ise çok minimal enerjilere ve hareketlere hapsedilir. Bunun sonucunda beden, birçok noktadan hasara uğrar. Organlar işlevsizleşir, sakatlanır. Terk edilen beden önü alınamaz bir eksilme sürecine girmiş gibidir. Bundan herhangi bir kaçış da söz konusu olamaz.

“Makinenin rasyonel bir şekilde kullanılmasının vadettiği ana yarar kesinlikle işin ortadan kaldırılması değildir; o bundan çok daha fazla bir şeyi, kölemsi işleri ya da köleliği, yani bedeni sakatlayan, akıllı felç eden ve ruhu öldüren o iş türlerinin yok edilmesini vadetmektedir” (Mumford, 2017: 372) sözü günümüz özelinde ele alınabilir.

Dijitalleşmeyle devam eden emek süreçlerinde bedeni ve akli felç eden ve ruhu öldüren iş türlerinin azaldığını değil tam tersine yaygınlaştığını söylemek mümkündür.

Berardi “emeğin soyutlanması” olarak adlandırdığı süreci insan etkinliklerinin soyut zamanın boş performanslarına dönüşmesi olarak adlandırır. Ona göre “soyut emek” kavramı “mikro-elektronığın yaygınlaşmasıyla mümkün hale gelen ve neticede genelleşen üretim süreçlerinin dijitalleşmesi olgusunu anlamak için en iyi başlangıçtır” (Berardi, 2012: 52). Dijital teknolojilerin üretim süreçlerinde edindiği yer, emeğin göz önünde olma halini, somutluğunu ortadan kaldırır. Ortadan kalkan sadece emeğin göz önünde olma durumu değildir, ortadan kalkan aynı zamanda emek sürecindeki beden ve zihin arasındaki dengedir. Bu noktada sermaye yaşayan emeği teknolojiyle zorlar (Dyer-Witheford, 2019: 36). Emek sürecindeki önemli noktalardan biri, son aşamadaki çıktının varlığıdır. Emeğin soyutlanması aynı zamanda “boşluğa üretmek” olarak adlandırılabilir bir sonucu beraberinde getirir. Verilen emek sonucunda ortaya çıkan somut bir ürün söz konusu değildir. Dijital aygıtların içerisinde zihinsel olarak işlenmiş bilgiler, düzenlemeler ve programlar vardır. Bunun hayata geçmesi, emek veren bireyin uzağında veya yine dijital aygıtlar ve uygulamalar içerisinde gerçekleşir.

Bu bağlamda yabancılaşma kavramına değinilebilir. Yabancılaşma kavramı kapitalist üretim şeklini açıklama noktasında başvurulmuş önemli kavramlardan biridir. Hegel gerçekliğin yitimi olarak düşünce süreçlerinde bir yabancılaşmadan bahsederken, Marx bu kavramı üretim süreçlerine dahil eder ve meta-merkezli bir tanımlama yapar. Berardi (2012: 99) günümüz özelinde yabancılaşma ile ilgili olarak şunları ifade eder: “Dikkatlerimiz her yerde kuşatılmış durumda. Sessizliğin yerine sonu gelmez bir gürültü hali, ... bizi sürekli harekete çağıran teşviklerle dolup taşan bir bilişsel mekan: işte bizim zamanımızın yabancılaşması.” Dijital aygıtlarla birlikte yeni bir yabancılaşma tanımı yapılabilir mi? Berardi sanayi sonrası dönemde bir “gerçeklikten çıkma” halinden

bahsedilebileceğini ve bu durumda yabancılaşma kavramının üç şekilde anlaşılabilirliğini söyler: birincisi, “spesifik bir psikopatolojik kategori olarak”; ikincisi “kendiliğin acılı biçimde bölünmesi olarak”; üçüncüsü “öteki ile, dolayısıyla da kendisi ile mutlu bir ilişki sürdürme kapasitesinden yoksun, sempati gösteremeyen bir mekanizmanın distonik hisleriyle, öteki’nin bedeninin erişilmez olması durumuyla bağlantılı bir ızdırap ve hüsrân hissi olarak” (Berardi, 2012: 100). Yaşadığımız çağı tanımlayan yabancılaşma tanımının üçüncü tanım olduğunu ifade eder. İlk iki anlam, sanayi dönemine özgü bir “kendiliğin şeyleşmesi” etkisidir. Burada bireyler bedenlerini kendilerine dışsal ve yabancı bir şey olarak algılar. Üçüncü anlam ise, gayrimaddi emek alanının sıkıntısıdır ve bir gerçeklikten çıkmadır: “şeye dokunmanın, bir beden sahibi olmanın, elle tutulur fiziksel bir varlık olarak ötekinin mevcudiyetinden keyif almanın toplumsal, dilsel, psişik, duygusal imkansızlığı” (Berardi, 2012: 100).

Bu noktada beden devreden çıkar. Daha doğru bir ifadeyle beden atıl bir hale, sadece küçük dokunuşların yeterli olduğu bir biçime evrilir. Dolayısıyla beden devre dışı bırakılır. Bu süreçte bedeni fark etmenin imkanı da ortadan kalkar, beden unutulur. Bu aslında bedene yabancılaşmadır. Yani somut olana, temas edilene yabancılaşmadır.

Dijital teknolojilerin olmadığı bir üretim alanında somut bir çıktı vardır, ister sadece küçük bir bölümü bilinsin ister tamamı. Bir şekilde temas edilebilir, görülebilir bir çıktı söz konusudur. Fakat dijital teknolojiler temelli ilerleyen üretim sürecinde, bir boşluk hali ortaya çıkar. Dijital boşluğa üretilir, boşlukla var olunur. Kimse ne yaptığının, neye temas ettiğinin farkında değildir. Meta tutulamaz, görülemez. İşçi sadece iletişimsel ağı yönlendiren veya ekrana bir şeyler yazan bir nesne durumuna düşer. Bu yabancılaşmanın en önemli boyutu, diğer öncekilere göre bireyin boşlukta salınma halidir. Verdiği emeğin neye karşılık geldiğine dair bir fikri yoktur. Bu yabancılaşmanın

en önemli boyutlarından biri, iş dışı zamanda da dijital aygıtların yoğun etkilerine maruz kalınması sonucu artık yeterli bir zihinsel enerjinin kalmamasıdır.

Üretim sürecinin bir boyutu dijital aygıtlar üzerinden devam eden iş hayatında yapılan eylem miktarının olabildiğince aza indirilmesidir. Yapılan işler her ne kadar farklı olsa da, mevcut koşullar betimlendiğinde ekranlar önünde geçen saatler ön plana çıkar. Herkes olabildiğince sessiz, birbirinden kopuk bir biçimde ekranlarla temas halindedir: “Fiziksel ve ergonomik açıdan baktığımızda emek sürecinin dijitalleşmesinin her türden işi aynı kıldığını söyleyebiliriz; sonuçta hepimiz aynı şeyi yapıyoruz, bir ekranın önünde oturup klavyenin tuşlarına basıyoruz” (Berardi, 2012: 74). Dolayısıyla üretim süreci sadece ekranlarda akan kelimeler, rakamlar ve görseller üzerinden şekillenir:

Bir ekran önünde oturup bütün gün binlerce kez aynı işlemi yapan insanlar, emekleriyle, sanayi işçilerinin kurduğuna benzer bir ilişki kurarlar. Ancak anlamamız gereken yepyeni bir öge var burada: ağ döngüsündeki yaratıcı emek sonsuz biçimde esnektir, parçalanabilir ve yeniden bir araya getirilebilir; onun hem arzusunu hem de kaygısını tam da bu parçalayıcı özdeşleşmede bulabiliriz (Berardi, 2012: 83).

Zihnın ekranla olan görülmez bağının ötesinde, beden de çok küçük hareketlerle bu sürece dahil olur. Öyle ki, bir iş günü boyunca sadece çok küçük parmak hareketlerine ihtiyaç duyulur. Dijital aygıtlarla devam eden bir çalışma süreci üzerine konuşulduğunda herhangi özel bir soru sorulmasa da, bedensel olana dair birçok farklı cümlelerin seçilmesi mümkündür. Örneğin “*Bütün gün masa başı. Tam bir hipnoz edilmiş gibi... Beden hiçbir şekilde hareket etmiyor.*” (Selin, 32, Proje Uzmanı) sözleri işin tanımında dahi bedensel hareketsizliğin olduğunu gösterir. Kullanılan hipnoz kelimesinin hem zihinsel hem bedensel bir karşılığı olsa da, diğer kelimelerle birleştirildiğinde bedenin sabitliğine bir atıf olduğu görülebilir. Fiziksel olarak zorlandığını, sırtının ağrıdığını ve belinin tutulduğunu söyleyen Mehmet’in bu cümlelerini diğer pek çok katılımcı da ifade etmiştir. Söz konusu şikayetler oldukça olağandır. Önceki fiziksel sağlığıyla şu anki fiziksel

sağlığı arasında çok büyük fark olduğunu ifade eden Zafer, aşırı derecede hareketsiz kaldığını, çünkü kod yazmaya çalıştığı için küçük bir paranteze saatlerce takılabildiğini anlatır. Çalışma sürecini *“Bütün günüm ekrana ve sandalyeye çakılı kalarak geçiyor”* (Zafer, 31, Yazılımcı) sözleriyle özetler. Sevgi ekran başında hareketsiz bir şekilde geçen iş yaşamının çok yıpratıcı olduğunu, normalden daha fazla yorulduğunu düşünür. *“Ben mekanik bir şey değilim”* (Melek, 27, Yazılımcı) denilerek bu çalışma biçimine karşı çıkılır. Dijital aygıtlarla çalışmanın beden üzerindeki etkileri yoğun biçimde hissedildiği gibi, bu etkilerden gelecek adına da kaygılanır:

Boyun düzleşmesi var. Mesela bel ağrısı var. Bunlar ilerde boyun fıtığına bel fıtığına doğru yol alacak. Ellerde uyuşma var. Kollarda uyuşma var. Göz ağrısı var. Bazen çok fazla çalıştığım zamanlar oluyor on saati aşan, gözüme kan oturdu birkaç defa. Bedeninizden bir sürü şey veriyorsunuz. Hareket etmiyorsunuz. Gün içerisinde sürekli oturuyorsunuz. Özel hayatınızda spor yapmıyorsanız vay halinize (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Bu cümleler dijitalin beden üzerindeki hasarını görmek açısından önemlidir. Tugay dijital aygıtların iş yaşamındaki en büyük etkisinin göz sağlığı ve göz yorgunlukları olduğunu ifade eder. Ekran başında gözlere kan oturacak kadar uzun süreli çalışmalar söz konusudur. Göz ön plana çıkar:

Çok fazla maruz kaldığında. Sırt, göz ağrısı... Ekran başında oturduğun için sürekli sırt ağrısı yapıyor. Beyaz yaka tanımına uyduğu şekilde yaşıyorsun bütün gününü. Sandalyedesin ve ekrandasın. Sırtını mahvediyor. Bir de gözleri... Gözlerim çok yoruluyor mesela. Gözlük kullanıyorum. Gözlerim bozuk değil. Ama dinlendirebilmek için gözlük kullanıyorum (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Yukarıdaki ifadelerde nasıl göz ağrısı ve göze kan oturma gibi bir sürelik hasarlar meydana geliyorsa, bu hasarlar aynı zamanda kalıcı da olur: *“Ekran sürekli bakmak çok korkunç bir şey. 3 numara miyopum, astigmatım var ve genetiğimizde yok yani göz bozukluğu. Dolayısıyla böyle şey, sıkıntılı bir durum”* (Gül, 26, Sanat Yönetmeni). Dijitalleşen iş yaşamında göz en temel duylardan birisidir. En temeldir, çünkü

ekranlarda en uzun süreli işlev göze aittir. Sürekli ekrana bakan Gül bu durumdan aşırı yıldığını söyledikten sonra en büyük isteklerinden birinin gözünü kapatmak olduğunu ifade eder. Göz her daim yorgundur ve hasar alır: *“Süreci çok uzatmamak lazım bence. Sürekli zaten 8 saat boyunca ben ekrana bakıyorum. Şu oluyor bu oluyor ekrana bakıyorum. Yani bir şekilde ben o ekrana bakıyorum”* (Gül, 26, Sanat Yönetmeni). Göz kalıcı şekilde sakatlanır: *“Gözlerim çok iyiydi. Son iki yıldır gözlük kullanmaya başladım. Artık dijital ekranda gözlüksüz hiçbir şey göremiyorum. Gözlerim kızarıyor, yanıyor. Bu çok ciddi bir sorun”* (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı). İşte çıktığında yapmak istediklerini ise şu şekilde anlatır: *“İşten çıktığımda ben direk bir parka gidip hiçbir şey yapmadan sadece ağaçlara falan bakmak istiyorum. Çünkü gözlerim acıyor artık”* (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı). Ayrıca sürekli oturduğu için tedirgin olduğunu söyleyen Özlem, ara ara kalkıp hareket etmeye ve bedenini esnetmeye çalıştığını anlatır. Boyun ve bel ağrılarının yanında bileklerinde de sorunlar ortaya çıktığını söyledikten sonra yaşadığı süreci şu cümlelerle özetler: *“Fizyolojimin değişmeye başladığını fark ediyorum”* (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı).

Çalışma yaşamında sürekli dijital aygıtlarla var olmak, en temel yetiler üzerinde bile sakatlayıcı bir işleve sahip olabilir. *“Mesela normal hayatımda bile sürekli ekrana maruz kaldığımız için normal konuşma diye bir şeyimiz kalmamış”* (Göksu, 27, Proje Uzmanı) sözleri emek sürecinde diğer çalışma arkadaşlarıyla olan dilsel sakatlığı gösterme açısından önemlidir. Zihin yorulup beden hareket etmedikçe dil sakatlanır:

Çok fazla ekran başında kaldığınız zaman, konuşmalarınızda bozukluk meydana geliyor. Ben gerçekten ekran başından kalkıp geliyorum, ama tabi kısa kısa molalar. Bazen bunu bile yapmadığım zamanlar oluyor. İş arkadaşlarıyla iki kelime bir şey konuşmadığım zamanlarda, iş çok acilse içeri gidip bir şey içmediğim zamanlarda şunun farkına vardım, konuşmamda bozukluklar başlıyor. Hani deriz ya iki kelimeyi bir araya getiremedi, gerçekten, insan iki kelimeyi bir araya getiremiyor, saçma sapan konuşmaya başlıyor (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Ekran başından uzaklaşmanın sadece çok küçük molalarla söz konusu olması, çok ufak kaçışları beraberinde getirir. Sevgi sandalye üzerinde üç dakikalık yoga programları olduğunu ve bunları uyguladığını söyledikten sonra şunları ifade eder: *“Eğer bedeniniz size iyi hissetmediğini söylüyorsa bir noktada onun da çaresine bakmanız lazım. Günün sonunda sizin varoluş koşullunuzu oluşturan şey uzuvlarınız, bedeniniz tehlikede”* (Sevgi, 31, Eğitimci). Bu kaçışlar beden açısından yeterli bir hareket olmasa yine de bir şeyler yapılması gerektiği düşünülür: *“Bilgisayarda oturuyorsunuz. Ama bir yandan da hareket etmek zorundasınız. Oradan kopamıyorsunuz. Bir müzik açıyorsunuz, olduğunuz yerde ritim tutmaya çalışıyorsunuz ya da beş dakikada bir hareket egzersizi falan yapıyorsunuz. Kendimizi bu şekilde koparmaya çalışıyoruz”* (Gül, 26, Sanat Yönetmeni). Bununla birlikte önemli olan noktalardan biri dijitalin emek sürecinde herhangi bir boşlukta dahi bireyi kendisine çekmesidir. Yani bedensel hasarın önüne geçmek yerine, yine ekranlar karşısında hareketsizlik tercih edilebilir: *“Çok kısa bir boşluğum var. Aslında çok kötü de bir şey. Kalkıp bir dolaşıp geri oturabilirim. Böylece bedenimi de çalıştırabilirim. Ama onu yapmak yerine çok yerleşmiş bir alışkanlık olarak direk sosyal medyaya bakıyorum”* (Selin, 32, Proje Uzmanı).

Dijitalin hasarlı bedenlerinin bir diğer boyutu ise yukarıdaki ifadelerde de söz konusu olan beden üzerindeki hasarların artmasıdır. Bu bir tedirginlik yaratır ve bu tedirginliğin bir yönü de dijital aygıtların bedene verebileceği gözlemlenemeyen zararlarıyla bağlantılıdır. Böyle bir çalışma süreci geleceğe yönelik de bir korkuyu beraberinde getirir: *“Radyasyon alıyoruz. Çok şükür şu an net bir şey yok. Ama yıllar sonra ne olacağını bilmiyoruz Allah korusun. Devamlı iç içe olduğumuz için, yani benim on saatim telefonda, bilgisayarda geçiyor. Benim sağlığıma zarar veriyor. Bilmiyorum ne kadar işe yarıyor. Kaktüs koyuyorum”* (Su, 40, Proje Yöneticisi).

Bu şekilde devam eden bir çalışma hayatı mevcut zararların yanında daha ciddi korkuları da beraberinde getirir: *“Bel ağrıları, baş ağrıları, bu radyasyonu ne yapacağız, kesin kanser olacağım diyordum. Kanser... 27 yaşımdayım ve şey dedim, gerçekten böyle bir hastalığı tatmak istiyor musun dedim”* (Melek, 27, Yazılımcı). Beden ve zihnin keskin bir biçimde birbirinden ayıramayacağından hareketle, beden üzerindeki hasarların zihni de etkilediği açıktır: *“Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur özlü sözüyle ilişkili bir şey gibi geliyor bana ve burası biraz tehdit ediliyor gibi geliyor, o ekran ya da teknolojiyle haşır neşir olduğumuzda. Burada bir problem oluşuyor”* (Sevgi, 31, Eğitimci). İkisinin de bağlantılı olduğu ve bedensel hasarın zihne etki ettiği de bilinir:

Bedeniniz zaten bu süreci artık bir süreden sonra reddediyor. Eklem ağrıları, kalça, kol, bel ağrılarıyla ciddi şekilde mücadele ettim ve aktif şekilde fizik tedavi gören ve ilaç alan arkadaşlarımın da olduğunu belki söylemeliyim. Beden bu şekilde alarm verirken zihnin zaten dingin ve yaratıcı olabileceğine inanmıyorum. Bu ikisinin birbiriyle bağlantılı olduğunu düşünüyorum (Sevgi, 31, Eğitimci).

İki tane bilgisayarla çalıştığını, bütün gün ekranlarla geçen bir hayatın artık normalleştiğini, buna engel olmanın mümkün olmadığını söyleyen bir katılımcı *“Ben hayatımda hiç yaşamadığım şekilde geçen yıl fiziksel bir sorun yaşadım. Spor gündelik hayatının bir parçası değilse ekranla geçen işlerde büyük sıkıntılar yaşıyorsun. Artık uyuyamaz hale geldim. Boyun fıtığı teşhisi konuldu ve ben bununla dört ay cebelleştim”* (Burcu, 29, Jeofizik Mühendisi) ifadelerini kullanır. Dijital çalışma sürecinin ortopedik etkilerinin olduğunu, özellikle farkında olmadan dokulara zarar verildiğini ifade eden Kemal ise bu süreci şu cümlelerde özetler: *“Aslında insan hareket ettikçe hormonları, endorfin olsun serotonin olsun artar. Hareket ettiği için mutlu oluyor. Ama soyut şeylerle uğraştığınızda ve hareket etmeden kaldığınızda çok mutlu bir yaşamı sağlamıyor, aksine soyut olduğu için mutlu etmiyor”* (Kemal, 41, Jeofizik Mühendisi). Gözle alakalı problemler yaşamaktan korktuğunu söyleyen Hasan çalışırken zaman buldukça ayağa

kalkmaya ve hareket etmeye çalıştığını söyler ve “*Sürekli mouse tutmaktan bilekte karpal tünel sendromu olacağım*” diyerek geleceğe dair korkularını anlatır. Bu noktada dokunmatik emek üzerinden devam eden ve bedensel hasarlara yol açan çalışma hayatı, daimi olarak doğa düşüncesine özlemi içerisinde barındırır: “*Tuttuğum mouse çok sert bir mouse. Karşımda çok sert bir yapı var. Mesela benim bastığım toprak yumuşacık. Uçsuz bucaksız bir gökyüzüne bakabiliyorum. Ama ofisin bembeyaz tavanının beyaz polisan boyayla boyanmış tavanına bakmıyorum yani*” (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Bu sürece bakıldığında bedensel hasardan dolayı mevcut dijital teknolojilerden olabildiğince uzaklaşma istediği ortaya çıkar. Melek etrafında daha fazla bilgisayar görmek, biraz daha radyasyona maruz kalmak istemediğini ifade eder ve bu noktadaki bıkkınlığından bahseder: “*Artık şey oldum, robot muyum kardeşim ben. Ben hayatımda bundan sonra bir iki sene falan görmek istemiyorum teknolojik alet*” (Melek, 27, Yazılımcı). Bütün bu bedensel hasar sürecinin günümüz kapitalizminin önemli bir uğrak noktası olduğu düşünülür:

Ekrana bakmak ayrı kötü hissettiriyor. Saatlerde bir ekranın başında oturmak bambaşka bir şey yani. İnançla ben çok bağdaştırıyorum bunu. Aslında şöyle bağdaştırıyorum. Belirli ritüeller vardır ya inançlarda, kapitalizm de bence, yani böyle oturup da iş hayatında saatlerce ekrana bakmak ve sadece sekiz saat boyunca bunu yapmak ve sonunda bir şeyle taçlandırılmak. Taçlandırılan şey bir meta, para. Şeyde de öyledir ya dinlerde falan, mükafatlandırılırsın cennetle ya da gibi bir şeyle. O yüzden çok stratejik buluyorum bunu. Sürekli böyle bir ışığın karşısında oturmak çok kötü bir şey yani (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Çalışma süreci içerisinde dijital ekrana baktığı için sürekli olarak mavi ışına maruz kaldığını söyleyen Kaan, insan sağlığının etkilendiğini ifade eder. Bununla birlikte yarım saatte bir ayağa kalkıp nefes aldığını, ardından tekrar bilgisayarın başına oturduğunu söyler. Sürekli ekran başında hareketsiz kalmanın sigara içmekten daha

zararlı olduğunu dillendirip çalıştığı firmanın da içinde olduğu belirli uluslararası firmaların bu duruma çözüm bulma çabasında olduğunu da ifade eder:

Firmaların belirli bir prosedürü oluyor. Ergonomik çalışma olsun, doğru oturma pozisyonu olsun, ekrana bakma mesafesi olsun... Global firmaların neredeyse hepsi bunları şu şekilde yapın bu şekilde yapın diyor. Birer form gönderiyorlar. Evet ben 30 cm mesafeden çalışıyorum, şu şekilde oturuyorum diye doğruluyorsun. Bunun yanında bir de destek hattı var. Psikolojik olabilir diğer şeyler olabilir. Bu şekilde firmalar yardımcı oluyor (Kaan, 32, Makine Mühendisi).

Sermayenin zihinsel ve fiziksel süreçler açısından çalışma sürecini elinden geldiğinde standartlaştırma çabası olduğu bu örnek üzerinden görülebilir. Bu standartlaştırma çabası bir yanıyla da dijital aygıt ve uygulamaların emek gücüne verebileceği zararın önüne geçme çabasıdır. Sermayenin en büyük gücü ise çalışma hayatında bu dijitalliğin içerisine bir başka kişiyi koyabilecek bir çalışan ordusuna sahip olmasıdır. Böyle bir çalışma hayatının tanımı için “işimin tatmin noktası, bir işimin olması” (Cem, 27, Proje Yöneticisi) cümlesi garip karşılanmamaktadır. Birey ne kadar mutsuzsa da kendisini böyle bir çalışma hayatını devam ettirmeye mecbur hisseder:

Başka bir çarem yok yani. Karnım aç. Benim karnımı doyurmam için para kazanmam gerekiyor ve gündelik, normal hayatımı devam ettirmem gerektiği için. Herhangi bir şey almaktan veya tüketmekten söz etmiyorum. Genel, temel ihtiyaçlarımızı karşılamak için paraya ihtiyacımız var ve para bu ürünlere erişimimizi sağlıyor ve para için çalışmak zorundayım. O yüzden kabullenmek zorundayım. Her ne kadar bunu eleştirsem de içeriden eleştiriyorum, bunu dışarıdan eleştirecek imkanım yok henüz (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Bu noktalardan bakıldığında bedenin geri plana itilmesi, aslında bir nevi bedenin de hasara uğratılmasıdır. Yani beden geri plana itildi diye bedensel sömürünün olmadığı söylenemez. Tek fark beden üzerindeki sömürünün hareketsiz bırakılarak temel yetilerin kullanılamaz hale getirilmesidir.

3.4. 7/24 Ulaşılabilir Emek

Teknolojik gelişmelerle ilgili olarak temel varsayımlardan biri emek zamanının azalacağı ve bunun sonucunda emek zamanı dışındaki zamanın gündelik hayattaki ağırlığının artacağıdır. Kısaca teknoloji iş yükünün bir bölümünü insan üzerinden alır ve insanı zaman açısından zenginleştirir. Bu varsayımın günümüzdeki geçerliliği nedir? Bir azalmanın aksine iş saatlerinde artan bir ivme olduğu gözlenebilir. İş saatlerinin düşeceğine dair varsayım gerçekleşmemiştir. Dijital teknolojiler işleri kolaylaştıran ve zaman yaratan bir özelliğe sahip değildir. İş zamanının azalmaması, sadece çalışma zamanı özelinde anlaşılmamalıdır. Bunun ötesinde işin gündelik yaşamın bütün zamanlarına yayılımı söz konusudur.

Zaman özelindeki dönüşüme yol açan teknolojik aygıtların başında cep telefonlarının geldiğini söylemek mümkündür. “Cep telefonu, gösterge-sermayenin ihtiyaçları ile siber-uzamın canlı emeğinin seferber edilmesi arasında bağlantıyı sağlayan araçtır. Cep telefonu çaldığında bu, işçilerin soyut zamanlarını ağın akışına yeniden bağlamaları için bir çağrıdır” (Berardi, 2014: 109). Bu açıdan örneğin telefonun varlığı her daim emeğin sunulması ihtimalini doğurur: “Enformasyon çalışanlarının büyük çoğunluğu çalışmadıkları süre zarfında dahi telefonlarını açık bırakır. Formel olarak özerk ama aslında bağımlı olan öz-teşebbüs olarak emeğin örgütlenmesinde büyük payı vardır cep telefonunun” (Berardi, 2012: 84,85).

Bu bağlamda önemli olan, dijital aygıtlara veya uygulamalara odaklanmak değil, bunların üretim süreçleri içerisindeki konumlarına odaklanmaktır. Harvey’in cep telefonuna gerçekten ihtiyacımız var mı sorusuna yönelik Fuchs (2021: 30) şunları ifade eder: “Önemli olan, cep telefonuna bu şekilde meydan okumak yerine insanları neredeyse her yerden üretken emek yürüten hale getiren ve boş zaman ile emek arasındaki sınırları ortadan kaldıran kapitalist hareketliliğin örgütlenmesine ve yanı sıra kapitalizmin

uluslararası işbölümünde cep telefonlarının sömürücü üretim koşullarına karşı çıkılmasıdır.” Berardi (2012: 69) Marx’ın bir ürünün değerini o ürünü üretmek için gerekli olan emek zamanı miktarıyla sabitlemesi karşısında, üretimin endüstriyel biçimden semiyotik biçimine geçildiğinde bu değer tanımının işlevini yitirdiğini ifade eder. Gerçekten de emek, dijital aygıtların üretim sürecinde temel bir yer kaplamasıyla, zaman özelinde bir parçalanmaya uğrar.

Emeğin sürekli ulaşılabilir hali, doğal olarak bedensel ve zihinsel bir müdahaledir ve bu müdahale sonucunda birey düşünsel olarak etkisizleşir. Dijital teknolojilerin emek süreçlerini toplumsal alanın bütün noktalarına yayması söz konusudur. Artık bir otobüs koltuğu, bir metro hatta bir tatil kasabası iş yerine dönüşür. Dijital aygıtların üretim sistemi içerisindeki yerinin en temel sonuçlarından biri budur. Birey için bir kaçış yoktur. Her an her yerde üretim sürecine dahil olmak sermayenin gücünü daha da artırır. Her daim ulaşılabilir olma özelliği, üretim sürecini bireyin gündelik hayatının tamamına yayar. İşin sonuçlanması için bir cep telefonunun yeterli olması, işverenin bu ihtimali dilediğinde kullanmasına yol açar. Bu açıdan bireyin işten uzaklaşması çoğu durumda oldukça zorlaşır. Bunun getirdiği en büyük etki ise iş düşüncesinin gündelik hayatın tamamını kaplamasıdır. Tatil sadece bir dinlenme zamanı olmaktan çıkar, gerektiğinde bu zaman dilimi çalışma zamanına dönüşür. Artık üretim sınırsız bir alana yayılır, her yer bir üretim yeri olabilir. Hardt ve Negri (2003:311) bu mekansızlaşmayla ilgili şunu ifade eder: “Cep telefonu ve taşınabilir bilgisayarların gelişmesi, ağ içindeki iletişim noktalarını çok daha köklü bir biçimde yurtsuz kılarak, mekanla bağın kopuş sürecini pekiştirmiştir.”

Birey için üretim süreci içerisinde bulunmak artık olağan bir akıştır. Zaman ve mekan fark etmez. Çünkü çalışma nesneleşmiş ve dijital teknolojilerle her yere yayılmıştır. Emek süreci gündelik hayatın bütününde söz konusu olan bir şey haline gelir.

Nereye gidilirse gidilsin, dijital aygıtlar ve bu aygıtlarla ortaya çıkan çalışma biçimleri bireyin varlığının bir parçasıdır. Çalışma düşüncesi uzak bir zamana ve mekana ait değildir, bireyin sürekli yanında hissettiği bir şeydir. Eve girdiğinde veya odasına çekildiğinde değişen bir durum olmaz, günün bütün zaman dilimlerinde ondan beklenen emeğe ulaşılabilir, üretime dahil edilebilir. Dijitalleşme süreci emeğin sömürsünü daimi kılar. Mekan ve zamandan bağımsızlaşma, sermayenin gücüyle birleşir.

Adorno'nun (2017: 15) ifade ettiği gibi “yaşamla üretim arasındaki –ilkini ikincinin anlık bir görünüşüne indirgeyen- bu ilişki tümüyle saçmadır. Araçlarla amaçlar yer değiştirmiştir.” Bunu sağlayan ise dijital teknolojilerin gündelik hayattaki varlığıdır. Dijital aygıtlar bireyi üretim sürecine bağlayan kablolardır. Üretim için mekana ihtiyaç duyulmaz, zihin bu kablolar vasıtasıyla sermayenin hizmetine hazırdır.

Dijital aygıtların kapitalist sistem içerisindeki işlevi, en kısa sürede en çok çıktı sağlayarak boş zamanı arttırmak değil, çalışanları her daim üretime dahil ederek onlar üzerindeki sömürü mekanizmalarını daha hızlı çalıştırmaktır. Ayrıca çalışanlar üzerindeki kontrol kolaylığı da bu sürece dahil olur. Dijitalleşmenin genel olarak iş sürecini kolaylaştırdığını ve dijital bir çağda yaşandığı için ekransız bir çalışmanın mümkün olmadığını söyleyen Kaan için bilgisayarını alıp herhangi bir yere gidip çalışmak son derece verimli bir çalışma sürecidir. Ama bununla birlikte başka bir katılımcı gerektiğinde akşamları mesai saatleri dışında çalışmak zorunda olduğunu ifade eder. “*Biz her an ulaşılabilir olmak zorundayız. Ben gece saat üçte patronla konuştuğumu da biliyorum. Ya da işle alakalı bir sorun olduğunda uyumadığımı da biliyorum*” (Selin, 32, Proje Uzmanı) sözleri aslında emek zamanının nasıl günün bütün zaman dilimlerine yayıldığını gösterir. Bir başka katılımcı şunları ifade eder: “*Bu teknoloji olduğu müddetçe biten bir şey yok. İş bitmiyor. Bunlar benim yanımda oldukça iş de benim yanımda aslında*” (Berk, 33, Reklam Yazarı). Bu zaten sermaye tarafından da dillendirilir: “*Bizim*

bayram da olsa, tatil de olsa sürekli ulaşılabilir olmamız lazım.” Bunu demişti patronum. Bu bizim için normal bir şey aslında” (Selin, 32, Proje Uzmanı). Her daim ulaşılacağı kabul edilmiştir artık:

Bir kere bayram tatilinde, yaza denk geliyordu. Tatil yani. O sırada bir iş yok. Bayramın ikinci günü biri bana istediği gibi ulaşamadığı için ben patronumla bir tartışma yaşamıştım. Bana söylediği şey şuydu: “tatil de olsa, bayram da olsa, bizim telefonlarımıza sürekli bakmamız lazım”. Yani aslında sen nerede olursan ol o telefonsun. O kişinin arama tuşuna bastığı an senin ona çok kısa sürede dönüş yapman lazım. Bayramda bütün hayat durmuşken benim orada çalışmam gerekiyor. Bunu bana rahat bir şekilde söylüyor (Selin, 32, Proje Uzmanı).

Önemli olan noktalardan biri çalışma hayatının bu dijital uygulamalar olmadan düşünülememesidir: *“WhatsApp’ı bence bir insanın kapatması mümkün değil artık. Çünkü onun içinde ailen var, arkadaşların var, işin var en önemlisi. Benim her şeyi geçtim, işim olduğu sürece bu uygulamayı o telefondan silmemin imkanı yok” (Selin, 32, Proje Uzmanı). Bütün zaman dilimlerinde ulaşılacak söz konusudur. Sermaye bir şekilde zamanın belirli bir kısmını talep eder: “Özellikle tatile çıktığım bilinerek, resmi izinli olduğum bilinerek arandığımı düşünüyorum iş yerinden ve bu beni çok rahatsız ediyor. Zaten yedi günlük tatilimin üç gününü götürecek şeylerden bahsediyorum” (Sevgi, 31, Eğitimci). Bu şekilde bütün zaman dilimleri emek zamanına çevrilebilir:*

Mesela geçen sene tatildayken “biliyoruz tatildesin ama toplantıya girersen, bu konuyu dinlemen istiyoruz” dediler. Ben plajda toplantıya girmek durumunda kaldım. Yarım saat bir şey değil dersiniz, sonrasında iki saat olur. Fark etmiyor. İki saat olsun isterse beş saat olsun. Sonuçta ben o sırada kendi konforumdan bir alan yaratmaya çalışıyorum ve o alan istemediğim bir alan. O alana da girmek zorundayım. Çünkü o kişi benim patronum. Gözleri kendinize çekmek istemiyorsunuz. Oklar size doğrulsun istemiyorsunuz. Tamam o zaman gireyim diyorsunuz. Çok net bir şekilde patronların işine yaradı telefonlar, bilgisayarlar. Bana istediği yerden, istediği şekilde ulaşabiliyor. Önceden bir mektup yollaması gerekirdi belki. Şimdi telefondan ulaşamazsa sosyal medyadan, sosyal medya yoksa maille. Her türlü bana ulaşabilir yani (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Bununla birlikte dijital aygıtlarla işin devam ettirilebilmesi belirli stratejileri de beraberinde getirir. Bu durumun patronlara yarar sağladığı gibi çalışanlara da bazı durumlarda küçük yararlar sağlayabileceğini ifade eden Gülşah o gün işe gidemeyecek kadar hasta olduğunda evden de çalışabildiğini söyler. Bu gibi durumlarda bilgisayardaki bir uygulama üzerinden çalışmasını devam ettirmenin bir avantaj olduğunu dillendirir. Aynı zamanda bir kurtuluş gibi de algılanır: *“Ulaşılabilir olmak bir yandan insanların fiziki olarak benim yakamı bırakmalarını sağlıyor. İştekilerin özellikle. Ben mesela işten erken de çıksam, başka bir yere de gitsem “ona ulaşabiliyoruz sıkıntı yok” dedikleri için. O yüzden benim bir yandan işime geliyor”* (Gülşah, 33, Reklam Yazarı). Telefonunu kapatamadığını ifade eden Özlem bu durumun normalleştirildiğini söyler: *“Ben telefonumu kapatamıyorum. Çünkü her an biri bir şey sorabilir, yazabilir endişesindeyim. Ulaşılabilir olmayı normalleştirdim. Bu normal olmamalı. Buna zorunluluk gözüyle bakıyorum. En önemli o artık çünkü. Bu yanlış, farkındayım. Ama bunu yapıyorum”* (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı).

Emeğin dijital teknolojilerle sürekli olarak devreye sokulması bireyin sahip olduğu işe ve daha da önemlisi kendi varlığına yönelik olumlu düşüncelerin önüne geçer:

Kendimi sekreter gibi hissediyorum bir noktadan sonra. Hatta bugün o kadar çok telefonla konuştum ki, annem bana dedi ki “seni direk PTT’ye bağlayalım. PTT’de önceden “evet sizi ona bağlıyoruz” gibi şeyler varmış ya. Kendimi başkasının dilinden duymak istemedim. Evet ben de söylüyorum ama başkası da böyle görmesin istiyormuşum mesela. Başkasından bu şekilde duymak da biraz acıtıcı geldi. Aslında yaptığımız iş sekreterlik olayıyla çok ilişkili değil. Ama bizi bu şekle soktular (Göksu, 27, Proje Uzmanı).

Bir katılımcıyla görüşme akşam 20:30’da olmasına rağmen şunları ifade eder: *“İş beklemez. Mesaiymiş, bayrammış dinlemez. Hatta bakın sizinle konuşurken, yaklaşık on yedi dakika önce iki kişi aramış. Onlara geri dönüş yapmam bekleniyor mesela şu an mesai saatlerimin dışında olmama rağmen”* (Göksu, 27, Proje Uzmanı). Bu noktada “işin

simgesel içeriğindeki artışla nitelenen enformasyon şirketlerinde ve sektörlerinde denetim araçlarını çoğalmas ve farklılaşmasının etkisiyle, fiziksel zorluğun yerini stres alır” (Schmeder, 2015: 74). Dijital teknolojilerle mesai kavramı olmadan devam eden çalışma hayatında, her an tetikte olma durumunun yarattığı korkunun yanında, insanlarla olan iletişimin de sakatlanması söz konusudur:

İlk zamanlarda korkuyordum akşamları patronlarımın adını görünce o ekranda. Bir korku uyandırıyor, yine bir sorun patlayacak gibi. Diğerleri aradığında da etrafımızda çok saygısız ve bencil insanlar olduğunu hissediyorum. Mesela ben işle alakalı bir şey sorarsam iş arkadaşım ile bile “kusura bakma” diyerek iletişime giriyorum, benim yakın arkadaşım olmasına rağmen. İnsanlar “dan” diye giriyor mesela saat 10’da (Göksu, 27, Proje Uzmanı).

Bu şekilde işle olan bağ gün içerisinde hiçbir şekilde son bulmaz. Şirket uygulamalarına evden de bağlanılabildiğini ifade eden Su bu durumun kendisini uzaktan da çalışmaya zorladığını söyler. Bir katılımcı şunları ifade eder: “Uzakta olmak diye bir şey yok. Gelen bir mesajla o an her şeyi bırakıp iş yapmaya başlayabilirsiniz” (İrmak, 33, Dijital İletişim Uzmanı). Bu noktada aslında bütün çalışanlar dijital ağlarla birbirlerine bağlıdır. Telefonda telekonferans yaptığını ifade eden Su, çok acil bir durum ortaya çıktığında veya bir konu konuşulması gerektiğinde hemen iş arkadaşlarını aradığını ve onlar tarafından arandığını söyler. Hangi konuyla ilgili sorun varsa o konunun muhatabı olan birim sorumlusuyla telekonferans yapıldığını anlatır. Bu noktada hız olgusu her şeydir. Su, hızlı iletişim için mail atmanın mantıklı ve uygun olmadığını söyler. Çünkü geç görölme ihtimali vardır. Bunun yerine belirli uygulamalar ve bu uygulamalardaki iş grubu üzerinden anında iletişime girildiğini anlatır. Ayrıca ulaşamama durumu gün içerisinde herhangi bir saatte çalışan üzerinde bir baskıya yol açar. Harun şarjı olmadığı durumlarda erken yola çıkamadığını, bunun sebebinin de ulaşamama ihtimali olduğunu anlatır. Sonrasında sürekli ulaşılabilir olmanın üzerinde bir baskı yarattığını söyler. Her an şarj olması gerektiğini söyleyerek teknolojiye bağımlı

olduğunu ifade eder. Yine benzer bir noktadan herhangi bir ulaşamama durumu kabul edilemez. Karen bir şekilde kendisine istenildiği zaman ulaşıldığını ve bunun üzerinde baskı yarattığını söyler. Bunu kendisinin de yaptığının, iş arkadaşları arasında birbirlerine baskı uyguladıklarını ifade eder. Dolayısıyla mevcut baskı sürekli bir hal alır. Bu noktada bir seçim söz konusu değildir:

Her zaman erişilebilir olma hissi berbat hissettiriyor. Öncelikle onu söylemeliyim. Ben zaman zaman bunun detoksunu yapmaya çalışan biriyim. Gerçekten telefona cevap vermeyen, biri beni aradığında özellikle eğer gerçekten çıkamayacaksam o telefona, konuşmak istemiyorsam konuşmayan biriyim. İş ilişkisi devreye girdiğinde sanırım bu kadar özgür değilsin. O noktada ücretini aldığımız, karşılığında emeğinizi sunduğunuz kişinin zamansız talepleri, oradaki sınırın kayboluyor oluşu meselesi, bu erişilebilirlik konusundaki sorunu yaratıyor olabilir. Çünkü üstüm ararken “ben detoks yapıyorum, 11’den sonra telefonumu açmıyorum” deme yetkisine sahip olduğumu düşünmüyorum maalesef (Sevgi, 31, Eğitimci).

Her an ulaşılabilir olma önemli bir baskı aracıdır. Kabul edilebilir olan aynı zamanda bireyin kendisi tarafından da uygulanabilir olana dönüşür.

Gündelik hayatın o kadar parçası ki bence bağımlılık yaratıyor bu. Ben işkolik gibi bir şeyim mesela. Bana öyle diyorlar. Ben her yere notebook ile gidiyorum. Her an notebook ile dolaşan bir tip. Online. Bir markete bile gideceğim, bizim mesela mesajlaşma uygulamamız var, oradan mesaj yazarlarsa falan diye bilgisayarla gidiyorum. Online bir şekildeyim. Mesaj gelirse bir kaynaktan hemen cevap vereyim diye. Müdürüm yazabilir. Cevap gecikirse, her zaman arama da değil, mesaj da atılabilir (Su, 40, Proje Yöneticisi).

Bu süreçte sermayenin çalışan üzerindeki baskısı da dijitalin bütün anında var olur. Çalışan hangi dijital aygıttan veya uygulamadan geleceğini bilmediği bir baskıyı hisseder ve sürekli tetiktedir. Emeğe her an ulaşılabilir olma artık oldukça alışılmış bir durum olmanın yanında, aynı zamanda boş zaman diliminin parçalanması anlamına gelir:

Hemen hemen her zaman oluyor bu. Buna gündelik hayatta aslında çok alışmış durumdayım. Biri aradı, açıyorsun, cevap veriyorsun, kapatıyorsun ya da mail geldi, cevap veriyorsun, kapatıyorsun. Tam arkadaşlarımlayım, mesela çok eğlendiğimiz

bir an ya da çok hararetli konuşmalar yaptığımız bir an, arıyor biri. Sen işle ilgili bir şey konuştuğun için arkadaşların susuyor. Sen halletmek için ona odaklanıyorsun. Bir anda o yarattığın güzel şey, o an bölünüveriyor. Tatilin de öyle. Uzaklara bakıyorsun, denize, kuma, sıcaklara, gün batımına falan bakıyorsun. Dandik bir telefon sesi geliyor bölüyor (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Emek gücü sermayeye sunulmak üzere her an tetiktedir ve bu durum birey üzerinde sürekli bir tedirginlik haline yol açar:

Hakikaten iş dışında bir hayatım var. Herkesin iş dışında bir hayatı var da, benim böyle ekstra ilgi alanlarımdan ve zevklerimden oluşturmaya çalıştığım bir hayat olsun istiyorum. O buna sürekli engel oluyor ister istemez. Daha fazla mesai yapmak ya da mesai saatleri dışında ulaşılabilir olmak falan. Hiçbir şey olmasa bile sürekli aranabilirim, bir yerden bir şey çıkabilir fikri ve sürekli bir şeyleri unutmama, çok fazla şey olduğu için, hatırlaman gereken ve halletmen gereken çok fazla küçük nokta olduğu için sürekli bir şeyleri hatırlama ve unutmama şeyi beni sürekli tedirgin kılıyor işten çıktığımda da. Bu da beni müthiş yoruyor. Belki de hayatımda beni en çok yoran şeylerden biri bu. Hakikaten iş tanımlarının çerçevesi belli olsun, ben onu hakkıyla yerine getiriyim, o gün işim bittikten sonra da onu kenarda bırakayım ve iş dışındaki hayatıma döneyim. İstedğim en önemli şeylerden biri. En çok bunu istiyor olabilirim. İş ve iş dışındaki hayatın arasında keskin bir ayrım olması en çok istediğim şeylerden biri (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Tatildeyken çalışılmalıdır, çünkü çalışmamanın da bir cezası olabilir. İrmak tatilden döndüğü zaman işlerin yapılmamasının yine kendisine zarar verdiğini ifade eder. Bu açıdan önemli olan noktalardan biri dijital aygıtlardan uzaklaşıldığında ve ulaşılama durumunda biriken bir işin varlığıdır:

Kapatmak mümkün değil. Bunun iki sonucu var. Bir, yaptığın iş sekteye uğrayabilir. Onlara o anda gerekli ve doğru bilgiyi veremezsen sonra seni daha çok uğraştıracaklar. Bunu istemiyorsun. İki de, ben bunu istemiyorum deyip telefonu kapattın, bir sonraki gün mesai saatlerinde bunun üzerine illa ki konuşulur. İhtiyaçları olduysa ve ulaşamadıysa bu gündeme gelir. Çünkü iş böyle tanımlanmış onların kafasında (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Bu seviyedeki bir ulaşılabilir olma durumu, bireyde kendisini duygusal bir varlıktan ziyade bir makine gibi hissetmesine yol açar:

Müşterilere şunun rahatlığı sunuluyor, bu sizin danışmanınız, istediğiniz zaman kullanabilirsiniz, arayabilirsiniz. Böyle olunca da hakikaten insanlar sınırsız bir özgürlüğe sahip olduğunu düşünerek akşam öylesine çok basit sorular sormak için arıyorlar seni. Sen belki arkadaşlarınla, oturuyorsun, ne bileyim duş alıyorsun falan. Senin de bir insan olduğun fikri onların kafasında canlanmıyor. 7/24 ulaşılabilen ve otomatik cevaplar verebilen bir makine gibi düşünüyor onlar. Sen de buna bir yerden sonra ikna oluyorsun, çalışma koşulları böyle ve ben de bunu kabul ettim diye. Ama bunun bu kadar negatif özgürlük alanında olmaması lazım. Bunu ben seçtim deyince birçok şey üzerine daha ağır gelmeye başlıyor (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Bunun diğer bir boyutu ise iş dışındaki zamanın mesleki olarak kendini geliştirmeye harcanmasıdır. Sadece bu işi yapabileceğini, bu meslekte var olabileceğini söyleyen Özlem “*Evde çalışmayı kendimi geliştirmek için yapıyorum. Eve de uzatıyorum. Çünkü sürekli bir şeyler öğrenmek istiyorsun. Hep daha fazlasını bilmek istiyorsun. Hayatınız oluyor çünkü bir yerden sonra. Özellikle tasarım. Her an çalışıyor gibi oluyorsunuz*” (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı) cümlelerini kurar. Dijital teknolojilerin mesleğiyle ilgili kolaylaştırıcı bir araç olduğunu söyleyen Özlem, hızın çok önemli olduğunu vurgular. Tek bir tuşla diğer çalışmalara ulaşabilmek oldukça önemlidir. Bunun diğer bir sonucu ise sürekli olarak yeni bir şeyler yapabilme ihtimalidir: “*Çünkü sürekli gelişime açıksın. Sürekli daha fazlasını istiyorsun. Çünkü yetemiyorsun. İnsanların daha iyisini yaptığını görüyorsun*” (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı). Dolayısıyla bir kaçış söz konusu değildir: “*Elinizdeki akıllı telefonlarla aslında hiçbir zaman işin dışına çıkamıyorsunuz ve mesai dışı çalışmış oluyorsunuz*” (Hardt ve Negri, 2019: 253).

3.5. Boş Zamanın Dijitale Devri

Gündelik hayatı iki farklı zaman diliminde ele almak oldukça yaygın bir kullanımdır. Bu bakış açısında çalışma zamanı ve boş zaman olarak ikili bir yapı söz konusudur. Her ne kadar bu ayrım eleştiriye açık olsa da kapitalist ekonomik sistemin kurucu ayrımlarından biri olarak da görülebilir. Gündelik hayatın dijitalleşmesinin beyaz

yakalı çalışanların çalışma zamanını ve çalışma koşullarını nasıl değiştirdiği değerlendirildikten sonra, sıradaki değerlendirme boş zamanın nasıl değiştiği üzerine olabilir. Dijital aygıtlar ve uygulamalarla birlikte bireylerin boş zaman kullanımları üzerinde ciddi dönüşümler yaşandığı toplumsal bir gerçeklik olarak ortadadır. Ayrıca dijital teknolojiler basit birer aygıt olma özelliğinin ötesinde, gündelik hayatın akışı içerisinde bir anlam da inşa ederler. Dolayısıyla üretim süreçlerinde olduğu gibi tüketim süreçleri ve bu süreçlere yönelik anlam dünyaları da dönüşür.

Zamanın rasyonel düzeyde kullanılması gereken bir meta olduğu fikrinin tarihsel olarak oldukça yeni olduğunu ve büyük ölçüde gelişmiş sanayi ülkeleriyle sınırlı olduğunu söylemek mümkündür (Wilson, 1981: 282). Bununla birlikte kapitalizmin ilk aşamalarına kıyasla 20. yüzyılla birlikte bir “boş zaman çağı”nda (Kaplan, 1960: 3) olunduğunun savunusu da ortaya çıkar. Ekonomik işlev itibarıyla çalışma kavramına bir antitez oluşturması, boş zaman kavramının en belirleyici özelliklerinin başında gelir. Genellikle çalışma süreçleri dışında görece özgür zaman kullanımı olarak adlandırılabilen bir zaman dilimi algısı söz konusudur. Parker (1981: 323) boş zamanı zorunlulukların olmadığı faaliyetlerin yer aldığı bir zaman dilimi olarak görür ve bu zamanı seçim, esneklik, kendiliğindenlik ve özgür irade kavramları üzerinden tanımlar. Dumazedier (1960: 526-527) ise kolektif üretime katılmama özelinde, üretken olmayan bir faaliyet peşinde olma amacı ile üretken işten kurtulma olarak bir boş zaman tanımlaması yapar ve ayrıca bu zaman diliminin boş zaman etkinlikleri olarak sınıflandırılmayacak etkinlikleri içerisinde barındırdığını da ifade eder.

Boş zaman kavramı üzerine genel tartışmalara girmek bu noktada gerekli değildir. Önemli olan, dijital aygıtlar ve uygulamaların beyaz yakalıların boş zamanlarını nasıl dönüştürdüğüdür. Buna bakmak için zaman olgusunun kapitalist toplum içerisindeki yeri ele alınmalıdır. Adorno modern toplumda boş zaman ve çalışma arasındaki ayrımın

gündelik hayatı birbirinin içerisine giremeyecek özellikler temelinde parçalara bölen bir ayrım olduğunu ifade eder:

Atomlaşma, sadece bireylerin birbirinden kopmasına değil, bireyin kendi içinde bölünmesinde ve yaşamının çeşitli alanları arasında duvarların belirmesinde gösterir kendini. Hiçbir ruhsal doyum payı tanınmamalıdır işe ki, amaçlar bütünlüğü içindeki işlevsel alçakgönüllülüğünü yitirmesin; boş zamanın içine de hiçbir düşünce kırılcımı karışmamalıdır ki, iş dünyasına sıçrayıp onu ateşe vermeye kalkmasın. Yapıları açısından iş ve eğlence gittikçe birbirini daha çok andırmaya başladığı halde, aralarındaki ayrım da görünmez sınır çizgileriyle sürekli pekiştirilmektedir. Sevinç ve zihin ikisinden de kovulmuştur: Hüküm süren, vahşi ciddiyet ve sahte faaliyetler ikisinde de (Adorno, 2017: 137).

Modern toplumu tanımlayıcı noktalardan biri zaman olgusuna yönelik hakimiyet düşüncesidir. Bu hakimiyet çok daha önceki tarihlerden başlasa da, ona modern toplumdaki özgünlüğünü veren temel şey, zamanın rasyonel bir biçimde düzenlenmiş olması veya bu düzenlenmeye dair sürekli gelişen bir çabanın söz konusu olmasıdır. Dijital teknolojilerin gündelik hayattaki sirayeti, zaman olgusunu nasıl değiştirdiği ve hangi açılardan yeniden ürettiği noktasında belirleyicidir. Dolayısıyla gündelik yaşamda zaman kullanımının dijitalleşme süreci ile birlikte nasıl ve ne şekilde dönüştüğü, ayrıca zamanın bireyler açısından nasıl deneyimlendiği ve hissedildiği sorulabilecek sorulardan bazılarıdır.

Mumford (2017: 25) saatin toplumsal hayata girişi ile ilgili olarak şunları söyler: “Saat yalnızca saatleri takip etmeye olanak tanıyan bir şey değildir, o aynı zamanda insanların eylemlerini senkronize etmektedir.” Aynı zamanda “zamanı takip etme yerini zamana-uyma, zamana-fiyat biçme ve zamanı-paylara bölmeye bırakmıştır” (Mumford: 2017: 26). Dolayısıyla zamanın nasıl kullanılacağı ve düzenleneceği bizzat zaman kavramının soyut zamana dönüşüyle ortaya çıkan mekanik bir gelişmeyle bağlantılıdır. Zaten “modern makine uygarlığının ilk karakteristiği onun zamansal düzenliliğidir” (Mumford, 2017: 252).

Bu noktadan dijital teknolojilerin toplumsal hayat üzerinde ne gibi etkilere sahip olduğuna bakılabilir. Gündelik hayatın zaman kullanımı açısından çok büyük bir kısmını kaplayan dijital aygıtlar ve uygulamalar gün geçtikçe bu kısmı daha da genişletmektedir. Birçok bireyin ekrana bakmadığı zaman dilimi ekrana baktığı zaman diliminin gerisinde kalmaktadır. Burada önemli olan noktalardan biri, dijitalleşmeyle birlikte mekanın sabitliğinin ortadan kalkmasıdır. Taşınabilir dijital teknolojiler, zamanın nasıl kullanılacağı konusunda üzerinde durulması gereken en önemli belirleyicilerden biri olur. Bu noktada “yüz milyonlarca birey birdenbire her gün her gece bilmem kaç saatini az çok hareketsiz biçimde, kırpışıp ılık yayan nesnelerin dibinde geçirmeye başladı” (Crary, 2015: 83) sözleri bir gündelik hayat gerçekliğine temas eder. Bu nesneler ne kadar taşınabilir olurlarsa o ölçüde de zaman talep eder.

En genel şekilde teknolojinin, pozitif açısından bakıldığında ana hedefi, insanların amaç edindikleri eylemlerin sonuçlarına en kısa zamanda ulaşmalarını sağlamak ve insanları zaman konusunda zenginleştirmek olmuştur. Ne var ki gün geçtikçe dijital teknolojiler gündelik hayata daha yoğun şekilde girer ve zaman konusunda zenginleşmek şöyle dursun, insanların kendilerini zaman fakiri olarak adlandırabilecekleri bir dönem yaşanır. Dijital teknolojilerle birlikte insanların zaman kullanımlarında ve sahip oldukları belirli davranış pratiklerinde oldukça hızlı bir biçimde dönüşüm yaşanır.

Hiç kimsenin yeterli vaktinin olmaması, durup dinlememesi, bir aceleyle koşturma halini nasıl ele almak gerekir? Bunun cevabı gündelik hayata giren dijital teknolojilerden bağımsız olarak verilemez, verilse dahi yavan bir cevap olarak kalır. Çünkü dijital teknolojilerin en önemli etkisi zamanı dönüştürmesidir. Zamanı kullanma pratikleri tamamen değişir. Bireyin dijital teknolojiler haricinde geçirdiği zaman dilimi gün geçtikçe azalır. Dijital aygıtlar herhangi bir bilgiye ulaşmayı ve herhangi bir iletişimi hızlandırır. Diğer yandan hız her alana yayılır, hiçbir şey zamana yayılarak var olmaz.

Bütün düşünce ve eylem pratikleri en kısa şekilde olmalı ve bunlar en kısa vakitte amaca kavuşturulmalıdır algısı oldukça yaygındır.

Crary (2015: 87) “ 7/24 dünyamızın önemli bir kısmı televizüel olanla dolmuş durumda” dedikten sonra, yapılan araştırmalarda Amerika’da bir kişinin günde yaklaşık beş saat çeşitli türden video içeriği tükettiğini söyler. Dijital aygıtlar ve uygulamaların yaygınlaşmasıyla birlikte bu durumun bütün kapitalist toplumlar özelinde söylenmesi mümkündür. Bu süreçle birlikte dijital aygıtlarla vakit geçirmemek, vakit geçirmek zorunda olmamak gündelik hayatın yeni farklılıkları haline gelir. Bu noktada tekrar çalışma zamanı ve boş zaman ikiliğine dönmek gerekir. Bu ikiliğin kapitalist sistem içerisinde ortadan kalkmaya başlaması söz konusudur: “İşin ve serbest zamanın yakınsaması, eğer işin daha eğlenceli, sosyal ve özerk hale gelmesi anlamına geliyorsa, otomatik olarak bir sorun değildir. Bununla birlikte, neoliberalizm ve kapitalizmdeki sorun, üretken emeğin boş zamana girme ve onu soğurma eğiliminde olmasıdır, bu da tam tersi şekilde olmaz, mutlak artı değer üretimiyle sonuçlanır.” (Fuchs, 2021: 31). Bu ayrımın ortadan kalkmasının en önemli araçları ise dijitalleşme süreci bağlamında ele alınabilir.

Buradaki asıl soru, çalışma zamanı içerisinde zorunlu olarak dijital aygıtlar ve uygulamalarla temas eden beyaz yakalıların, çalışma dışı zamanda bu süreci nasıl deneyimledikleridir. Yani zorunluluk olarak adlandırılacak bir zaman dilimi ve görece seçime dayalı bir zaman diliminden bahsedilebilir. Bu soru aynı zamanda dijitalleşmenin yeni toplumsallıklarını anlamak açısından da önemlidir.

Her şeyden önce dijital teknolojiler gündelik hayatın ve bireyin bir parçası olarak görülür: “*Teknolojinin hayatında olduğu toplumlar için önemli olan şey artık şunu kabul etmek, bu bizim bir organımız ve bu bize ait bir şey. Bu bana ait bir özelim ve yapay bir uzvum. Yani bunu kabul edip ona göre davranmak*” (Melek, 27, Yazılımcı). Selin

ekranlarla geçen iş hayatının ardından eve geldiğinde bitik bir halde olduğunu ifade ettikten sonra neden yine dijital aygıtlarla zaman geçirildiği şu cümlelerle açıklanır: *“hiçbir şey yapmak istemediğim için ve aynı zamanda kendimi belki de bir şeyler yapmak zorunda hissettiğim için, bir nevi aslında keyif verici madde gibi. Öyle gibi geliyor. Başka hiçbir şey düşünmüyorum aslında. Aynı zamanda beynimi uyuşturuyor”* (Selin, 32, Proje Uzmanı). İş hayatında ekranın verdiği yorgunluk, yine ekrana dönüşle sonuçlanır. Dijitalin etkisi dijitalle bastırılmaya çalışılır. Bir kısır döngü söz konusudur. Emek süresince bir zorunlulukla dijital aygıtlarla olan bağ, boş zaman için bir keyif verici maddeye dönüşür. Sahip olunan boş zaman kaybedilmiş gibi hissedilir:

Yıkık bir hayat olduğunu düşünüyorum. Sosyal medyada, Youtube’da vakit geçirdiğimde bazen şunu fark ediyorum ki zaman kavramı tamamen kaymış. Yani saatlerce ben aslında o ekrana bakmışım ve bunu fark etmiyorum. Saatlerce birilerinin profillerinde gezmişim ama bunu fark etmiyorum. O çok büyük bir pişmanlık, bir hiçlik hissi... O an evet kafam dağılıyor, ondan sonra bütün bir akşamımı ona harcamış olmak ve uyuyup ertesi gün yine uyanıp yine aynı iş temposuna geri dönüyor olma hissi gerçekten kötü (Selin, 32, Proje Uzmanı).

Mevcut boş zamanın dijital aygıt ve uygulamaların kullanımıyla şekillenmesi bir kayıp olarak görülse dahi yine de değişen bir şey olmadığını söylemek mümkündür:

Muhtemelen kolay, keyif verici maddeler bunlar. Kolay ulaşılabilir ve legal olan keyif verici maddeler. Ama anlık keyif. Bir doyum değil yani. Sonrası pişmanlık. Çünkü zaman kaybı. Yaptığın veya eline geçen herhangi bir şey yok sonunda. Zihnini dinlendirmen gerekirken zihnini yoruyorsun. Gözlerini dinlendirmek gerekirken gözlerini yoruyorsun. Herhangi bir şey katmıyorsun. Zaten kaç saat boş zamanınız var çalışan insanlar olarak? Onu da bu şekilde harcıyoruz (Selin, 32, Proje Uzmanı).

Dijital aygıt ve uygulamalara boş zaman olarak adlandırılan zaman diliminin çoğunluğunda temas edilir: *“Uyuma ve iş zamanlarımı çıkarttığında yüzde 90’ını kapsıyor zamanımın”* (Mehmet, 32, Bankacı). Gün içerisindeki zamanın çok büyük bir bölümünün dijital aygıtlara devri bireyin kendi varlığına dair düşüncelerine etki eder:

“günde on iki saatim falan ekrana bakarak geçiyor. Gerçekten çok korkunç. İnsan olmak böyle bir şey değil bence. Olmamalı da. Farklı işlevlerimiz olmalı. Sabahtan akşama kadar bir canlının sadece bir şeye bakarak geçiriyor olması çok korkunç bir şey. Doğasına aykırı bir durum onun” (Selin, 32, Proje Uzmanı). Uyku dışında geçen zamana bakıldığında neredeyse gündelik hayatın bütün zaman dilimlerini kapsayan bir durum söz konusudur. Hatta gündelik hayatın kendisi haline gelir:

On iki on üç saat ekran başında geçiyor çok net. İş haricinde de zaten ekran. Yani bence benim yaşamım zaten. Sabah saat 9.30-10 gibi başlıyor benim ekranın başına oturmam, akşam 18.30’a kadar, sadece bir saatlik bir öğle arası oluyor, hiç durmaksızın ekran başındayım. 18.30’dan sonra da bir saat dinlenme süreci olsa, ardından bir iki saat daha çalışsam, onun haricinde de zaten dijital platformlarda dizi, film izlemek derken zaten yine ekran başında oluyorum (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Gündelik hayatın çok büyük bir zaman diliminin dijital aygıtlar ve uygulamalarla geçmesi söz konusudur: *“Uyuduğum zamanların dışında neredeyse telefon ya da bilgisayardayım ben muhtemelen. 8 saat uyuduğumu düşünürseniz gerçekten uyanık kaldığım zaman benim için teknolojik aygıt kullanımıyla geçiyor”* (Sevgi, 31, Eğitimci). Bu noktada dijital teknolojilerin sunduğu alanda yaşandığı fark edilir. Çalışma süresince maillerini takip ettiğini söyleyen Sena ayrıca yapacağı işle ilgili belirli dijital platformlara bakması gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte katılması gereken toplantılar varsa belirli uygulamalar üzerinden bu toplantılara katılır. Eve geldiğinde ise sosyal medya hesaplarını kontrol ederek uyuduğunu anlatır ve dijital bir alanda yaşadığını söyler. Çalışma zamanındaki zorunluluk boyutu yerini seçime bırakır ve kolay olduğu için seçilen yine dijital olandır:

Zamanını iş ilişkisinde üstün senden talep ettiği için geçirmek durumunda kaldığın teknoloji zamanı, iradesini, süresini, mecrasını kendinin belirlediği, dolayısıyla burada kısmen bir tırnak içinde özgürlüğünün olduğu zaman. İnsanların yeni bir tür iyi hissettiği alan bu ikisi arasındaki iradi kararı verebildiği, tercihini yapabildiği

ama günün sonunda mecra aynı. Farklı olan noktanın biraz oralarda bir yerde olduğunu düşünüyorum. Çünkü bu beni hiç rahatlatmıyor değil. Yani günün sonunda, gün boyu çalışmışım, toplantılara girmişim, hiçbiri benim kontrolümde değil, emeğimi satmışım. Bu mecralar üzerinden bunu yapmışım, taşımışım. İşi tamamladıktan sonra rahatlama alanında bedensel olarak çok yorgun olduğum için o gün, muhtemelen yerimden kalkacak halim kalmadığı için, kendimi daha sakince ve bedenimi hareket ettirmeden rahatlatmak istiyorum belki. Onu da bu şekilde yapıyorum (Sevgi, 31, Eğitimci).

Boş zamanın dijitale devrinin önüne geçmek ise imkansız gibi görülür. Bundan kaçış olmadığı algısı yoğun bir biçimde hakimdir:

Bundan uzaklaşmak bence mümkün değil. Çünkü artık sosyal medya ve gerçek hayat birbirini içine o kadar geçti ki nereden kaçarsanız kaçın diğer tarafta ona yakalanıyorsunuz. O yüzden çok ortak zevkler olmaya başladı, çok daha basit üretimler, çok daha hızlı tüketilen şeyler. Her yerden dayatıldığı için kaçmak mümkün değil (Selin, 32, Proje Uzmanı).

Dijital aygıtlarla vakit geçirmek gündelik hayattaki etkileşimleri kolaylaştırır. Bu kolaylaştırma durumu, iletişimin dijitale devri olduğu gibi aynı zamanda yüz yüze etkileşimin dijitalin sunduğu içerikler üzerinden devam etmesidir. Dolayısıyla yüz yüze olan da dijitalleşme üzerinden şekillenir. Gülşah güncel olan her şeyin dijital uygulamalara aktarıldığını ve buna aktif bir şekilde müdahil olabildiğini ifade eder. Dolayısıyla tercih, zorunlulukla baş başa ilerler. Bu aygıtlardan uzak durmak denenir ama başarılı olmak bu açıdan zorlaşır:

Bir kere denedim. Şimdi bu bireysel bir şey değil. Benim için çok büyük bir rahatlıktı. Ama artık yaşamın kendisi bununla birlikte yürüdüğü için ve değiştiği için bir süre sonra arkadaşlarımla konuşurken bazı muhabbetlere dahil olamamaya başlıyorsun. Çünkü her şey bir şekilde sosyal medyaya bağlandığı için kişiler arası sohbetlerin de çerçevesi de içeriği de değişiyor. Dolayısıyla arada bir kopukluk oluyor. Çünkü sen onun kabul ettiği yaşamdan ayrı bir şeyi tercih ediyorsun ve bu marjinal bir şey oluyor artık (Selin, 32, Proje Uzmanı).

Bu noktada dijital dünyada var olmak bir seçim olarak görülmez. Toplumsallaşma çok yoğun bir biçimde bu aygıtların merkezinde yer aldığı bir sürece dönüşür. Bununla birlikte bir yandan da işle ilgili gelişmelerden haberdar olmak, bu konular üzerine yapılacak olan mevcut konuşmalara dahil olmak söz konusudur:

Zamanımın büyük çoğunluğu işle geçtiği için sadece ben böyle değilim. Diğer insanlar da, çalıştığımız markalar sosyal medyada neler yapmış, daha öncesinde hangi işler yapılmış, onun muadilleri hangi işleri yapmış diye baktıkları ve onlar da çok aktif kullandıkları için zaten herhangi birimiz akşam 18.30'dan sonra özel hayatımızın içine girmeden önce herkes her şeyi söylüyor. Yani “şunu gördün mü?” diyor. Zaten siz hemen girip bakıyorsunuz. Kulaktan kulağa bir topluluğun da içindeyim (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Ayrıca birkaç yıl içerisindeki değişim de önemli bir noktada yer alır. Dijitalleşmenin gündelik hayat içerisindeki yoğunluğu çok kısa tarihsel sürelerde çok yoğun biçimde değişir. Bu değişim kabullenilen veya kabullenilmek zorunda kalınan bir değişimdir:

Okurken bu kadar ekran başında değildim, okul zamanı çalışmaya başlamama rağmen. O zaman bu kadar haşır neşir değildim, bu kadar ekran başında vakit geçirmiyordum. Ama şimdi başka bir şey oldu. Onu nasıl açıklayacağımı tam olarak bilemiyorum ama hayatın bir parçası o tamamen. Onsuz bir hayat düşünemem (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Ayrıca dijital uygulamalar sosyal tatminin ve özgürlük arayışının araçları olarak da görülmeye başlanır:

En çok Instagram'la haşır neşir oluyorum. Kullanmayı seviyorum. Çünkü orada birçok şeye ulaşabiliyorum. Çok güzel çıkan bir fotoğrafım varsa insanların onu beğenmesi hoşuma gidiyor. Kendinizin beğenildiğini düşünmek benim hoşuma gidiyor. Onun haricinde yurt dışındaki bir sürü sanat galerilerine ulaşabiliyorum. Bir sürü reklamcıya ulaşabiliyorum. Başka reklamcıların işlerine çok kolay şekilde bakabiliyorum. Kendi yaptıkları işleri sayfalarında paylaşıyorlar. Onun haricinde satış sitelerine bakıyorum. Almak istediğim şey insanların üzerinde nasıl durmuş diye bakıyorum. Twitter'da insanların yazdıklarını okumayı seviyorum. Günlük hayatta neler oluyor neler bitiyor diye kontrol ediyorum. Onun haricinde uygulama

olarak dijital çizim yaptığım programı kullanıyorum. Beni rahatlatan bir program aslında. Günlük hayatımda sevdiğim bir program. Çünkü orası özgürlük alanım zaten benim (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Bu noktada hız bir zorunluluk halini alır. Dijital aygıtlar ve uygulamalar bu hızın en temel besleyicileridir. Kültürel formlar elbette söz konusudur, ama bu formların bireylere aktarımı dijital aygıtlar vasıtasıyla gerçekleşir. “Mutlak hız, bedenin ve duyumsamanın değil, zihnin aynı anda her yerde olması anlamına gelir. Mutlak hız, ancak göstergelerin bağlantısıyla mümkün olur. Birbirine bağlanmış sayısız beyin, her şeyi kuşatan gösterme sürecini işletir” (Berardi, 2014: 68). Günümüzde var olan tam da bu mutlak hızdır. Berardi (2014: 85) bu noktada şu cümleleri kurar: “Son yirmi otuz yılda organizma, giderek artan miktarda bir sinirsel uyarana maruz bırakıldı. Sinirsel uyarıların bilinçli organizma üzerinde ivmelenmesi ve yoğunlaşması, duyumsama diye adlandırabileceğimiz bilişsel katmanı inceltti.”

Zorunluluk ve seçim boyutlarının hangisinin baskın olduğu noktasında bir karara varmak zor olsa da kendini gösterme durumunun dijital aygıtlara aktarılması söz konusudur. Bu sebeple günümüzde bu durumun filizlerini görmekle birlikte, zamanla bunun bir zorunluluk halini alacağı öngörülebilir. Toplumsal olarak var olmanın hissedildiği yer de dijital dünyadır:

Dijital dünyada var olmak “ben buradayım” demeyi hissettiriyor. Ben buradayım, sağlıklı bir insanım, arkadaşlarım var, sanatı seviyorum. Normal bir insanım. Normal bir insanım yani ben. Benden korkmanıza gerek yok. Öncelikle bunu demek iyi hissettiriyor insanlara. Eğer fiziki olarak da çok anormal hareketleriniz yoksa tabi ki. İnsanlar buna inanıyorlar ve biliyorlar. İçinizdeki sapkınlıklarınız tamamen size kalmış. Onlar zaten dışarı çıkmadığı müddetçe sıkıntı yok. Ama en azından sizle alakalı yüzde 80’lik bir fikre ulaşıyorlar. Evet normal bir insanımı göstermek böyle (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Bunun yanında zamanın büyük bir bölümü dijital uygulamalarla geçse dahi bundan uzaklaşmak bireyi rahatlatır:

Şu an ben sosyal medyayı çok iyi kullandığımı düşünmüyorum. İnsanlara yararlı bilgiler ya da fayda sağlayıcı platformlar ya da sayfalar var elbet. Ama çoğu, zamanımızı öldürüyor bence. Biz de bu paylaşımların bir şekilde bağımlısı oluyoruz. Çok fazla zaman geçiriyordum. Günde iki üç saatimi Instagram’da geçiriyordum. Şu an o kadar geçirmiyorum işten kaynaklı. Akşam eve geldiğimde bakmak istemiyorum. Bu bir nevi sosyal medya detoksu oluşturmuş bende (Göksu, 27, Proje Uzmanı).

Bu noktada Mumford’un (2007: 290) ifadelerine başvurmak mümkündür: “İnsanlar düşünemeyecek kadar sıkıcı olduklarında kitap okuyabilmiş, okuyamayacak kadar yoğun olduklarında film izleyebilmiş, sinemaya gidemediklerinde de radyoyu açabilmişlerdir; her halükarda onlar, bir eylemde bulunma çağrısını savuşturabilmişlerdir.” Ayrıca şunları söyler:

Buna ek olarak makinenin gittikçe daha aktifleşmesi ve göz ile kulağın organik özelliklerini kopyalayarak insansılaşmasıyla birlikte makineyi bir kaçış aracı olarak kullanan insanlar daha pasif ve mekanik bir hale gelmiştir. İnsanlar, kendi seslerine güvenmediklerinden ve şarkı söylemeyi beceremediklerinden pikniğe giderken bile yanlarında bir fonograf ya da radyo seti götürmekte, kendi düşünceleri ile baş başa kalmaktan ve kendi akıllarının boşluğu ve durgunluğu ile yüzleşmekten korktuklarından radyoyu açarak dış dünyadan gelen devamlı bir uyaran dizisi -yayın programına bağlı olarak bazen bir orkestra, bazen bir miktar propaganda, bazen de haber adı koyulmuş bir parça halk dedikodusu- eşliğinde yemek yemekte, konuşmakta ve uyumaktadır (Mumford, 2017: 291).

Katılımcılar tarafından zamanın dijital aygıtlarla tüketilmemesi olumlu bir gelişme olarak görülür:

Ben telefona karşı çok soğudum. Bazı geceler fark ediyorum ki hiç Instagram’a falan girmemişim. Önceden çok kullanıyordum. Günde iki üç saat Instagram’da boş boş vidyolar falan izliyordum. Şu an o kadar gına gelmiş ki bana sadece tek yapmak istediğim kitap okuyayım, dizi, film izleyeyim. Beni uzaklaştırıyor. Negatif etkiliyor. Bu bir nevi iyi. Bu sayede sosyal medyadan uzaklaşıyorum (Göksu, 27, Proje Uzmanı).

Mental olarak kendiyle baş başa kalmanın varoluşumuzun bir özelliği olduğunu, bu sebeple dijital aygıt ve uygulamalardan bazı zamanlarda uzak kalınması gerektiğini ve eve geldiğinde sürekli ekran başında olduğunda hayatının ciddi şekilde etkilendiğini söyleyen Burcu “*Zaman yetmiyor. Sıraya koyduğün şeyler sürekli erteleniyor. Bir süre sonra fark ettim ki ne okuyabiliyorum ne yazabiliyorum*” ifadelerini kullanır. Bu açıdan dijital dünyada var olmak bitmek bilmeyen bir zaman talebidir. Bununla birlikte dijital aygıtlar ve uygulamalardan uzaklaşmak bir açıdan tüketimden uzaklaşmak anlamına gelir. Günde en az on saatin ekran başında geçmesi gündelik hayatına bakışı değiştirir. Sena söz konusu dijital teknolojilerle zaman geçirdikçe hayatını tükettiğini söyledikten sonra görülecek ve yaşanacak çok güzel şeyler varken bunların hiçbirini yapmadığını ifade eder. Kaybedilen bir zaman söz konusudur: “*Bu kadar zaman nasıl geçti, yine boş yere bu kadar zamanımı harcadım diyorum. Boşa geçiyor. Kendim için hiçbir şey yapamıyormuşum gibi hissediyorum*” (Göksu, 27, Proje Uzmanı). Yine de seçimin bireye ait olduğu vurgulanır: “*Biz bunu durmadan kullanıp kötü bir şey olarak görüyoruz. Böyle bir şey olabilir mi? Hayır kardeşim bu senin bir parçan. Bunu kabul et ve ona göre önlemini al, ona göre davran*” (Melek, 27, Yazılımcı). Bununla birlikte rahatlama yeri olarak yine dijital dünya seçilir: “*Eğer o gün zihinsel anlamda ferahlayamamışsam, örneğin Instagram’da doğa fotoğraflarına veya manzaralarına veya seslerine bakarken buluyorum kendimi*” (Sevgi, 31, Eğitimci).

Boş zaman olarak adlandırılan zaman diliminin dijital aygıtlarla harcanmaması gerektiği bilinir. Bu süreçler içerisinde boş zamanın değişen anlamının farkında olunmadığı düşünülür:

Boş zamanda hakikaten insanların bunun boş zaman olduğunun farkında olmadıklarını düşünüyorum. Herkes “kendimi geliştirmeliyim” bilmem ne falan diye yüklendi ya, ben bunu çok saçma ve anlamsız görüyorum. Bir şey boş zamansa hakikaten boş olmalı. Kapitalist bir yerden dediğim şey öyle, o boş zamanı da işe

yarayacak bir şeylere, işe yaramak da tırnak içinde de, ona dönüşmesi. Yine zaten orada da çok müthiş bir tüketim söz konusu. Kurslar satın alıyorsun ya da satılması için kurslar üretiliyor falan. Hala böyle tüketim döngüsüne, işe yarayacak bir şeyler için didiniyor insanlar. Ben onu yapmamaya çalışıyorum. Ekran dışında bir şeyler yapmaya çalışıyorum. Ekrandan bağımsız işler, oturup sohbet etmek belki. Parka gitmek, yürümek, biraz daha yaşadığımı hissettiren şeyler yapıyorum istiyorum (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Her ne kadar dijitalleşen gündelik hayatta zamanı verimli kullanmanın farkında olunsa da buna engel olunamamaktadır:

Ama bir şekilde gardımı düşürüp oraya girdiysem, Instagram çok fazla vaktimi alıyor. Yine bence bu ulaşılabilirlik mevzusundan giriyorum. Sosyalleşmek desem doğru olur mu bilmiyorum da, işte çok çalışmışım ya izole bir şekilde, iş dışında da insanlar ne yapıyormuş falan diye bakmak istediğimde çok kolay ulaşılabilir olduğu için, artık herkes oradan ne yaptığını paylaştığı için bir fikrim oluyor, bir fikrim olduğunu da gördüğüm için giriyorum. Ona bakayım, ona bakayım, ona bakayım derken geçiyor. O çok büyümlü bir an. Hakikaten zaman geçiyor ve buna çoğu zaman karşı koyamıyorum. Bir oyun açıtıysam uzun süre oynuyorum ya da Instagram'a girdiysem çok vakit kaybediyorum. Ama kapattığımda, bakıyorum saate, zaten işten gelmişim, yorgunum, yatma vaktim gelmiş, o yüzden orada geçirdiğim süre beni çok pişman ediyor. Ama şöyle de bir durum var, eğer onu yapmasaydım yapabileceklerim de çok kısıtlanmış onu görüyorum. Çünkü hakikaten benim bir şeyler yapmak istediğim insanlar meşgul o sıra, mesela onlar o ara telefonda ya da başka bir ekranda. Ben ekranda vakit geçirmedığım zaman bir şey yapamadığım bir noktaya geldi. (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Genel itibarıyla bakıldığında dijital teknolojilerin zaman üzerindeki hakimiyeti araç ve amaç arasındaki klasik ayrım noktasından ele alınabilir. Dijital aygıtların boş zaman etkinliklerini kolaylaştırıcı bir araç olmaktan ziyade boş zamanı sönmülendiren bir amaç haline gelme durumu söz konusudur: “bunu hakikaten bizim fiziksel dünyamız için daha güzel bir şey haline getirmek için kullanabilecekken sadece o dijital dünyaya girip bütün varlığımızı orada sürdürme eğilimindeyiz” (Sevgi, 31, Eğitimci). Hatta bu noktada oldukça karamsar bir bakış açısı söz konusudur:

Fiziksel hareketin, bir şeylerin fiziksel bir şekilde yapmanın ne olduklarını unutacaklar. Sanki bu da onların bir yerden sonra felaketi olacak gibi geliyor. O da şu yüzden, bir şeyleri deneyimlemek bence çok öğretici ve yaşadığını hissettiren bir şey olduğunu düşündüğüm için. Böyle düşünmeyenler için sorun yok zaten. Böyle bir şey olduğunu düşündüğüm için felaketi olacak diyorum insanların. Çünkü öğrenemeyecekler, doğduklarından ölümlerine kadar ekrana ve ekranın getirdiği hayata bağımlı kalacaklar (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Dijital teknolojilerle birlikte zamanı kontrol edemediğini, bir bağımlılık geliştiğini ve bu bağımlılığın saçma olduğunu söyleyen Zafer bu durumun düşünce tarzını ve kişiliğini bile etkilediğini ifade eder. Ayrıca gerçek hayatı yakalayamama korkusunu yaşar. Bunun da ötesinde *“Dijital dünyanın kölesi olmak kötü hissettiriyor. Topluma ayak uydurmak, hayatta kalmak için teknolojinin kölesi olmak gerekiyor”* (Zafer, 31, Yazılımcı) cümlelerini kurar. Gündelik hayatında işten arta kalan boş zamanını şu sözlerle özetler: *“İşte zihinsel olarak yorulduğum için koltuğa oturup kalıyorum. Koltuğa oturup kalıyorum elimde telefon. Bu da bende mutsuzluk yaratıyor”* (Zafer, 31, Yazılımcı).

Dijital teknolojiler bir yanıyla ihtiyaçlara cevap verirken diğer yandan yeni ihtiyaçlar yaratır. Yani tek taraflı bir süreç söz konusu değildir. Bunu yaparken de zaman talep eder:

Kendinizi var etme biçiminiz, özlemleriniz, beklentileriniz, sizi mutlu eden şeylere dair düşünecek vaktiniz yok ki. Sanki zamanımız satın alınmış gibi. Her bir aşamasında içinde tekniğin olduğu, teknolojik karşılığının olduğu zamanları var. Bu flash belleğinizde arşivlenmiş mi, buna dair bir zihin yükü taşımak zorundasınız. Ertesi gün örneğin partnerinizle uzakta olduğu için bir Zoom görüşmesi yapacaksınız. Buna dair zihin yükünü planlamak durumundasınız (Sevgi, 31, Eğitimci).

İnsanın kendi kendisini kontrol ettiğini ve sahip olunan dijital teknolojilerin kullanıcının kendisini ne kadar ele geçirmesini istiyorsa o kadar ele geçirebileceğini söyleyen Kaan, dijitalleşmeyi yaşamın önemli bir boyutu olarak kabul eder. Bundan

kopmanın mümkün olmadığını ifade eder. Artık ekmek, su gibi vazgeçilmez bir şeydir. Kaan günümüzün normunun bu olduğunu söyledikten sonra dijital aygıt ve uygulamalardan neden uzaklaşmadığını ifade eder: *“Bizim dijital ortamlardan zevk almasak da keyif almasak da bulunmamız gerekiyor, gündemi takip etmemiz gerekiyor. Bu yüzden biz sosyal hayatımızda da dijital ekranlardan kopamıyoruz”* (Kaan, 32, Makine Mühendisi).

Bu dijital dünyada günümüz insanının en önemli sorununun sahip olduğu zamanda kendine kalamamak, tek başına kalamamak olduğunu, bu aygıtlara biraz mesafe konulması gerektiğini savunan Arif ekranla geçen zaman dilimi ve ekransız zaman dilimi arasındaki farkı “huzur” olarak tanımlar. Sonrasında şunu ifade eder: *“Ekrandan olabildiğince uzaklaşmaya çalışıyorum. Son zamanlarımda bunlara bir mesafe koymaya karar verdim. Artık ekrana bakmak istemiyorum. Sürekli izleyicisin, sürekli pasıfsin. Hayata katılamıyorsun. Hayatının bir ögesi olamıyorsun. Sürekli geri plandasın”* (Arif, 39, Çeviri Uzmanı).

Sabah uyandığı andan gece yatana kadar telefona baktığını söyleyen Musa gün içerisinde ekranların dışına çıkmadığı için panik atak, anksiyete gibi sorunlar yaşadığını ifade ederek bir gününü şu şekilde özetler: *“Sabah 6.30 gibi kalkıp hemen telefona bakıyorum. İşe gidene kadar telefona bakmaya devam ediyorum. İşe gidiyorum bilgisayarın başına oturuyorum. Akşam eve gelene kadar telefona bakıyorum. Sonra eve gelip yemek yedikten sonra yine telefon ve bilgisayara bakıyorum. Genellikle günümün çok fazla zamanı böyle geçiyor”* (Musa, 26, Yazılımcı). Bununla birlikte yaşadığımız dünyada, bu dönemin en büyük getirisinin teknoloji olduğunu ve bunun artık geri döndürülemez bir süreç olduğunu savunur. Ona göre artık ekransız bir hayat mümkün değildir. Zaten gündelik hayatının ekranlarla geçmesinin eskiden üzüldüğü kadar kötü bir şey olmadığını, hatta doğru olduğunu düşünür. Ona göre söz konusu olan çağa ayak

uydurmaştır. Ayrıca dijital teknolojilerin bir çeşit bağımlılık yarattığını ifade ederek zamanının nasıl geçtiğinin farkında olmamasını ve bunun üzerindeki etkilerini şu sözlerle anlatır: *“İşten gelip yatakta uzanırken bir bakmaya başlamışım telefona. Bir bakıyorum saat 11.30 olmuş. Algılarım o kadar kapanmış ki bütün yorgunluğumu da bana unutturmuş. Hem zihinsel hem fiziksel bana iyi gelecek bir şey yapabiliirdim. Ama onun yerine telefona bakarak çok daha uzun süre geçirmişim ve farkına bile varmamışım bunun. Bunun yorgunluğu çok daha fazla”* (Musa, 26, Yazılımcı).

İş yerinden çıkınca mümkün olduğunca dijital aygıtlardan uzaklaşmaya çalıştığını söyleyen Kemal, bunu başaramadığını ve bunun artık bir zorunluluk haline döndüğünü ifade eder: *“Çok fazla seçeneğimiz yok. Dijital kaynaklardan uzak durayım diyorsunuz. İş yerinde, aile toplantılarında konuşulan şeylerden uzak kalabiliyorsunuz. Bir azınlıksınız. Dolayısıyla bunları takip etmeye başlıyorsunuz”* (Kemal, 41, Jeofizik Mühendisi). Kendi adaptasyonunu şu cümlelerle özetler: *“O dönemi çok iyi hatırlıyorum. Zannedersem 2011-2012 civarı. Çok ilginç bir görüntüydü. Otobüste insanların kafası hep öne eğikti. Bu çok ilginç geliyordu. Sonra telefonum bozuldu, ben de akıllı telefon aldım, benim de kafam öne eğik oldu”* (Kemal, 41, Jeofizik Mühendisi). Bunun sebebi ise açıktır: *“Ayrı kaldığınız zaman daha huzurlusunuz belki ama kaygılısınız. İçeride bir kaygı var. Acaba orada ne oldu? Bir şey var mı? Bir şey kaçırıyor muyum? Zaten amaç da bu. Bu bağımlılık”* (Kemal, 41, Jeofizik Mühendisi).

Hasan dijital aygıt ve uygulamalarla vakit geçirmenin “bir boşluk çabası” olduğunu ifade ederken gününün tamamının dijital alanda geçtiğini söyler: *“İşten geliyorum. Sürekli bilgisayar başındayım. Bunlardan kopamıyorum. Sadece dışarda arkadaşlarımla sosyalleşirken uzaklaşabiliyorum. Hatta o zaman da olmuyor bazen. Onun dışında evdeysem sürekli teknolojik bir aletin etrafında günüm geçiyor”* (Hasan, 28, İş Zekası Uzmanı). Ayrıca bunun en büyük sebebi iş yaşamıyla ve alışkanlıkla

alakalıdır: *“İş hayatında çok fazla teknolojik aletleri kullanıyor olmak, sana bir alışkanlık bir yatkınlık getirdiği için bundan kopamıyorsun, zaman öldürebileceğin şey de o oluyor”* (Hasan, 28, İş Zekası Uzmanı).

Dijitalleşen gündelik hayatta alışveriş yapmaya bile gitmediğini, sürekli oturduğunu ifade eden Tugay çok tembel bir yaşama sahip olduğunu hisseder. Bu hislerin de ötesinde dijital teknolojileri bir *“dijital tasma”* (Tugay, 28, Bankacı) olarak adlandırır ve fiziksel olanın azalmasından şikayet eder: *“Eskisi kadar sosyal olduğumu düşünmüyorum. Fiziki bir şey en aza inmiş durumda. Şöyle bir ortama her zaman giriyorum. Muhabbetin ve sohbetin durduğu, 15 dakika boyunca herkesin sustuğu ve birbirine vidyo attığı bir ortam. Ama işte normal bu oldu”* (Tugay, 28, Bankacı).

Bir değerlendirme yapılacak olursa iki temel noktanın ortaya çıktığı söylenebilir: birincisi, boş zaman olarak adlandırılacak zamanın büyük bir çoğunluğunun dijital aygıtlar ve uygulamalarla geçtiği; ikincisi, zaman yönetiminin önemli kısmının artık bireyin kendi seçimlerinden uzaklaşmaya başlaması. Dijital dünya haricinde farklı bir yaşantı kurma denemeleri olsa da, görülen o ki bu denemeler sadece başarısız küçük çabalardan ibarettir. Her ne kadar kendi seçimleri veya zorunluluk durumu söz konusu olsa da, gündelik hayatta bu teknolojilerle zamanın yitiriliyor olmasının verdiği yoksunluk hissi yaygındır. Bunun sonucunda zaman yoksunu bireylerin ortaya çıktığı söylenebilir.

3.6. Dijital Performans Telaşı

Adorno’ya göre (2017: 43) “yeni insan tipini anlamak istiyorsak, onu çevresindeki nesneler dünyasının sürekli etkisine maruz kalan, sistemin en derin noktalarında bile oradan izler taşıyan bir varlık olarak düşünmemiz gerekir.” Sürekli etkiye maruz kalma durumu, günümüz dijital teknolojileri özelinde Adorno’nun tahayyül seviyesinin çok ötesindedir. Burada önemli olan, dijital teknolojilerin bireylerin gündelik yaşamlarını

hangi açılardan dönüştürdüğüdür. Fakat bu dönüştürme elbette sadece dijital teknolojiler çerçevesinde ele alınamaz. Dijital teknolojilerin içinde yer aldığı kültürel ve ekonomik dünya bu dönüşümde belirleyicidir. Bu noktadaki temel gerçeklik, günümüz bireyinin, dijital teknolojilerin sürekli etkisi altında kalma durumu haricinde anlaşılmasının gün geçtikçe daha da zor bir hal almasıdır.

Gündelik yaşam bireylerin düşünce ve tutumları sorucu ortaya çıkan birçok etkileşim ve performansı barındırır. Günümüz özelinde ise farklı bir etkileşim ve performans tanımından bahsetmek mümkün ve de mecburidir. Dijital teknolojilerle birlikte etkileşim için fizikselliğe gerek kalmaz, dolayısıyla gerçekleştirilen performans mekansal olarak aynı yerde bulunma zorunluluğunu ortadan kaldırır. Böylelikle önceden var olmayan bir performans oluşur: dijital performans. Dijital performans, performansı reel dünyadan dijital aygıtlara ve uygulamalara taşır. Bu performansı diğerlerinden farklı kılan en temel özellik, performansın daha fazla gerçekleştirilebilme ihtimalinin yanında mekan ve zaman sınırlamasının olmamasıdır. Bireyin dijital aygıtlarla performansını dilediği gibi sunabilmesi ve değiştirebilmesi söz konusudur.

Dijital aygıtlar gündelik yaşam içerisinde bireyi sürekli olarak bir performans sergilemeye zorlar. Bunun en önemli sonucu, Goffman'ın (2014) kullandığı anlamıyla “sahne arkası” denilen bölümün gündelik yaşam içerisinde oldukça daralarak geri plana itilmesidir. Birey dijital teknolojiler aracılığıyla her an birkaç saniye içerisinde herhangi bir performansı seyirciye sunabileceğini bilir. Bunun yanında diğer bireylerin her türlü performansına da dilediği an ulaşabilir. Dijital performans bu açıdan zaman ve mekan sınırlaması olmadan bireylerin performanslarını sergilemesi süreciyle tanımlanabilir.

Performansın birey üzerindeki en belirleyici etkisi, toplumsal sahnenin sürekli olarak kurulu olmasıyla birey üzerinde yarattığı “dijital performans telaşı”dır. Bu, performans için bedensel olarak bir yerde olma zorunluluğunun ortadan kalkmasıyla var

olan bir telaş biçimidir. Her an gösterilecek bir performans sergileyebilmek, bireyin bedensel bir rahatlama ve zihinsel bir sessizlik içerisinde kendi halinde durabilmesinin önündeki en temel engel haline gelir. Telaş söz konusudur, çünkü performans imkanı daimidir. Dijital aygıtların olmadığı bir gündelik yaşamda ise bu imkan ortadan kalkar. Birey etkileşim alanından çekildiği an performans biter. Performans telaşı, dijitalleşmeyle birlikte gündelik yaşamın her anına yayılmıştır.

Adorno'nun (2017: 31) “günün hayhuyu da binlerce talebiyle zihinsel yoğunlaşmaya müdahale etmektedir, bu yüzden bugün biraz olsun kaydadeğer bir şeyler ortaya koyabilmek için harcanması gereken çaba neredeyse hiç kimsenin altından kalkamayacağı kadar ağırlaşmıştır” ifadeleri bu açıdan değerlendirmeye alınması gereken cümlelerden biridir. Dijital teknolojiler söz konusu çabayı daha da ağırlaştırmasının yanında, ortaya çıkacak herhangi bir sonucu da birçok sonuç arasında görünmez ve değersiz kılar. Birey için bu çabanın üzerine çıkması gereken yeni bir mücadele başlar. Birey gündelik hayatın karmaşası içerisinde, ki bu karmaşayı yaratan en temel şeylerden biri dijital teknolojilerdir, yeniden kendisine döner ve bir şeyler yapması gerektiğini hisseder. Bu durum ayrıca dijitalleşme ve tüketim kültürünün birbirine eklemlenmesi ile ortaya çıkar. Adorno bahsettiği çaba durumunu kitle toplumunun müşterisi olmakla açıklar:

Kitle toplumunun müşterileri, hep birden sahnede olma zorunluluğunu duydukları kadar, hiçbir şeyi de dışarda bırakamıyorlardır. On dokuzuncu yüzyılın sanat erbabı beyefendisi, kısmen de hiçbir gösterinin yemek saatlerinden çalmasına izin veremeyeceği gibi barbarca bir nedenle, operanın ancak ilk perdesini izlerdi; şimdiyse, yemeğe kaçma imkanının ortadan kalktığı bir ortamda, barbarizm öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, kültüre doyması artık mümkün değildir. Her program sonuna kadar izlenecektir. Ayrımsızca tüketilen metaların bolluğu büsbütün zararlı ve yıkıcı bir boyuta ulaşmıştır bugün. Kişinin kendi yolunu bulmasını imkansızlaştırmaktadır (Adorno, 2017: 124).

Bu noktadan tekrar performans telaşına dönülecek olursa, bu telaşı yaratan kültürel arka plana bakılmalıdır. Kültürel ürünler ve beklentiler bireylerin gündelik hayatlarının temel telaşlarını oluşturur. Fakat burada önemli olan nokta dijital aygıtların bu gündelik hayat içerisine dahil olma sürecidir. Bunun önemi kültürel dünyayı sürekli olarak bireyin hiçbir kaçış alanı kalmayacak şekilde ona dayatması ile ilgilidir. Dijital aygıtların olmadığı bir gündelik hayatta belirli kaçış alanları olabilir. Elbette birey yine temas ettiği kültürel dünyaya yönelik düşünceler ve eylemler geliştirir. Ne kadar kaçmak istese de başarısız olur. Ama burada önemli olan, bireyin elinden sakinlik anındaki sorgulama sürecini de alacak şekilde kendisini sürekli dayatmasıdır. Bu açıdan dijital teknolojiler birey üzerinde sürekli olarak bir şeylere yetişememe hissi yaratır. Ne kadar performans gerçekleştirirse gerçekleştirsin, yine ve her an bir performans gerçekleştirebilme ihtimali doğar. Birey tercih etsin ya da etmesin, dijital aygıtlar ona ulaşılmayı sağladığı müddetçe bu performans telaşından kaçınamaz. Sürekli olarak bu telaşı hissedeceği bir gündelik hayata sahip olur. Örneğin dijitalleşmenin bu kadar yaygın olmadığı dönemlerde, işten eve dönen herhangi birinin belirli düzeyde bir performans telaşı kalmayabilir. Kapı kapanmıştır, ne çalıştığı yer ne de dışarıdaki insanların hiçbirisiyle temas etme ihtimali kalmaz. Oysa dijital aygıtlarla birlikte telaş bütün saatlere yayılır. Performans hiçbir zaman son bulmaz.

Performansın hiçbir zaman durmayacak olma düşüncesi, günümüz dijital dünyanın en temel özelliklerinden birini oluşturur. Bu düşünceden uzaklaşmak bazı noktalarda mümkün olsa da tamamen bir uzaklaşmadan söz etmek imkansızdır. Yani dijital aygıtlara sahip olunduğu anda bu performans telaşı doğar. Fakat burada önemli noktalardan biri performansın sadece bireyler arası etkileşimle gerçekleşmediğidir. Yani performans sadece kolektif bir yapıya sahip değildir. Tekil düzeyde herhangi bir film izlemek, sosyal medyada gezinmek de bir performanstır. Takip edilebilecek milyonlarca

şey dijital aygıtlar ve uygulamalar içerisinde bireyi bekler. Zaten performans telaşını doğuran temel yönlerden biri de budur. Bitmeyecek bir dünya içerisinde bir şeye yetişme derdinde olan birey için bu mücadele sürekli olarak yenilgiyle son bulur. Ama performans telaşı özelinde bu yenilginin önemi, bireyin durmak bilmeden bir şeyler yapma çabasıdır.

Dijital performans telaşının en önemli boyutlarından biri gündelik hayat içerisinde bir mekana ve bir kişiye yönelik olma durumunu çoğu zaman ikincil konuma sokmasıdır. Sonradan eklenen bir performans olmasının yanında, aslolan performans geri plana iter. Yani gündelik hayatın temel performans biçimi olmaya başlar. Bunun bir sebebi, performansın görece kolaylaşmasıdır. Daha doğru bir ifadeyle kolaylaşan performansın aktarımıdır. Aktarım, dijital aygıtlar vasıtasıyla gerçekleşir. Mekana bağlı performansın da kendi içerisinde bir telaş yarattığı göz ardı edilmese de bu telaşın belirli anlara sıkıştırıldığı ve sınırlı olduğu söylenebilir. Ama dijital performans telaşında böyle bir sınır söz konusu değildir. Zaten bu telaşın en önemli özelliği budur. Dolayısıyla mevcut sınırsızlık, bireyin zihinsel ve bedensel yıpranmasının en belirleyici etkenlerinden olur. Gündelik hayatın bütün zaman dilimleri, dijital teknolojiler aracılığıyla performansa kapı aralar. Bu aygıtların varlığı, beraberinde bitmeyecek bir performans dünyası ortaya çıkarır. Bu açıdan herhangi bir uzaklaşma anı, bu aygıtların ancak yakın çevrede olmaması ile mümkün olabilir. Bütün düşünsel yoğunlaşmalar yerini anlık performanslara bırakır. Dijital performans telaşı herhangi bir yoğunlaşmaya izin vermeyecek şekilde baskındır.

Dijital performans ve dijital performans telaşı günümüz modern toplumundaki kültürel alandan ayrı düşünülemez. Tüketicinin bütün alanlarda başat faktör olduğu, sürekli hareketin ve sürekli kendini gerçekleştirme ve farklı olma isteğinin kültürel düzeyde önemli bir yer edindiği toplumsal hayatta, dijital performans telaşının beslendiği

temel yön de ortaya çıkar. Bu noktada Elliot ve Urry'nin (2010) 21.yüzyılda hareketli bir yaşama sahip olmanın anlamı üzerinde durduğu ve aşırı hareketli toplumun benlik üzerindeki etkilerine baktıkları eserine değinilebilir. Bu eserde gezgin bir birey olma hali ve benliğin hareketliliğinin değer verilen bir şey haline geldiği, bunun karşısında benliğin hareketsizliğinin ise sembolik bir ölüme dönüştüğü savunusu vardır. İşte dijital performans telaşını güçlendiren temel kültürel arka plan budur. Sürekli olarak hareket halinde bulunmak ve değişimi fetişleştirmek bireyin kendi eylemlerini belirleyen temel bir özellik olmaya başlar. Bunu başarması için de en kolay yol dijital aygıtların ona sunduğu olanakları elinden geldiğince kullanmaktır. Yani birey sadece dilediği ve istediği için adım atmaz, adım atmak zorunda olduğuna yönelik kültürel basıncın etkisiyle kendisine bir yer edinme çabasına girer. Dijitalleşme bu sürecin üzerine inşa olur. Modern kültürde dayatılan sürekli hareket vurgusu, artık bütün bireylerin dijital aygıtlarla daha kolay ulaşabileceği bir alan yaratır. Dijital performans tam olarak bu sürekli hareket halinin karşılığıdır, yani dijital performans aslında sürekli performanstır. Dolayısıyla düşünülmesi gereken temel noktalardan biri, dijital teknolojilerin kültürle nasıl eklemlendiği ve bireyin kaçış noktalarını nasıl tıkadığıdır. Bireyin dijital performans sergilememesi sembolik bir ölümdür. Bunun bilincinde olan birey, sahip olduğu bütün zaman dilimlerinde dijital performans telaşı ile var olur.

Dijital performans telaşı, bireyin gündelik hayatının bütün zaman dilimlerine yayıldığı an, zamana sahip olmanın yerini, zamanı kaybetme durumu alır. Sınırsız performans imkanı, bir kaybetme halidir. Yavaşlık gündelik hayat içerisindeki yerini kaybeder, durmak imkansızlaşır. Sahip olunan dijital aygıtın sunduğu birçok farklı alanda birçok düşünce ve eylem biçimine geçilebilir. Nerede ve hangi durumda olunduğunun bir önemi olmaz. O an yaşanan bütün duygular, yapılan bütün eylemler onlarca kişiye ulaştırılabilir veya bir başka sanal dünya içerisine dahil olunabilir. Yavaşlığın azaldığı

noktada sabitlik de ortadan kalkar. Bunun yerine sürekli hareketin ve hızın olduğu yeni toplumsallıkların dünyası var olur. Gün içerisinde tek bir ana veya eyleme odaklanılmasının önü kapanır. Herkes birkaç şeyi bir arada yapmaya kodlanmış gibidir. Bir şeyle uğraşırken başka bir şeye başlanabilir, biriyle iletişim halindeyken başka biriyle iletişim daha başlar, aynı anda iki dijital aygıtın ekranına bakılır. Artık tek bir şeyle uğraşmanın bir zaman kaybı olduğu düşünülür. Tüketim kültürünün dijital teknolojilerle birleştiği noktada düşünsel ve bedensel olarak muazzam bir enerji kaybı ortaya çıkar. Bu açıdan bitmek bilmeyen bir akış vardır.

Adorno ve Horkheimer'in (2010: 180) "hiçbir şey eskisi gibi kalmamalı; her şey durmadan akıp gitmeli, hareket halinde olmalıdır" sözleriyle anlattığı modern kültürün düşünce yapısı, bahsedilen dijital performans telaşının yapıtaşlarından birini oluşturur. Değindiği gibi hız artık her şeydir. Dijital teknolojiler hıza dayanır. Her şey en hızlı şekilde yapılabilir ve yapılmalıdır da. Gün içerisinde bitmeyen bir akışın var olması da bununla bağlantılıdır. Bireyin kendini konumlandırmak zorunda hissettiği bu akış dijital aygıtlarla var olmayı zorunlu kılar. Çünkü artık her şeyin akıp gittiği ve hareket halinde olduğu birçok oluşum dijital aygıtlarla sunulur. Aynı anda gerçekleştirilebilecek onlarca performans ihtimali bir yanda durur.

Dijital performans telaşının gün içerisinde geri planda olduğu tek zaman dilimi uyku zamanıdır. Crary'nin (2015: 21) vurguladığı gibi "hayatımızın sahte ihtiyaçlar batağından azade olarak, uykuda geçirdiğimiz büyük kısmı hala insanın çağdaş kapitalizmin açgözlülüğüne yönelik en büyük tahriklerden biridir. Uyku, kapitalizmin zamanımızı çalmasının ödünsüz kesintiye uğratılmasıdır." Bu kesintinin dijital performans telaşını da kapsayıp kapsamadığını sormak gerekir. Bu soruya cevap arandığında belirli oranda bir kapsama söz konusu olsa da, aslında dijital aygıtlar uykuda geçen zaman dilimini de belirli ölçüde parçalar. Ulaşılabilir olmak, uykuda geçen zaman

dilimi için de geçerlidir. Dolayısıyla dijital teknolojiler uyku anına da müdahale eder. Bir bildirim, bir bilgi, bir arama durumu uykuya ait zamanı böler. Günümüzde beklenen, uykuda dahi ulaşılabilir olmaktır. Zaten birey uyumadan önce gün içerisinde olduğu gibi birbirinden bağımsız birçok uyarana maruz kalacak, uyandığında da güne bu uyarılarla başlayacaktır. Bu durum oldukça makul algılanır, hatta olması gereken bir şey olarak görülmeye başlanır. Kültürün dayattığı her an bir şeyler yapma hali, kendini sürekli olarak yenileme baskısı, dijital aygıtlar aracılığıyla uyku zamanına dahil olur. Uyarıların sürekli akışı hiçbir zaman bitmez. Uykudayken yaşananların uyanır uyanmaz bilgisine ulaşmaya çalışılır. Bu noktada Crary'nin cümlelerine başvurulabilir:

7/24 kapitalizm, dikkatin sürekli ya da ardışık olarak yakalanışından ibaret değildir, aynı zamanda çoklu işlemlerin ya da eğlencelerin -kişi her ne yapıyor olursa olsun- neredeyse eşzamanlı olarak takip edilebileceği şekilde zamanın yoğun biçimde katmanlaştırılmasıdır. “Akıllı” denilen cihazlar, bir bireye sağlayabileceği avantajlardan ziyade, kullanıcılarının 7/24 rutinleriyle tamamen bütünleşme kapasiteleri nedeniyle bu şekilde adlandırılmıştır (Crary, 2015: 86).

Dijital performansın dayandığı en temel noktalardan biri tüketim kültürüdür. Bu performansa dair telaşı da kuvvetlendiren şey, bu kültürün gün geçtikçe nesneler düzeyinden çıkıp bedensel ve zihinsel düzeylere sirayet etmesidir. Nesneler dünyası her ne kadar önemini korusa da günümüz kapitalizminin tüketim odağı beden ve zihindir. Buna aracılık edense dijital teknolojilerdir. Bu noktada şu cümlelere başvurulabilir: “dünyanın varlıklı bölgelerinde, bir zamanlar tüketimcilik olan şey genişleyerek, kişiselleştirme, bireyleşme, makinesel arayüz ve zorunlu iletişim tekniklerini de kapsayan 7/24 bir faaliyet haline gelmiştir. Hepimize kendimizi şekillendirme işi verilmiştir, ve biz de görev bilinciyle bu sürekli kendimizi yeniden icat etme ve girift kimliklerimizi yönetme talimatına uyarız” (Crary, 2015: 77).

Dijital teknolojiler aracılığıyla sunulan sınırsız iletişim ve sınırsız enformasyon imkanı, bireyleri kaçınılmaz bir biçimde daha fazla bilgi ve beceri elde etme, elde edilen

her şeyi de daha fazla sunma mücadelesi içerisine sokar. Yani tüketimi tanımlayıcı bütün etmenler artık bireyin bedensel ve düşünsel süreçleri içerisinde gerçekleşir. Dur durak bilmeden devam eden iletişim, mücadelenin sürekliliğini beraberinde getirir. Toplumsal alanın belirli noktalarda var olma mücadelesinde artık boşluk alanları, kaçış alanları söz konusu değildir. Performans bir nevi tüketimdir. Tüketim de gündelik hayatın özünü oluşturur. Elbette tüketim süreci bireyin bedensel ve düşünsel süreçlerine müdahil olur. Tüketim nesnesi, bireyin kendisidir. Sahip olduğu nesnelerle kendisini tanımlayan birey, dijital aygıtlar vasıtasıyla kendini nesneleştirir ve bu nesneyi her daim gerçekleştirdiği performanslarla besler.

Dijital teknolojiler gündelik hayatı sürekli performansın gerçekleştirilebileceği bir ihtimaller dünyasıyla doldururken, bu ihtimallerin bir seçimden çok bir zorunluluk yarattığı göz ardı edilemez. Bu açıdan mevcut ihtimaller dünyası aslında bir baskıdan ibarettir. Çünkü “ağ tabanlı zamanlarda yaşamak hem fiziksel hem de duygusal olarak sürekli hareket halinde olmak anlamına” (Elliott ve Lemert, 2011: 18) gelir. Bunun da ötesinde “küreselleşen sosyal süreçlerde, hepimizden beklenen, kendimizi yeniden şekillendirmemiz, yeniden yapılandırmamız, yeniden keşfetmemiz ve başkalaşmamızdır” (Elliott ve Lemert, 2011: 29). Benzer şekilde Boltanski ve Chiapello’nun (1999: 155) “yeni kapitalizm kültürü” olarak adlandırdığı kültürel dünyada ifade ettiği gibi artık saygınlık kazandıran şey, eylemsizlik ve durağanlık değil, sürekli bir şey yapmak, harekette bulunmak, değişmektir.

Birey gündelik hayatında çok daha yoğun şekilde başkalarına aittir, hatta dijital aygıtlarla oluşan sürekli iletişim ve etkileşim dünyasında kendisini diğer bireylere bağımlı kılar. Birey için dijitalleşen bir gündelik hayatta söz konusu olan, kendisiyle baş başa kalma süresinin azalması ve herhangi bir alanda tekil olarak var olamamasıdır. Dijital aygıtların ortaya çıkardığı ulaşılabilirlik durumu, buna dijital ulaşılabilirlik de

denilebilir, bu duruma yol açan en temel etkidir. Dijital ulaşılabilirlik, bireyin günümüz dijital aygıtları vasıtasıyla günün her anında kendi düşünsel ve bedensel dünyasının ötesindeki gelişmelere, bilgilere, kişilere maruz kalabilmesi olarak tanımlanabilir. Gündelik yaşamın bir parçası haline gelen dijital aygıtlar, her an beden ve zihnen tetikte olma halini yaratır. Buna “dijital meşakkat” adı verilebilir. Sürekli olarak başka bir yerin, başka bir iletişimin ihtimali söz konusudur. Bu ihtimal, insanı içten içe bunaltır ve pratiğe dair bütün enerjisini sömürür. Dış dünyaya bitmeyen bir maruz kalmanın yanında, dijital aygıtların sunduğu olanakları bir yapılacaklar listesine dönüştürür. Meşakkat tam da bu noktada başlar, olasılıklar yerini yapılması gerekenlere bırakır. Bu noktada Berardi şunları vurgular:

Dünya zihnimiz onun biçimlerini ve anlamını kavrayamayacak kadar hızlı dönmeye başladığında kaos var demektir. Akışlar duygusal olarak bunları işleme kapasitemiz için fazlasıyla yoğun olduğunda kaos vardır. Bu hızın altında ezilen zihin paniğe kapılır; psikik enerjilerin kontrolsüzce altüst edilmesi depresif bir atalet sebebiyet verir (Berardi, 2012: 112).

Gündelik hayatta bedensel ve zihinsel enerjinin aşırı ölçüde sömürüldüğünü söylemek mümkündür. Dijital teknolojiler bu sömürünün sağlayıcısıdır. Gerçekten de bireyin yetişemeyeceği yoğunlukta bir hız söz konusudur. Var olmak hızla eşdeğerdir. İçinde bulunulan gerçek zaman ve mekandan ziyade birçok farklı zaman ve mekan içerisine dahil olunabilir. Saniyeler içerisinde görülen birkaç görsel ve iletişim biçimi, bireyi geçmiş, şimdi ve gelecek arasında parçalara ayırır.

Bu noktada Elliott ve Lemert’in (2011: 9) “yeni bireycilik” olarak adlandırdıkları küresel bireyci kültürün dört ana boyutuna değinilebilir: “benliğin yeniden keşfine yapılan aralıksız vurgu, anlık değişim için bitmek bilmez açlık, kısa-vadecilik ve süreksizlikle aşırı meşguliyet ve hız ve dinamizmle büyülenmek.” Dijital performans telaşı, günümüz bireycilik anlayışlarıyla doğrudan bağlantıdır. Farklı bireycilik vurguları,

bireyin sürekli olarak kendisini yenilemesi, geliştirmesi üzerinden ilerler. Her şey olabildiğince anlık ve geçici olmalıdır. Olması gereken, olabildiğince çok şeye temas edebilmektir. Dijital aygıtlar bu anlayışın aracısıdır.

Hiçbir zaman diliminde perdesini kapatmayan bir sahne söz konusudur. Birey bu sahnede performansını gerçekleştirir. Perde sadece ara ara kapanır ve en kısa sürede tekrar açılır. Burada önemli olan noktalardan biri, ihtiyaın sahnede olma durumuna dönüşmesidir. Elbette sahnede olmak toplumsal olarak belirli kazançları bireye sunar, fakat burada söz konusu olan amacın kendisinin sahnede olmaya dönüşmesidir. Yani ne eylenirse eylesin, sahnede olmak bunun temel amacıdır. Bu noktada Adorno’ya başvurulabilir: “Başkalarından geri kalmama ve bütün kuyruklara girme telaşı, eskinin bir ölçüde rasyonel de sayılabilecek ihtiyaçlarının yerini almaktadır” (Adorno, 2017: 124). Varlığı söz konusu olan tek şey hızdır:

Büyük kentlerin doğumundan beri gözlenen telaş, sinirlilik ve huzursuzluk bir salgın gibi yayılıyor şimdi, tıpkı bir zamanlar veba ve koleranın yayıldığı gibi. On dokuzuncu yüzyılın bir yere yetişmek için seke seke giden kent sakininin hayal bile edemeyeceği enerjiler ortaya salınıyor bu süreç içinde. Herkesin her zaman birtakım projeleri olmak zorunda. Boş zamandan azami yarar sağlanması gerekiyor. Planlanıyor bu zaman dilimi, çeşitli girişimlerde bulunmak için kullanılıyor, gezilerde, akla gelebilecek her türlü mekan veya gösteriye yapılan ziyaretlerle veya sadece mümkün olan en hızlı yolculuk türleriyle tıkış tıkış dolduruluyor (Adorno, 2017: 145).

Gündelik hayattaki hız olgusu bireyin dijital teknolojilerle deneyimlediği en temel noktalardan biridir. Sürekli performansın imkan dahilinde oluşu gibi özellikler hızın çok daha ön planda olmasına yol açar. Bununla birlikte “sürece katılmayan, insani akıntıya boylu boyunca dalmayan kişiye kolektifin c bekler; tıpkı totaliter bir partiye katılmakta geciken ve treni kaçırdığı için de hep misilleme korkusuyla yaşamak zorunda olan kişi gibi”dir (Adorno, 2017: 146).

Burada değinilebilecek noktalardan biri mahremiyet olgusudur. Kelime özelinde bakıldığında, bireysel alanın kapalılığının, özerkliğinin, dokunulmazlığının garantisine atıf yapar. Mahremiyet aynı zamanda ulaşılabilirliğin sınırlarını çizen bir kavram olarak ortaya çıkar. Mevcudiyeti için ulaşılabilirliğin belirli oranda sınırlı olması gerekir. Berardi (2012: 99) mahremiyet imkanının tümüyle ortadan kalktığını ve “mahremiyetin yalnızca izlenmeme hakkını değil, aynı zamanda izlenmeyi ya da sürekli olarak izlemek zorunda bırakıldıklarımızı izlemeyi reddetme hakkını da içerdiği” gerçeğine dikkat çeker. Dijital performansta hem izlemek hem de izlenmek zorunda bırakılma durumu gündelik hayatın bütününe kaplar. Dijital aygıtlar, mahremiyetin dönüşüm sürecinin baş aktörleri olarak ortaya çıkar. Ulaşılabilirlik sınırlarını alt üst eden bir yapılanmaya sahiptir. Mahremiyet bozuma uğrar, bir anlamı kalmamaktan öte sahip olunamaz hale gelir. Dijital performans telaşı mahremiyeti ortadan kaldırır. Bununla birlikte Niedzviecki teknolojinin gelişmesiyle birlikte “dikizleme kültürü” olarak adlandırdığı bir kültürün ortaya çıktığını ve herkesin bu kültürün bir parçası olduğunu ifade eder. Bu kültürün temelinde “bilmen ve bilinmen gerek” düşüncesi yatar. Dikizlemenin en çok toplumsal alışkanlıklarımızı etkilediğini savunur. Dijital performans işte bu noktada kendisini sürekli olarak var eder. Ayrıca herkes bu kültürün bir parçası haline gelmiştir:

“Dikizleme Kültürü” 21’inci yüzyılın teknoloji toplumunu adına ister eğlence, ister kişisel gösteri, ister dikkat çekme diyelim, bedenleri ve ruhları ile sürekli soyunan ve bu bitmeyen striptizi izleyen bir büyük kalabalığa çeviriyor. Dikizlemek, giderek toplumsal bilinci dönüştüren bir mekanizma olarak anlam kazanmaya başlıyor. Bu mekanizmadan bir kez geçen zihinler, artık bir kenarda oturup izleyerek tatmin olmuyor; çabucak, “Biz de yapmak istiyoruz” aşamasına geliyor (Niedzviecki, 2010: 27,28).

Burada sorulması gereken sorulardan biri, bireylerin kendi hayatlarını dijital aygıtlar vasıtasıyla neden sürekli olarak sunduğudur. Verilebilecek basit cevaplardan biri, bireylerin hissettikleri ve düşündüklerini paylaşabilme arayışıdır. Fakat bireyle sınırlı

olan bu tür cevaplar yeterli olmaz. Yeni bir etkileşim ve iletişim biçiminin ortaya çıkması, bireyleri bunun içerisinde olmaya zorlar. Bu zorlama, dijital aygıtlarla birlikte yaratılan kültürel dünyanın birkaç yeni formundan biridir. Sadece diğer insanları gözaltında tutmak için üretilen dijital aygıtlar yeterli değildir, bunu zorlayan toplumsal bir baskı da gerekir. İşte telaş tam da bununla bağlantılıdır. Dijital teknolojilerle birlikte her an ulaşılabilir olmak performans için sahnenin kapanmamasına yol açar:

İş yaşamını zaten geçtim, orada zaten bütün gün telefonla geçiyor. Mesela akşam eve geliyorum, tam uzaklaşmak istediğim zaman telefon çalıyor, işte WhatsApp mesajı, oradan şunu atmış. Aynı zamanda Instagram'dan “al sana şunu gönderdim” ya da görüntülü arama terörü. Sürekli böyle şeylerin olması çok yorucu. İnsanın kendine kalmaya fırsatının olmaması çok yorucu gerçekten (Selin, 32, Proje Uzmanı).

Ulaşılmak istenilmediği anda ulaşılabilir olmanın mahremiyete bir son verdiği düşünülür:

Özel hayatında insanın gerçekten ulaşılacak istemediği zamanlar oluyor. Konuşmak istemediği insanlar oluyor. Atıyorum seneler önceki eski sevgilinle görüşmek istemezsin. Çok sevmiyorsanız, hayatınızda çok yer etmemişse mesela ondan gelen “ne haber, ne yapıyorsun?” gibi bir mesaj ya da bir arama beni oflatıyor. Bir de “mesaj görüldü” diye çıkıyor ya orda, o daha da kötü. Ekrandan görüp direk mesajı siliyorum. Mahremiyet diye bir şey yok zaten (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Bireyin sahip olduğu dijital aygıtlar ve uygulamalar onu sürekli performans alanına doğru çeker. Bu durum gündelik hayatta bir zorunlulukmuş gibi kendini var etmeye başlar ve tekil alanlar yok olur: “Beni rahatsız ediyor. Birinin bana ulaşması rahatsız ediyor. Diyorum ya hani, telefonu sessizce alıp saatlerce duramıyorsun. Çünkü açık kalmak zorunda yani maalesef ve en böyle “artık tamam ya, ben biraz kafa dinleyim” falan dediğinde bir görüntülü arama falan oluyor” (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Performansın söz konusu olmayacağı anlara duyulan ihtiyaç da doğru orantılı olarak artar: “Yalnızlık harika bir şey. Zaten işte sürekli insanlarla birlikteyiz. Artık yeter.

Zorunluluk değil yani. İnsan insana elbette ki muhtaç ama saatlerce de değil yani, hani böyle hep birlikte olmak falan” (Gül, 26, Sanat Yönetmeni). Başka bir katılımcı şunları ifade eder: “Hiçbir zaman sakinlik yok. Sürekli bir bildirim gelebilir ya da ben bir şeye bakabilirim. Kapı hep açık yani bunlara. Ben de bu kapının tam karşısındayım. Böyle hissediyorum. Kapı kapansa bir süre. Bir süre kendimle kalsam daha güzel olacak” (Irmak, 33, Dijital İletişim Uzmanı). Ama yine de bu durum bir alışkanlık halini alır: “O yüzden keşke, o telefonu sessize alıp, o yalnız kalma anımda, keşke ben ona muhtaç gibi gitmek arzusunda olmasam. Çünkü hani öyle bir durum vardır ya, onlar beni aramayınca ben onları arıyorum niye aramadınız falan. Çünkü alışıyorsun yani” (Gül, 26, Sanat Yönetmeni). Sadece yalnız kalamama, performanstan uzaklaşma değil, aynı zamanda benlikte de bir ikiliğe yol açar. Yani iki benlikle performans sergileniyor gibidir:

Bireyselliğe büyük bir zarar ve çok şizofrenik bir durum. Yani bu sadece öyle bireysellik değil. Şey düşün yani bunu, klonlanmak gibi düşün. Telefonun senin klonundur yani. Onun da bir belleği vardır, senin de bir belleğin vardır. Sen de gözünle fotoğraf çekersin, telefonun da belleğinde çektiği o fotoğrafları barındırır. Senin fotoğrafların hatıralarıdır, onun iki boyutlu düzlemdeki imajlarıdır gibi. Diyorum ya çok kişileştirilmiş, çok kimikleştirilmiş aletler bunlar. Dolayısıyla bireysel değilsin. Sen bir ikizinle yaşıyorsun yani. Ben biraz böyle bakıyorum buna (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Dijital teknolojilerin hayatı kolaylaştırdığını, ama eski şeylerin de tadının kalmadığını ifade eden Musa ulaşılabilir olma durumuyla ilgili “Keşke aslında o kadar ulaşılabilir olmasak. Bittiğinde bir iş, o işten çıktığında tam anlamıyla bitse ya da bir arkadaş ortamından kalktığında tamamen kalkmış olsan. Orada bitmiş olsa” ifadelerini kullandıktan sonra bu durumun üzerindeki etkisini şu sözlerle açıklar: “Bu üzerinde baskı kuruyor insanın. Gecenin bir yarısında panikle uyanmak istemiyorum” (Musa, 26, Yazarı). Dijital aygıtlar ve uygulamalar aracılığıyla bireyin görece özerk alanları yavaş yavaş yok olur. Bu alanlara önemli bir müdahalenin olduğu söylenebilir. Bu şekilde

birey mevcut iletişim ağıyla sürekli olarak diğer kişilere bağlanır. Performans hiçbir zaman son bulmamalıdır:

Senin kendi kendine kalmak için, kendi kendine kurguladığın anlara direk müdahale, çünkü çok kolay buna müdahale etmek. Çünkü ben şu an gelip senin evine gelip bir şeyler söylemem, seni rahatsız etmem, o alana girmem çok zor. Ben de üşenirim buradan kalkıp ama direk arayıp, mesaj atarak sana bir şey söylersem onda çok kolay bir şekilde müdahale etmiş oluyorum. Kapatırsın olur biter gibi bir şey de değil. O an bildirim gidiyor, bu sefer senin aklına bir şey düşüyor, ulan acaba ne diyecekti bu, ne söyleyecek, önemli mi, önemsiz mi, benim başımı mı ağrıtabilecek, benim işime yarayacak bir şey mi söyleyecek ya da özledi mi? Bir şekilde gündem ben oluvereceğim seni ararsam ya da sana mesaj atarsam. O yüzden mahremiyeti etkileyen ve çok daha kolay müdahale edilebilen bir şey. Ama bence mahremiyetin tanımını da eski anlamda kullanmamak lazım bu noktada. Çünkü bunu insanlar mahrem olarak görmüyorlar ki bundan da pek şikayetçi değiller. Mahrem herhalde artık daha cinsel noktalarla sınırlı kalmış durumda. Birinin özel alanı, kendi kendine vakit geçirme istediği falan, bunlar mahremiyetten çıkmış durumda. Bu işte kavramların böyle silikleşmesi, değiştirilmesi falan da tam olarak dijital çağın işine gelecek şekilde evrimleşiyor. Ben öyle düşünüyorum. Bu yaşantıya uygun olacak bir şekilde (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Dijital performans telaşı aynı zamanda iş hayatının gündelik hayatı tamamen kapladığı, bireyin sürekli olarak kendisini mevcut iktisadi koşullara uyarlaması gerektiği bir kapitalist sistemin sonucudur. Dijital dünyanın ortaya çıkarttığı en temel noktalardan biri güncel olanın anlık sürekli takibidir: “İşimle alakalı olarak yapılan reklamlar bakmam gerekiyor. İnsanların aldığı ödüllere bakmam gerekiyor. Dünyanın nereye gittiğine bakmam gerekiyor. Çünkü reklamını yaptığınız şeyler sürekli değişiyor. Sürekli güncel, sürekli gündemde olan şeyleri takip etmeniz lazım” (Gülşah, 33, Reklam Yazarı). Bir katılımcı şunları ifade eder: “Sürekli bir şeye maruz kalıyorum bu aletlerle. Sürekli yapılacak şeyler buluyorum kendime. En kötüsü bunları yapılması gerekenler olarak listeliyorum. Hiç azalmıyor bu liste” (Berk, 33, Reklam Yazarı). Dijitalleşme her geçen

zamana yeni bir gelişmeyi dahil eder. Birey iş ve iş dışındaki süreçleri sürekli olarak takip etme baskısını hisseder:

Siz müşteriyle toplantıya girdiğinizde. Bazı insanlar çok şey bilir gibi gelir gözünüze, bazı insanlar daha az şey bilir gibi. Ama kime göre neye göre. İlgi alanlarımıza göre değişir. Ben mesela otomobillerden hoşlanıyorumdur, otomobillerle alakalı her şeyi bilirim. Ama coğrafyayla hiçbir alakam yoktur ve karşıma coğrafya bilen bir müşteri gelirse o zaman vay halime. Söyledikleri şeyi en azından onaylayabilmeliyim. En azından onlarla alakalı bir iki kelime fikir yürütebilmeliyim. En azından bir kulak aşinalığının olması lazım. Mesela günümüzde Bitcoin'ler var, NFT'ler var, başka başka dijital paralar var. Bir sürü şey var. Mesela geçen gün bir müşterimiz geldi, bununla alakalı reklam çalışması yapmamızı istedi. Siz "Bitcoin ne?" dersiniz ya da bunu bilmediğinizi belli ederseniz bile onun orada anlattığı hiçbir şeyi anlamazsınız. Belki o konuyla alakalı bir paragraf bir şey bilseniz, karşınızdaki insanın anlattıkları havaya gitmeyecek. O an reaksiyon vermek çok önemli. Böylece müşteriye ve patronunuza olan güveni sarsmamış oluyorsunuz. Bir de kendinizi daha iyi hissetmenizi sağlıyor gündemden haberdar olmak. İnsanlar konuştuğunda orada Fransız gibi kalmamak (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Dijitalleşmenin ortaya çıkarttığı en önemli noktalardan biri ne olursa olsun haberdar olma istediğini gündelik hayatın bütününe yaymasıdır. Dijital aygıtlardan uzak kalındığında "Yeni neler var da kaçırdık" (Gülşah, 33, Reklam Yazarı) düşüncesinin ortaya çıkmasının sebebi budur. Ne olduğunun ve olan şeylerin ne kadarının gerçekten o kişiyi ilgilendirdiğinden öte, bu gelişmelerden uzak kalma korkusu söz konusudur:

Bağımlılık bence. Bu bir bağımlılık yani. Ekransız bir şey yapamama durumu. Dijitalin bağımlılığı bu aslında. Bir merak çünkü. Çünkü sürekli şu moddasınız: sizden habersiz bir şeyler oluyor, orada bir şeyler dönüyor, sizin bundan haberiniz yok. O yüzden başkaları bir şey yaparken siz orada uyuyamıyorsunuz. Hayatı yavaş yaşayamıyorsunuz. Bu aslında bir baskı. Ama bu baskının o kadar çok içindeyim ki ben. O yüzden ben bunun farkındalığını yaşayamam. Mesela şu an konuştukça, bu sorulardan dolayı bir farkındalık yaşıyorum. Ama artık ben onun içindeyim, artık içine çekti. O yüzden bu benim hayatım oldu artık (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Mevcut toplumsal koşullarda var olmak performans gerektirir: "Koskoca dünya. Dünyada bir sürü şey oluyor. Ben sadece aynı noktada duruyorum. Aslında o dünyaya

bakabilmeni sağlıyor. Sen de bir şeyler yapmak istiyorsan harekete geç diye sana yol gösteriyor. Ama sen o dünyaya sadece ekrandan bakabiliyorsun” (Göksu, 27, Proje Uzmanı). Benzer şekilde bir harekete geçme zorunluluğu hissedilir. Dolayısıyla dijital aygıtlardan uzak olunan anlar *“Zihinsel bir rahatlık”* (Tugay, 28, Bankacı) olarak özetlenir. En önemli noktalardan biriye bu performans telaşının hiçbir zaman bir sonu olmamasıdır:

Akıp giden bir hayat var. Yeni yeni şeyler ortaya çıkıyor. İşte elektrikli arabalar ortaya çıkıyor. Ondan sonra güneş enerjisiyle çalışan powerbankler ortaya çıkıyor. Bilmem neler... Hava akımıyla saçınıza maşa yapan makineler ortaya çıkıyor. Basit gibi gözüküyor ama aslında değil, inanılmaz şeyler ortaya çıkıyor ve siz bunun dışında kalamazsınız. Kendinizi soyutlayamazsınız. Eğer kendinizi soyutlarsanız dışlanırsınız. Dışlanmamak için hayata entegre olmak lazım. Dijital bize bunu entegre ediyor. Her şeyin haberini veriyor bize. Bu yüzden de bu bir zorunluluk. Bu kesinlikle bir mecburiyet (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Dijital aygıtlarla birlikte ortaya çıkan zaman ve mekanın sınırsızlığı, performans telaşını tetiklediği gibi bir yandan da bu telaşa düşmeme mücadelesi söz konusudur: *“Şunu yapmaya çalışıyorum, boş zamanımda da bir şeyler öğreneyim, kendime bir şeyler katayım gibi böyle kapitalist bir yerden değil de film izlemekten keyif alıyorum. Tam olarak sevdiğim bir şeyi yapmayacaksam, işe yarar bir şeyler kurcalamamaya çalışıyorum”* (Cem, 27, Proje Yöneticisi). Performans sergilemeye itilme çoğu durumda fark edilen bir şeydir: *“Çok güzel bir kafe açılmış. Ona gideyim. Belki hakikaten o kafe çok güzel ve boş zamanını geçirmek için gideceğin bir yer olsa keyif alacaksın. Ama ona da misyon yüklüyorsun. Çok güzel bir yer var, keşfetmelisin”* (Cem, 27, Proje Yöneticisi). Bunun düşünsel süreçlere etkisi ise oldukça fazladır: *“Psikolojik olarak yıpranıyorsun. Bir bakıyorsun insanlar bir şeyler yapıyor, ben bir şey yapmıyorum şu an diyorum. Bu psikolojimi çok yoruyor. Bunu fark ettiğim an uzaklaşmaya çalışıyorum”* (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı). Bütün bu süreçler bir tüketimin parçaları halinde var olur:

Bütün insanlık olarak bir tüketim kültürüne hizmet ettiğimizi düşünüyorum her şeyiyle. Bir şey üretirken bile. O boş zaman da bütünüyle tüketilmesi gereken koca bir pasta olarak sunuluyor önümüze. Bu pastadan da herkes en güzeli dilimi ya da en büyük dilimi almak için o koşturmaca içine giriyor. Az önce verdiğim örneklerdeki gibi. Kurslar satın alıyor, workshop'lar satın alıyor, bir şey üretmeliyim falan kaygısı güdülüyor. Ya da saçma bir rekabet, birileri işte yoga yapıyor falan, “ben ne yapıyorum aman Allahım, hıyar gibi yaşıyorum, hayatım bomboş” diyorsun baktıkça. Aslında o bomboşluk çok güzel bir nimet. Ama kimse farkında değil gibi geliyor bana. Bir boş zamanın varsa bunu da tüketmelisin ve en efektif şekilde tüketmelisin gibi bir algı var, o da hoşuma gitmiyor (Cem, 27, Proje Yöneticisi).

Performans telaşını yaratan en temel noktalardan biri bireyin her an sınırsız sayıdaki bireyin gündelik hayatından haberdar olma durumudur. Bu durum bireyin üzerinde bir baskı yaratır: *“İnsanlara bakıp kendinin yetersiz olduğunu düşünen çok insan var. Ben de bunu çok hissetmiştim. Herkesin her şeye ulaşabilir olması ve her şeyi sergileyebiliyor olması”* (Zafer, 31, Yazılımcı). Bu durum sürekli olarak bir karşılaştırma durumunu ortaya çıkarsa da bundan kaçmak oldukça zordur: *“Evde yalnız kaldığım vakitlerde insanların nasıl güzel vakit geçirdiklerini görüp o an telefonu kapatıp her şeyden uzaklaşmak istedim. Ama başaramadım tabi”* (Zafer, 31, Yazılımcı). Dolayısıyla birey, daimi olarak kendini yetersiz hissederek bir hareket etme çabasına girer. Bu aynı zamanda bitmeyen bir geç kalmışlık hissi yaratır: *“Geç kalıyorum. Kendimi yeteri kadar geliştirmiyorum. Baksana neler yapıyorlar. Ben şu an onu yapmıyorum. Halbuki yapmak zorunda değilsin. Sen de farklı şeyler yapıyorsundur ama onlar gibi sergileyemiyorsundur veya onlar da senin hakkında böyle düşünüyordur. Ama önemli değil. Sen kendindeki artıları görmektense ona bakıp olumsuzla çeviriyorsun. Niye ben yapamıyorum?”* (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı). Mevcut performans telaşı her zaman bu tür kaygılardan beslenir:

Otobüse biniyorsunuz, oturuyorsunuz, kaşınızda bir ekran. Açıyorsunuz onu kurcalıyorsunuz. Film varsa film izliyorsunuz, müzik varsa müzik dinliyorsunuz, televizyon izliyorsunuz falan filan. İnsanın içine dönüp hayal kurması, plan yapması,

sosyal planlar için kafanı cama koyup düşünmek yok. Ama şu an artık bunu bile yapamıyorsunuz. Sürekli biriyle görüşüyorsunuz, sürekli biriyle konuşuyorsunuz, sürekli ulaşılabilirsiniz. Sürekli bir kaygı var aslında insanların üzerinde. Farkında olmadan insanlar kaygı yaşıyor. Kaygının stresini yaşıyor. Acaba WhatsApp sesi gelir mi, acaba mesaj geldi mi, ne gelecek ya da ne gelecek, kim yazdı, önemli bir şey mi oldu? Bunların hepsi insanın kaygısını arttıran şeyler (Kemal, 41, Jeofizik Mühendisi).

3.7. Dijitale Maruz Kalma: Enformasyon Dünyası

Mumford (2017: 227) toplumsal hayatı değiştiren icatlar konusunda önemli bir noktaya vurgu yapar: “Kişi burada tüm icatlarda ortak olan, şiddet kazanmış bir tehlike biçimi ile karşı karşıya gelir: İcatları, durumun onları gerektirip gerektirmediğine bakmadan kullanma eğilimi.” Teknolojik gelişmeler her ne sebeple olursa olsun bir şekilde gündelik hayatın içerisinde kendine yer edinir. Dijital aygıtlarla birlikte enformasyon, gündelik hayatın her saniyesinde kendini var eder. Postman (2016: 63) teknopoli olarak adlandırdığı toplum biçiminde, insanların hayatlarının bilgiye erişme arayışıyla geçtiğini ve bunun ne için ve nereye kadar olabileceğine yönelik sorular sorulmadığını ifade eder. Ona göre politik, toplumsal ve bireysel pek az problem bilgi eksikliğinden kaynaklanır ama hala dünyanın daha fazla bilgiye ihtiyaç duyduğu yanılsaması yaygındır. “Hadiseler bir dakikalığına görünürler ve daha sonra yok olurlar” (Postman, 2016: 71) diyerek bilginin insan hayatında bir atık haline geldiğini savunur. Ona göre “enformasyon miktarının kontrol edilemez olduğu yerde, ruhsal sükunetin ve toplumsal amaçların çöküşüne şahit oluruz. Savunma olmadan insanlar tecrübe ettikleri şeylerde anlam bulamaz, hafızalarını yitirir ve makul yarınlar hayal etme güçlüğü çekerler” (Postman, 2016: 73,74).

Enformasyon miktarının kontrol edilemez olması, dijital teknolojilerin gündelik yaşamdaki yerini anlama noktasındaki önemli süreçlerden biridir. Gerçekten de bireyin kontrolünü aşan bir enformasyon miktarından söz edilebilir. Bireyi içine çeken bir

enformasyon seli mevcuttur. Bu sel karşısında bireyin düşünce ve tutum pratiklerine bakmak gerekir. Bununla birlikte kültürel ürünleri de bu sele dahil etmek mümkündür. Dijital aygıtlar vasıtasıyla üretilen kültürel ürünlere erişim kolaylaşmıştır. Hiç olmadığı kadar görsel, müzik, film, makale veya benzeri ürün zamanın ve mekanın önemi olmadan ulaşılabilir hale gelmiştir. Bu mevcut durumun nasıl bir gündelik hayat yarattığı birkaç başlık altında incelenebilir.

Dijital teknolojilerin en önemli özelliklerinden biri, bir dijital aygıtın bütün diğer dijital dünyayı içerisine dahil ettiği bir çokluk dünyası yaratmasıdır. Yani herhangi bir dijital aygıt, gazeteden televizyona bütün kitle iletişim araçlarını kendi içerisine dahil eder. Bu sebeple, kültürel dünyanın dönüşmesinde önemli bir rol üstlenir. Bütün kültürel ürünler bir aygıtın içerisinde ve bireyin buna ulaşması oldukça kolaydır.

Önemli olan noktalardan biri, zamandan ve mekandan kopuşla birlikte dijital aygıtlar aracılığıyla her an farklı dünyaların içerisine dahil olabilmektir. Her ne kadar beden zaman ve mekana bağlı kalsa da, zihinsel olarak farklı dünyalara temas edilebilir. Sahip olunan dijital aygıtların bireye sunduğu sınırsız ulaşılabilirlik gündelik hayatın en belirleyici özelliklerinden biri olmaya başlar. Bunun sebebi bireyin hiç olmadığı kadar bilgi ve kültürel ürünle birlikte var olabilmeye ihtimalidir. Bunları elde etmek için yoğun bir çabaya veya bir yerden başka bir yere gitmeye gerek kalmaz. Ulaşmak için herhangi bir takip sürecine de gerek yoktur. Aranılan veya arandığı sanılan her şey dijital teknolojilerde mevcuttur.

Başlangıç itibariyle bu durumun bir özgürlükler dünyasının kapısını açtığı söylenebilir. Birey artık çok basit bir şekilde dilediğinde bilgi ve kültürel ürün arasında gezinebilir ve sosyal sermayesi için bunları kendisine katabilir. Elbette bunu yadsımak mümkün değildir. Ama bunun diğer bir boyutu ise, aşırı enformasyon ve yığılı kültürel

ürünler dünyasının birey üzerindeki basıncıdır. Kolay bir şekilde ulaşmak, aynı zamanda ulaşılabilir olanları takip etme zorunluluğunu beraberinde getirir.

Dijital aygıtların sunduğu sınırsız enformasyon ve kültürel ürün, gündelik hayatı temel olarak iki yönden etkiler: birincisi, sürekli olarak maruz kalma hali; ikincisi bir zorunluluklar listesi oluşturulması. İlki açılacak olursa, birey sahip olduğu dijital aygıtlarla istesin ya da istemesin gün içerisinde birçok enformasyonun etkisi altına girer. Birçok farklı noktadan zihnine serpilten bilgi söz konusudur. Bundan kaçış yoktur. İkincisinde ise, bu ulaşılabilir dünyada kendi seçimiyle de olsa bir zorunluluklar listesi oluşturulur. Bu bir anlamıyla takip edilecekler listesidir. Kendine göre bir takip listesi oluşturulur, bir ayıklanma yapılır. Herhangi bir dijital aygıtı sahip olmak, bu listeye de sahip olmaktır. Dijital aygıtların sunduğu bu sınırsızlığı, içinde bulunulan ekonomik ve kültürel yapıyla anlamlandırmak gerekir. Bu noktada kültür endüstrisi kavramına başvurulabilir: “Kültür endüstrisi ürünleri insanlar perişan halde olsa bile canlı bir biçimde tüketileceklerdir. Ama bu ürünlerin her biri herkesi başından beri, iş saatlerinde ve benzeri dinlenme saatlerinde nefes nefese bırakan dev ekonomi çarkının bir modelidir” (Adorno ve Horkheimer, 2010: 171).

Kültürel ürünlerin ve enformasyonun bireyin gündelik hayatındaki yoğunluğu dijital aygıtlar aracılığıyla hiç olmadığı kadar artmıştır. Önemli bir zaman dilimi ayrılır ve birey bir takip durumunda yaşantısını devam ettirir. Ne olursa olsun ulaşılabilir olan ürünler tüketilmeli, herhangi bir duraksama olmamalıdır. Bir şeylere yetişememe hissi tam olarak bununla bağlantılıdır. Dijital bir aygıtı sahip olan birey, gündelik hayatında her daim bir yetişememe durumundadır. Yapılacaklar bitmediği gibi, sürekli olarak üzerlerine yenileri eklenir. İzlenmesi gereken vidyolar ve filmler, dinlenmesi gereken müzikler, okunması gereken yazılar, iletişim kurulması gereken kişiler... Bu liste hiçbir zaman bitmez. Böylesine uzun bir listeye sahip olmak her zaman sabırsızlığı beraberinde

getirir. Herkes kısa olanın peşindedir. Artık kimse uzun bir vakit isteyen kültürel ürünle veya bilgiyle ilgilenmek istemez. Diğer yanda dijital dünyanın sunduğu sınırsız ürünler beklemededir. Dolayısıyla aynı anda birçok şey yapılmaya çalışılır. Dijitalleşmenin yarattığı hız bütün eylemlere dahil olur.

Dokunmatik duygulanımlar olarak adlandırılabilcek bir süreç söz konusudur. His ve heyecanların anlık olarak harekete geçmesi olarak tanımlanabilecek duygulanım kelimesi, dijital teknolojilerin bireyin duygu dünyasına teması özelinde ele alınabilir. Bireyin gündelik hayatıyla hiçbir bağına sahip olmayan, bu hayatla fazlasıyla mesafeye sahip olan bir gelişme, anlık da olsa görülür ve çok geçmeden kaybolur. Gün içerisinde sayısız kez bu gerçekleşir. Sürekli bir akış söz konusudur, hiçbir zaman durdurulamayacak ve sahip olunamayacak bir dijital akış. Bu akış dokunmatik duygulanımları doğurur. Anlık duygulanımlardır, uzun süreli veya yoğun olamaz. Derinlikli olmadığı için de sadece akışın içerisinde kendisine yer bulur.

Dijital aygıtlarla beraber gündelik hayat bir dokunmatik duygulanımlar dünyasına evrilir. Bunun en önemli sonuçlarından biri, bireyin tepki veremeyeceği kadar çok şeye maruz kaldığında ortaya çıkan duyarsızlaşmadır. Dokunmatik duygulanımlar duyarsızlaşmayı doğurur. Sürekli akış halinde olan enformasyon ve kültürel ürünler, bireyin kaldırabileceğinden çok daha ağırdır. Bu aslında bir savrulma durumudur. Bilgi ve kültürel ürünler arasında savrulan ve bir anlamda da sıkışan bir birey gerçekliği ortaya çıkar. Seçiminse bir önemi kalmaz, bu bir mecburiyettir.

Dijital aygıtların sunduğu mevcut bolluk, toplumsal olarak önemli karşılıklara sahiptir. Sınırsızlık düşüncesi, yetişememe halini doğurduğu gibi aynı zamanda kaygıyı da beraberinde getirir. Sınırlarının farkında olma durumu ortadan kalkar. Sadece bir şeye odaklanmak söz konusu değildir, sürekli olarak yeni bir şeyler ortaya çıkar. Kaygı tam bu noktada ortaya çıkar. Yapılan herhangi bir eylemin veya hayal edilen herhangi bir

düşüncenin sürekli hale gelmesi için vakit yoktur, yetişilmesi gereken yeni eylemler ve düşünceler vardır. Dijital aygıtların sunduğu bilgi ve kültürel ürünler dünyasında yer almak günün önemli bir bölümünü kapsayan bir mesai haline gelir.

Berardi'nin (2018: 54) ifade ettiği gibi “kapitalizm fiziksel enerjinin sömürüsüne, gösterge-kapitalizmi de toplumun sinirsel enerjisini tabii kılmaya dayanır.” Ayrıca Berardi (2018: 127) “gösterge kapitalizmi, sinir enerjisinin sömürüsüne dayanır. İnsan dikkati hem üretim hem de tüketim alanında kuşatılmış haldedir” der. Bu kuşatılma halini yoğun bir biçimde devam ettiren temel nokta, dijital teknolojilerin gündelik yaşamın her alanında nüfuz etmesidir. Ortaya çıkan bütün enerjilerin sönmelenmesi söz konusudur. Aynı zamanda dijital aygıtlar, bahsettiği sınırsız bilgi ve kültürel ürünle, potansiyel olarak ortaya çıkabilecek bütün enerjilere de taliptir. Bu noktadan bakıldığında gösterge kapitalizmi olarak adlandırılan kapitalizmin yeni biçimi farklı bir gündelik hayat çerçevesi çizer. Bu çerçevenin içerisinde bireyin etrafını kapsayan bilgi ve kültürel ürünlerle sarılı olması söz konusudur. Dijital aygıtların ortaya sürdüğü aşırılık karşısında zihin, sahip olduğu dikkat ve yetebilirliği fazlasıyla aşar. Bu açıdan dijital aygıtlar, bireyin gündelik hayat içerisindeki arz-talep dengesini parçalar. Berardi'nin (2012: 176) ifade ettiği gibi: “dijital toplumda devridaim eden enformasyon miktarı çok fazladır: Bireylerin ya da grupların, karar vermek için gereken süre zarfında, bilinçli, eleştirel ve makul biçimde işlemleri için çok hızlı, yoğun ve kalındır.”

Sürekli olarak dijital aygıtların kendisine sunduğu uyaranlara maruz kalan bireyin düşünce süreçleri doğal olarak buna göre şekillenir. Bu noktada bir özel yaşam alanı olarak ev bu uyaran selinden uzaklaşmak için en ideal mekan olma özelliğini kaybeder. Dijital aygıtların varlığı artık toplumsal dünyanın baskısından kaçacak bir yer bırakmaz. Bitmek bilmeyen bir dijital ulaşılabilirlik durumunun altında derin bir panik yatar. Gereğinden fazla uyaran, sessizliğe bir tehdittir. Panik, karşılaşılan ve gösterilen

dünyanın sonsuzluğu içerisindeki bedensel ve zihinsel yetersizlik durumunu anlatır. Dijital aygıtlar aracılığıyla sonu gelmeyecek uyarılar karşısında kalınır. Panikle ilgili Berardi (2014: 113) şu ifadeleri kullanır: “Panik, kentsel psişik boyut haline gelmekte. Çok güçlü ve çok hızlı bir uyarıya maruz kalan duyarlı bir organizmanın tepkisidir bu. Duygusal ve iletişimsel olarak işlenmek için fazla sık ve yoğun uyarımların zorladığı bir organizmanın tepkisi.” Çünkü iletişim medyası yeni eylem ve etkileşim biçimleri yaratır (Thompson, 2008: 16). Önemli olan noktalardan biri, dijital aygıtların yeni eylem ve etkileşim biçimleri yaratmanın ötesinde, etkileşimi gündelik hayatın her anına yaymasıdır. Dijital aygıtların gün içerisinde sunduğu enformasyonun aşırılığına tekrar dönülecek olursa, aşırılığın bireyin imkanı ölçüsündeki bilinçli tercihlerine müdahil olduğu söylenebilir.

Bireylerin sürekli olarak yeni uyarıcılara maruz kalma durumunu tamamlayan diğer bir süreç, bu uyarılara ulaşma zorunluluğu hissetmesine yol açan kültürel süreçlerdir. Gündelik hayatın kendisi bu uyarılarla doluyken, bundan geri kalmak toplumsal bir baskıyı beraberinde getirir. Bireyin zihinsel ve bedensel olarak anlık değişimleri asıl olarak bu baskının sonucunda ortaya çıkar. Uyarımın sürekliliği konusunda Crary’nin şu ifadelerine başvurulabilir:

Daima açık olan sonsuz bir ayartı ve cazibe kafeteryasıyla, 7/24 homojenleştirme, lüzumsuz tekrar ve hızlandırma süreçleri aracılığıyla görme yetisini etkisiz hale getirir. Pek çok iddianın aksine, zihinsel ve algısal yetilerde genişleme ya da değişmeden ziyade süregiden bir azalma söz konusu. Mevcut düzenlemeler, bir ton farklılığı kıtlığının insanın algısal ayrımlar yapmasını ve kendini ortak zamansallıklara göre yönlendirmesini engellediği, yüksek yoğunluklu aydınlatmanın veya kar körlüğü yapacak türden koşulların göz kamaştıran ışığına benzetilebilir. Göz kamaştıran ışık burada kelimenin gerçek anlamıyla parlaklıktan ziyade geniş bir tepki kapasitesi yelpazesinin donduğu ya da etkisizleştiği, tekdüze uyarımın verdiği kesintisiz sertliğiyle ilgili bir fenomendir (Crary, 2015: 43).

Bu körlük durumu Certeau'nun (2008: 57) televizyon ve radyo için söylediği sözlerle birleştirilebilir: “televizyondan yazılı basına, reklamdan pazarlamadaki tüm kutsallık tezahürlerine, toplumumuz, gözün görme algısını kansere dönüştürmekte, her gerçekliği kendi gösterim ya da kendini gösterme kapasitesine indirgemekte ve iletişimi, gözün dolaşım sınırları içine sokmaktadır.” Sorulması gereken sorulardan biri bireyin seçimini neden dijital aygıtlara yönelik kullandığıdır. Burada televizyon ve radyo üzerinden Certeau'nun (2008: 106) sorduğu soruya başvurulabilir: “televizyon yayınları ve radyo başında geçirilen saatler bir kere incelendikten sonra tüketicilerin bu yayınlarla ne imal ettiklerini... bedelini ödedikleri, yutup özümstedikleri tüm bu mallarla ne imal ettiklerini sormak kalıyor geriye. Tüm bunlarla ne yapıyorlar?” Günümüzde bu soruyu dijital aygıtlara çevirmek mümkündür. Bireyin pasif olmadığına, bir fail olarak nasıl konumlandığına bakılabilir. İnsanların neden saatlerce dijital aygıtlarla vakit geçirdiğini sormak, gerçek zaman ve mekanın sanal zaman ve mekana dönüşmesiyle bağlantılıdır. Bununla birlikte toplumsal etkileşimin büyük bölümünün dijitalleşmesi söz konusudur. Yani gündelik hayatın çoğu pratiği dijital aygıtlarla devam eder, sosyal sermayesini kurması bu aygıtlarla gerçekleşir. Dolayısıyla dijital aygıtlarla geçirilen zaman özelinde bireyi sadece pasif bir alıcı olarak görmemek gerekir.

Bireyin sahip olduğu bir dijital aygıtlarla sınırsız bir bilgi ve içerik yelpazesine sahip olması ve bunların sürekli olarak gün içerisinde bireye müdahale etmesi oldukça önemli toplumsal sonuçlar doğurur. Bu dijital karsamba, ayıklanabilecek bir şey değildir. Dijital aygıtların en temel özelliği sahip olduğu uygulamalar aracılığıyla bireyi bu karsambanın içerisine sokmasıdır. Birey artık tepki vermekte zorlanır. Neyi aradığını veya neyi seçtiğini bilemez. Anlık hafıza kayıpları bundandır. Baktığı şeyin ne olduğunu unutması bununla ilgilidir. Dijital aygıtlar bireyin seçemeyeceği kadar çok şeyi aynı anda sunduğu için, algılama yetisi anlık veya kısa süreli de olsa azalır.

Gündelik hayattaki her anın dijital aygıtların sunduğu bilgi ve içerik kümeleriyle çevrenmesi, bireyin bunlara harcayabileceği enerji miktarının çok ötesindedir. Duyarsızlaşmanın başladığı nokta budur. Yetişememe hali ve sürekli olarak uyaranlara maruz kalma, duyarsızlaşmanın ilk adımını oluşturur. Bunun da ötesinde dijital karsamba, bireyin hafızasını parçalar. O kadar çok uyarana maruz kalınır ki, izlenen bir film hatırlanamaz olur, okunan bir kitaba okunmadı sanılarak tekrar başlanabilir. Bu süreçlerin sonucunda Simmel'in metropole özgü bir kişilik özelliği olduğunu söylediği bıkkınlık durumuna dair bir şeyler söylenebilir: “bıkkınlığın birincil nedeni, zihinleri uyaran birbirine zıt unsurların hızla değişmesi, son derece yoğun ve sıkıştırılmış bir halde olmasıdır” (Simmel, 2015: 98,99). Dijital teknolojilerin gündelik hayata en büyük etkisi bu noktada ortaya çıkar. Bireyin gün içerisinde birçok uyarana maruz kalmasının en önemli sonucu bıkkınlıktır. Toplumsal yaşamın kendine has akışına müdahale söz konusudur, birey düşüneyeceği ya da tepki veremeyeceği kadar çok şeye maruz kalır ve bir yerden sonra bıkkınlık ve duyarsızlaşma ortaya çıkar.

Bir katılımcı kültürel ürünlere günümüzdeki kadar kolay ulaşamayan dönemlerde bir filmi beğenmese de sonuna kadar izlediğini ama şu an ilk on dakikası hoşuna gitmediği an kapatıp başka bir filme geçtiğini ifade eder. Bunun sebebinin ise alternatiflerin fazlalığı olduğunu söyleyerek yaşadığı durumu özetler: “*Bir sindirme süreci kalmadı belki de dijitalleşmeyle birlikte*” (Selin, 32, Proje Uzmanı). Dolayısıyla diğer bir seçeneğin varlığı, yani dijital seçenekler dünyası, o anda var olmanın önündeki en büyük engeldir. Dijital teknolojilerin olmadığı bir gündelik hayat ise şu şekilde anlatılır: “*İzlediğim ya da dinlediğim herhangi bir şeye gerçekten bütün duyularımı vererek daha geniş bir çerçeveden bakmak*” (Selin, 32, Proje Uzmanı). Karen ise dijital uygulamaların kendisi açısından sadece bir kafa karışıklığı yarattığını ifade eder. Bunun sebebini ise yetişemeyeceği kadar çok şeyin olmasıyla açıklar. Dijital aygıtlarla var

olmanın sadece bir seçim olmadığı, buna maruz kalma gibi bir durum olması da söz konusudur. Bu noktada dijital aygıtların sürekli olarak sunduğu enformasyon ve kültürel ürünlerden uzaklaşmak bir tercih olma durumunu aşar:

Tercih değil. Mesela bir yeni şarkı çıktı veya bir ürün çıktı. Bunun reklamı artık sürekli sosyal medyadan yapıldığı için, ben nereye bakarsam bakayım onlar benim karşıma çıkıyor. Bir müzikse eğer bir şekilde sosyal medyada yayılıyor ve benim karşıma istemediğim halde çıkıyor. Sosyal medyayı geçtim, ben dinlemeyi tercih etmesem dahi buna benim arkadaşım da maruz kaldığı için ben de onun aracılığıyla buna maruz kalıyorum. Ben aslında hiç sevmediğim, ilgilenmediğim bir şarkıyı bile ezbere biliyor olabiliyorum. O yüzden “yakalanmak” diyorum buna (Selin, 32, Proje Uzmanı).

Dijital olmayan bir etkileşim ve iletişim biçiminin mümkün olamayacağı düşünülür. Bir anlamda seçeneksizlik söz konusudur: *“Artık mümkün değil. Çünkü bu egemen form. Yani bunun tercih edilmemesi sizi üzer. Siz de o şekilde tüketmelisiniz, kullanmalısınız, ikincilleştirmelisiniz. Ancak herhalde böylece acısız bir biçimde hayatta kalabiliyorsunuz. Dolayısıyla şu an alternatif bir biçim yok. Başka bir seçeneğiniz yok”* (Sevgi, 31, Eğitimci). Bunu seçmek ise mevcut toplumsal alanlarda dışarıda kalmakla özdeşleştirilir: *“Eğer o hızın içinde olmazsanız, o tüketme biçiminin, egemen formun içinde olmazsanız bunun alternatif maliyeti şudur, o alandan dışlanırsınız, dışarıda kalırsınız. Alternatifini üretmeye çalışın, çabanız çok anlamlıdır, çok özeldir, ama bu oradan dışlanmayacağınız anlamına gelmez”* (Sevgi, 31, Eğitimci). Hasan ise dijital aygıtlar ve uygulamalarla vakit geçirdiği zaman diliminde çok fazla şeye maruz kaldığını ve çoğu durumda istemediği şeylerin karşısına çıktığını ifade eder. Bundan oldukça rahatsız olmasına rağmen farklı bir seçeneğinin olmadığını da söyler.

Bireyin bütün bu süreçlerde nasıl bir konumda yer aldığının farkında olduğu görülür. Farkındadır ve dijitalleşme sürecinde kendisini bir ağın parçası olarak görür. Bir

katılımcı teknolojiye dair distopik bir dizi olan Black Mirror dizisinin içerisinde yer aldığı hisseder:

Bir yere giderken mesela, internetten ilk önce insanları, mekanları, her şeyi internetten araştırıyorsunuz. Bu yüzden her şeyi puanına göre değerlendirmeye başlıyorum. Black Mirror dizisinde bir bölüm vardı ya, insanlara puan verilen, biz de bence öyleyiz zaten. Herkes Instagram profiline göre değerlendiriliyor. Herkesin orada farklı bir hayatı var. Herkes profesyonel yaşamı LinkedIn'e göre değerlendiriyor. Her şey bir ağ üzerine kurulu. Biz de o ağdaki küçük bir noktayız (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

“Kendimi Black Mirror’da hissetmeye başladım” (Melek, 27, Yazılımcı) tarzı benzetmeler dijitalleşmenin zamanla gündelik hayat içerisindeki konumu algılama noktasında farklı bir yerde durur. En önemli noktalardan biri merak unsurunun günün herhangi bir saatinde mevcut iletişim ağlarıyla ateşlenmesidir:

Yeni bir yer açılmış oluyor. Herkes oraya gidiyor. Siz diyorsunuz ki “ben de gideyim”. Bir şey var orada. O bir merak aslında. Bir şey var. Benim için en azından böyle. Oraya gideyim, fotoğraf çektireyim, orası ne kadar güzel ve pahalıymış değil yani. Fotoğraf çekirmek, nispet yapmak için değil. Yani orada bir şey var, herkes onu çok beğeniyor ve ben onu görmeliyim ya da onun tadına bakmalıyım ya da ona dokunmalıyım. Bir şey yapmalıyım yani. Benimle alakalı olan kısmı tamamen merakla ilgili. Yani sanki o herkesin baktığı ve gördüğü şeyi birden ortadan kaybolacak ve ben ona asla dokunamayıp ona ulaşamayacakmışım gibi hissediyorum (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Bununla birlikte dijital aygıtlar ve uygulamalar aracılığıyla temas edilen bilgi dünyası aynı zamanda pasif bir gündelik hayatın ortaya çıkmasına da yol açar. “Mesela akıllı telefonu olmayan kişi belli bir noktada şu anda hayatsal fonksiyonlarının hiçbirini gerçekleştiremez” (Göksu, 27, Proje Uzmanı) cümlesi dijital teknolojilerin gündelik hayat içerisinde nasıl bir konumda olduğuna dair algının hangi aşamaya geldiğini gösteren önemli bir örnektir. Yine benzer bir örnek olarak etkileşim süreçlerindeki önemi söz konusudur:

Instagram hesabını bir ara kapatmıştım ben. Çok boş vakit geçirdiğimi düşünüyordum. Kendim için bir şeyler yapmam lazım diyerek hesabımı kapattım bir ya da bir buçuk yıl önce. Bir ay kadar kapalı kaldı. O noktada ama şöyle oldu bu sefer, mesela sosyal yaşıntımdaki ve çevremdeki insanlar bir şeylerden bahsediyor falan, ben onların konuştuğu konulardan uzak kaldığımı fark ettim. Ya da ne bileyim yeni bir şey çıkıyor mesela, onun haberleri viral oluyor, herkes onu konuşuyor ama ben bunu bilmiyorum. O noktada kendimi geri planda kalmış hissettim ve o bir ayın sonunda açtım. Herkes farklı bir şeylerden bahsediyor. Ben “o ne, bu ne?” diyorum. Sonra geri açtım (Göksu, 27, Proje Uzmanı).

Aynı zamanda bir “yakalanma” hissi yaratacak kadar etkilidir: *“Hayatımızı kaplıyor, hayatımızı biçimlendiriyor ister istemez, sosyal medyada olan konular, yeni uygulamalar. Ne bileyim evine alışveriş yaparken bile indirimi kovalıyorsun. Orada bu varmış, burada indirim varmış. Her noktadan seni yakalıyorlar”* (Göksu, 27, Proje Uzmanı). Su boş zamanlarında rahatlamak ve kafa dağıtmak için dijital teknolojileri kullandığını ifade ettikten sonra bu amacına ulaşamadığını çünkü birçok bilgiye ulaşmanın ve maruz kalmanın bir çöplükten ibaret olduğunu söyler: *“Bir bilgi bombardımanı. Zihnin gereksiz meşguliyeti. Zihnin çöp bilgiyle dolması. Zamanın alınması”* (Su, 40, Proje Yöneticisi). Başka bir katılımcı şu cümleleri kurar: *“Kafamın içi çöplük gibi. Dijital bir çöplük var. Bunu kaldırmak imkansız. Çünkü sürekli yeni şeyler atılıyor”* (Sena, 34, Reklam Yazarı). Daha önemli bir nokta ise bireyin hiç olmadığı kadar bilgi ve kişiyle karşılaşması sonucu kendine yönelik düşüncelerinin farklı bir yöne sapmasıdır: *“Hep bir şeyler çıkıyor. Bir vakti özgürce geçirememek. Özel yaşamını istediğin gibi yaşayamamak. Gündelik yaşamını istediğim gibi yönetememek”* (Su, 40, Proje Yöneticisi).

Mevcut sınırsızlık aynı zamanda kendi içerisinde de bir sınır barındırır: *“Şartlarımızı kısıtlıyorlar. Önce en iyisine alıştırıyorlar. Kolaylığına, hızına, ondan sonra sınırsızlığına. Daha sonra o sınırsızlık içerisinde bize kısıtlamalar yaparak, alıştırdıkları yerden kötü bir duruma sokarak istediklerini satın almamız için bizi*

yönlendiriyorlar” (Gül, 26, Sanat Yönetmeni). Bu derece sınırsız enformasyona ve içeriğe erişmek aynı zamanda birey üzerinde herhangi bir tatmine yol açmaz:

Çünkü beni zorlamıyor ki. Benim hayatımı kolaylaştırıyor. Çaba vermeme gerek yok. Benim bir bilgiye erişmem için hiçbir çaba vermeme gerek yok ki. Yani üç saniyede ben bir bilgiye çok çabuk bir şekilde erişebiliyorum. Fakat mesele şurada, hiçbir bilgi hiçbir zaman benim doğru olduğunu yani şöyle, onların vermek istediklerini alıyorum ben, vermek istedikleri kadarı. Anlatabiliyorum değil mi? Ona bağlıyorum yani. Biraz insan mücadele etmeli (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Dijital teknolojilerin hayatın her anına yayılmasının sonuçlarından biri bireyin gün içerisindeki bölünmüşlüğüdür. Bu aygıtlar hiçbir zaman tek bir odakta durmaya izin vermez. Birey bunun sonucunda parça parça birçok bilgiye, olaya, ana ya da iletişime sahip olur. Fakat hiçbirinde bütünlüklü olarak yer alamadığını hisseder. Bir diğer deyişle bir bölünmüşlük halidir bu. Bu parçalılık çoğu zaman bir bütünsel yaşantıya karşılık gelmez, gelemaz. Parçalar kendileri dağılırlar. Bu basit anlamda bir gündelik düşünme biçimi olmaktan öte yaşama dair bir düşüncedir, yani insan artık dünyaya ve kendisine bu parçalılık temelinde bakar. Her an her saniye kolaylıkla ulaşabileceği başka dünyalar, kendine ait olmayan dünyalar bireyin hayal dünyasına, düşünce dünyasına ket vurur. Birey bölünmüş ve birbiriyle bağlantılı olamayan binlerce ihtimalin içinde salındığını hisseder.

Bir şeyin kıymetini anlayabilmek için fedakarlıkta bulunmak gerektiğini söyleyen Kemal’e göre artık hiçbir şeyle ilgili eskisi kadar fedakarlıkta bulunulmamaktadır. Dijital dünyanın gündelik hayat içerisinde sadece tüketmeye yaradığını söyleyerek, hiçbir şeyden mutlu olunmadığı gibi hiçbir şeyin de kalıcılığının kalmadığını savunur ve şu örneği verir: “İstediğim filme istediğim şekilde ulaşabiliyorum. Ama filmleri izliyorum ve unutuyorum. Tüketiyorum çünkü. O kadar çok ve o kadar hızlı izliyorum ki. 1990’la 2005 arasında izlediğim bütün filmleri hatırlıyorum. Ama 2010’dan sonra izlediğim filmleri hatırlamıyorum” (Kemal, 41, Jeofizik Mühendisi).

Kullanıp kullanılmamanın bir seçim olduğunu, bu noktada riyakar bir isyan olduğunu söyleyen Burcu, dijitalleşmeyle ilgili *“Doğaya nasıl adapte olduysa insanlık buna da adapte olacak”* cümlelerini kullanır. Gün içerisindeki sürekli iletişim konusunda ise şunları söyler: *“Benim sana her an ulaşmam gerekiyor gibi bakıyorlar. Böyle bir şey yok. Bu kaç senedir var hayatımızda?”* (Burcu, 29, Jeofizik Mühendisi). Dijital teknolojilerin sunduğu sınırsız enformasyon ve kültürel ürün dünyasında bazı şeylerin değerinin azaldığını söyleyen Zafer, bir şeyleri sevmek için emek verilmesi gerektiğini vurgulayarak şu örneği verir:

Eskiden film falan kiralıyorduk. Dizi setlerini kiralayabiliyorduk. Eve gidip heyecanla izliyorduk. Çünkü başka seçeneğim yok, çünkü sadece onu kiralamışım. O dizi çok daha keyifli geliyordu bana. Ama şu anda Netflix'i açıyorum. Her şeye ulaşabilir durumdayım. O kadar fazla dizi ve film var. Karar verene kadar yarım saat geçiyor. Daha sonra filmi ya da diziyi izlemeye mecalim kalmıyor. Daha sonra da yatıp uyuyorum (Zafer, 31, Yazılımcı).

Giddens'in (2010: 14) *“kişisel hayat yeni istekler ve endişeler yaratan açık bir proje haline geldi”* cümlesinde önemli olan noktalardan biri, bu durumun dijitalleşme süreciyle birlikte çok daha belirginleşmesidir. Sürekli olarak bir bilgiye, görsele şahit olmak veya bir iletişim içerisine çekilmek gündelik hayatta sonu olmayan bir durumdur:

Çok yoran bir şey. Çünkü sürekli altı dolu ya da boş yaratılan imgelerle gözüne bir şey sokuluyor. Onun dışında şey de var, hadi bunu aşabildin diyelim. Çok fazla şey var ya, mesela atıyorum tiyatroya çok ilgilisin ya da romanlara çok ilgilisin, şimdi sen bütün romanlara ulaşabilirsin şu an, ama bu sefer şimdi bunları ne ara okuyacağım, bütün bunları ne ara öğreneceğim, bütün bu filmlerin hepsini ne zaman izleyeceğim falan gibi senin üzerine çok büyük bir yük yüklüyor her şeye ulaşma. Psikolojideki karşılığı nedir bilmiyorum ama insan zihniyle çok büyük oyunlar oynuyor bu durum. Çünkü ulaşmak istiyorsun (Cem, 27, Proje Yöneticisi)

Buradaki en önemli noktalardan biri tüketim meselesidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi her zaman bir yetişememe durumu söz konusudur: *“bu tüketimle de alakalı. Bu zaman kavramı olarak mümkün değil. Bir filmin oluru 2 saat, onu 2x hıza çıkarsan*

bile 1 saatini vermek zorundasın yani. Kitapları da çok kolay tüketebilmek için artık seslendirdiler. 3 saat biri okuyor, insanlar dinliyor. Ama yine de o 3 saatini vermek zorunda yani. Yetişememe hissi, tam olarak bu” (Cem, 27, Proje Yöneticisi). Dijital aygıtlarla birlikte her şeyin her an ikamesi yapılabilir: “çünkü beğenmediysen hemen kapatıp hemen başka bir şey koyabiliyorsun yerine. Tahammül sınırını düşürüyor. Ben önceden başladığım kitabı bitirirdim, kötünden de bir şey öğrenirim diye. Şimdi artık başta beğenmediysem bırakıyorum” (Cem, 27, Proje Yöneticisi). Bunun sonucu ise yukarıda da ifade edildiği gibi yorgunluk ve kaçıştır: “kıyıda köşede kalmış şeyleri izlemeyi severdim. Ne kadar uzun ve sıkıcı olursa olsun hakikaten büyük bir keyifle izlerdim. Yapamıyorum artık. Dün açtım animasyon izledim, Kung Fu Panda izledim. Çünkü ondan damıtacağım bir entellik yok, üzerine düşüneceğim bir şey yok, hareketli, tatlı. Bitirdim yattım uyudum” (Cem, 27, Proje Yöneticisi). Diğer bir nokta ise dijital olandan uzaklaşmak istenildiğinde, bu boşluk anında birçok şeyin biriktiği hissidir. Yani dijital aygıtlar ve uygulamalardan uzaklaşıldığında dahi sonraki süreçlerde takip edilmesi gereken birçok şeyin olacağı düşüncesi hakim olur:

İnanın o kadar çok şey birikiyor ki yapmak istediğiniz ve o şey yedi güne falan sığmıyor. Ben ne zaman bir detoks yapmaya karar versem, bu tür mecralardan uzaklaşmak istesem hayatımda bir kenara attığım bana ait, kendimi daha yakın hissettiğim şeylerin orada biriktiğini fark ediyorum ve bu hiç iyi gelmiyor bana. Sözde tatildeyim, kafamı dinlendireceğim, rahat edeceğim, ama hiç öyle olmuyor. Tıpkı öbür dünyada iş yoğunluğundan dolayı biriken şeyler gibi (Sevgi, 31, Eğitimci).

Teknolojinin en önemli özelliklerinden biri bireylerin adaptasyon sürecini ne kadar zaman geçerse geçsin sağlayabilmesidir. Bu bir alışma süreci olduğu kadar diğer bir noktadan düşüncelerin de farklılaştırılması sürecidir. Örneğin önceden belirli zamanlarda dijital teknolojilerden uzak kalmaya çalıştığını ifade eden Musa, bu

düşüncelerini artık romantiklik olarak adlandırır. Hatta bu düşüncelerin mantıksız ve yanlış olduğunu ifade ederek şu örneği verir:

Arkadaşlarımla buluştuğum zaman telefona bakmıyordum. Sadece onlarla ilgileniyordum ve telefona bakan arkadaşlarımı da çok net bir şekilde uyarıyordum. Burada bir araya gelmişiz, telefonuna bakman acınası. Başka bir yerde olmak istiyorsan, başka biriyle olmak istiyorsan gidebilirsin gibi sert bir tavrım vardı. Ya da dışarıda güzel bir şeyin fotoğrafını çeken insanları yargılıyordum. Sonradan fark ettim ki böyle bir şeyi beklememek absürt aslında. Çünkü yapabiliyorsak neden yapmayalım? Yapabiliyorsak bir şeyi neden ölümsüzleştirmeyelim? Bana bu kadar kolaylık sağlanmışken hayatı kendim için neden zorlaştırayım? (Musa, 26, Yazılımcı).

Dijital uygulamalarla vakit geçirirken bir amaçla yola çıktığını, ama farklı bir konuyu görüp ona yönlendiğini ve sonrasında ne yaptığını, neye bakmak istediğini unuttuğunu ifade eden Özlem bu süreçleri şu şekilde betimler: “Bir şeye tıklıyorsun. Çok ilgin çekiyor. Sonra bir şeye daha tıklıyorsun. O da çok ilgin çekiyor. Tıklıyorsun, tıklıyorsun, tıklıyorsun bir anda kayboluyorsun. Ne kadar çok şey var? Ne kadar çok şey bilmem gerekiyor?” (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı). Sürekli gelişme, yetişememe durumumun dijital teknolojilerle bağlantılı olduğunu söyleyen Özlem kendisini sürekli geliştirmek istediğini, farklı şeyleri gördükçe onları kendisine katmayı istediğini ifade ederken bunu yapamadığı durumlarda yaşadığı çelişkiyi şu şekilde özetler:

Her şeyi bilmek, inceleyebilmek, okuyabilmek istiyorum. Çünkü pratik. Yapabileceğimi biliyorum ya, ama yapamıyorum. Bazen hayatım izin vermiyor. Yoğun oluyorum. Bunu kolay bir şekilde yapabileceğimi bildiğim için. Her şeyi yapabilmenin pratik olduğunu biliyorum. Tek tuşla ona ulaşabiliyorum, izleyebiliyorum. Ama psikolojim bunu izlemeye ve yapmaya elvermiyor. Ama çok pratik olduğunu bildiğim için, onu yapmadığımda kendime kızabiliyorum bazen. Çünkü pratik. Niye bilmeyesin? (Özlem, 31, Grafik Tasarımcı).

3.8. Rasyonalite Ağı: Yaşamın Akılcılaştırılması

Modern kapitalist toplumun en tanımlayıcı noktalarından biri olan rasyonelleşme (akılcılaştırma) süreci, gündelik hayatı şekillendiren en temel süreçlerin başındadır. Kurumların rasyonelleşmesi verimlilik, öngörülebilirlik ve hesaplanabilirlik ölçütlerine göre dizayn edilirken, bireyin gündelik hayatı da zamanla bu ölçütlere göre dizayn olmaya başlar. Toplumun bütün alanları rasyonelleşme sürecini yaşar. Dijitalleşmenin ise bu rasyonelleşme sürecinin son basamağını oluşturduğu söylenebilir. Dijital teknolojiler, gündelik hayatın bir rasyonalite ağı içerisinde sürdürülmesine yol açar. Bireyin yaşantısının verimlilik, öngörülebilirlik ve hesaplanabilirlik ölçütleriyle uyumlu bir biçimde devam etmesi söz konusudur. Modern kapitalizm insanı iktisadi bir bütün olarak yeniden inşa eder. Yapılan eylemler, düşünceler, hayaller bu bütüne yönelik gerçekleşmeye başlar. Bu nokta rasyonelleşmenin mikro boyutlarını anlamak için önemli çıktılar sunar. Rasyonelleşme sadece makro düzeyde kurumsal olarak yer almaz, aynı zamanda mikro düzeyde bireysel yaşantının tamamına hakim hale gelmeye başlar.

Habermas (1993: 33) için “rasyonelleştirme öncelikle rasyonel karar verme ölçütlerine tabi toplumsal alanların yaygınlaşması anlamına gelir.” Bununla birlikte “toplumun artan “rasyonelleştirilmesi” bilimsel ve teknik ilerlemenin kurumsallaşmasıyla bağlantılıdır... Eylem yönlendirici evren imgelerinin, kültürel geleneğin tamamının sekularize edilmesi ve “büyüden arındırılması”, toplumsal eylemin artan “rasyonellik”inin diğer yüzüdür” (Habermas, 1993: 33).

Sorulması gereken temel soru, dijital teknolojilerin bu rasyonelleşme sürecinin neresinde yer aldığıdır. Farklı cevaplar olabilse de, teknolojik gelişmelerin bizzat kendisinin bu rasyonalitenin temelinde yer aldığı hatırlanmalıdır. Dijital aygıtlar ise, rasyonelleşme sürecinin tam ortasındadır ve bu süreci en çok besleyen etmendir. Artık ne zaman ne yapılacağı, ne zaman hangi gelişmenin olacağı gibi hesaplanabilir birçok

gelişme gündelik hayatın içerisinde kendisine yer bulur. Aynı zamanda hangi eylemlerin verimli hangi eylemlerin verimsiz olduğu tartışmasız bir biçimde dijital aygıtlara teslim edilir. Bütün bu ölçütlerin en güvenilir dayanağı dijital aygıtlar olur. Dijital teknolojiler bireyin yaşantısına yönelik bu ölçütlerin sağlayıcısı olarak sunulur. Dolayısıyla gündelik hayat bütün yönleriyle verimli, öngörülebilir ve hesaplanabilir bir şey haline gelir.

Rasyonelleşmenin temel noktalarından biri, ortaya çıkan eylem bütünlüklerinin ancak belirli bir amaca yönelik olduğunda bir anlam ifade etmesidir. Yani amaç ve anlam birbirinden ayrılamaz hale gelir. Horkheimer'ın (2018: 84) ifade ettiği gibi “biçimselleşmiş akıl açısından, bir hareket ancak sağlık ya da dinlenme gibi çalışma gücünü tazeleyebilecek bir başka amaca hizmet ettiği sürece akla uygundur. Başka bir deyişle uğraşın kendisi sadece bir alettir, çünkü anlamını ancak başka amaçlarla olan bağlantısından alır.”

Elbette herhangi bir eylem amacını her durumda içerisinde barındırır, fakat burada söz konusu olan amaç, rasyonelliğin içerisinde hapsolmuş bir amaçtır ve çoğunlukla modern kapitalist toplumun yarattığı kültürle var olur. Bu kültürün en önemli özelliği, yapılan eylemin insan varoluşunun iktisadi boyutuna bir artı daha katabilme ihtimalidir. Eylem gerçekleştirilir ve toplumsal olarak kabul edilen somut bir çıktıya ulaşılmaya çalışılır. Örneğin bir beceri elde etme durumu, becerinin kendi sağladığı bireysel tatminden çok toplumsal işleyişte bir yer edinme ile bağlantılı hale gelir. Dil öğrenmek dünya edebiyatını farklı dillerde okumakla veya gezilen bir ülkedeki sanatsal etkinlikleri izlemekle ilgili olmaz, kapitalist çalışma düzeninde yer edinilecek bir üst basamakla ilgili olur. Yani amaç, toplumsal yaşamda yer edinme çabasıdır. Daha da önemlisi bu durum kültürel olarak her gün yeniden üretilir. Bunun sonucunda bireyler sürekli olarak belirli amaçlar kümesiyle şişirilmiş gündelik hayatlarda var olur. Dijital teknolojiler ise şişirilmiş gündelik hayatların merkezinde kendisine yer edinir.

Dijitalleşme bireylerin bütün eylemlerini belirli bir amaca hizmet edecek şekilde dizayn eder. Bütün iletişim ve etkileşim biçimlerini rasyonel bir çerçeve içerisine sıkıştırır. Günün her saatine gerçekleştirilebilecek eylem ihtimallerini ortaya çıkarır. Aynı zamanda bu bir tercih değildir, tercih etmeme böylesine sarmalanmış bir rasyonel dünyada insan varoluşunun toplumsal etkileşimdeki sakatlığı gibi algılanmaya başlar. Birey gündelik hayatını çevreleyen dijitalleşme içerisinde her an kendisine rasyonel bir amaç edinir. Yaşantısının anlamını bu amaçlar etrafında şekillendirir. Burada önemli olan noktalardan biri dijital aygıtların çoğu gündelik uğraşı kendi içerisine hapsetmesidir. Yani bir amaca yönelik eylemler, dijital teknolojilerin yarattığı her an her yerde var olma durumuyla birleşerek güçlenir. En önemlisiyse bu süreçte herhangi bir sınırın söz konusu olmamasıdır. Rasyonalite bu şekilde her daim kendisini güçlendirir. Dijital aygıtlar ve uygulamalar çoğu gündelik uğraşı, en ufağından en büyüğüne kadar kendi içerisine hapsettiği için, gündelik hayat rasyonel eylem bütünlükleriyle öncesinde hiç olmadığı kadar sarmalanmaya devam eder. Bu noktada öngörülebilirlik olgusu oldukça önemlidir. Eylem ve düşünce pratikleri bu temelde şekillenir:

Akılcılaştırma, bir yer ya da zamandan diğerine öngörülebilirliği sağlamaya yönelik artan çabayı içerir. Bu nedenle, akılcılaştırılmış bir toplum disiplin, düzen, sistematik, formalizasyon, rutin, tutarlılık ve metodik işleyiş gibi şeyleri vurgular. Böyle bir toplumda insanlar birçok ortamda ve birçok zaman neyle karşılaşacaklarını bilmeyi tercih ederler. Sürprizleri ne ister ne de beklerler (Ritzer, 2011: 126).

Ne yapılacağı veya ne yapılması gerektiği soruları etrafında pragmatik düşüncelerin hakim olduğu bir gündelik hayat söz konusudur. Horkheimer (2018: 129) modern toplumda yaşamın tamamının rasyonelleştiğini ve planlandığını savunur. Buradaki asıl önemli nokta ise özel dünyasını var eden en gizli dürtülerin dahi bu sürecin içinde olduğudur. Bu noktada birey varlığını sistemin koşullarına uyarak sürdürür.

Bireyin uyum sağlamak zorunda hissettiği toplumsal normlar bütünü, günümüz özelinde dijital aygıtların içerisine sıkıştırılmış haldedir. Kültürle ve insanlar arasındaki etkileşimle eklemlenen dijital aygıtların temel özelliklerinden biri, mevcut toplumsallıkları bir paket halinde sunmasıdır. Bu paketin en başat yönü, bireylerin gündelik yaşamlarının tamamını içerisine çekmeye çalışan bir rasyonalite dünyasına sahip olmasıdır. Kurulan bu dünyanın inşası, dijitalleşme süreciyle birlikte oldukça kolay bir biçimde sürer. Uyum bu inşa sürecinin en temel taşıdır. Aynı zamanda rasyonalite de uyum ile birlikte var olur. Uyumun birçok farklı anlamı olsa da, en genelde bireyin hem teknik hem de kültürel olarak mevcut koşullara eklemlenmesi olarak anlaşılabilir.

Marcuse (1985: 146) uyumlu verimlilik fikrinin, teknolojik rasyonalitenin özünü en iyi şekilde gösterdiğini, rasyonalitenin artık uyum gücüne dönüştüğünü ifade eder. Habermas (1993:62) ise insan yaşamının sürekli artan bir teknik kullanım gücüyle ve amaç-rasyonel eylemle belirlendiğini ifade eder. Burada etkin bir uyum değil, edilgin bir uyum olduğunu savunur.

Bunun diğer bir boyutu ise düşünsel süreçlerin de benzer aşamalardan geçmesidir. Dijital teknolojiler aracılığıyla sürekli olarak alakalı veya alakasız bir bilgi, görsel, olay akışı mevcuttur. Ayrıca sürekli akan bir iletişim ve etkileşim vardır. Bunlar bireyin gündelik hayattaki bütün düşünsel süreçlerine etkide bulunurken aynı zamanda bireyi bu bütünlüğe uyum göstermeye zorlar. Uyum gösterilmediğinde “doğal” olan bu akışa bir müdahale söz konusuymuş gibi düşünülmeye başlanır. Zaten rasyonalitenin özü de budur, kendi bozduğu doğal akışı yeni bir “doğal” ile zorlamak. Bu açıdan bireyin karşısına bir gereklilikler bütünü çıkar. Dijital gereklilikler olarak da adlandırılabilen bu sürece uyum esastır.

Bir işi veya bir eylemi hızlı bir şekilde yapmanın iyi ve olması gereken bir şey haline dönüşmesi söz konusudur. Niceliksel bir verimlilik anlayışı yüceltilir. Sorulması

gereken soruysa, neden bir şeyi yapmanın en hızlı yolunun onu en iyi yol kıldığıdır.

Gündelik hayatın bütün alanları planlı bir hale gelir:

Sanayi toplumunda şehir yaşamı sayısız sinyalizasyonla doludur. Bunların her biri, tıpatıp bir hesap makinesi gibi, bir rutini, kurala bağlı tutum ve davranışları programlar. Günün birinde bütün bu sinyallerin, inşa edilmesi gerekmeyecek, fakat mevcut bağlantı ve sinyalizasyonlardan yola çıkan sibernetikçilerin formülleştirmelerinin ve biçimlendirmelerinin yeteceği devasa bir tür makine oluşturup oluşturmayacağı sorusu sorulabilir. Bu devasa düzenek, toplumun rutinini, yani gündelik hayatını düzenlemiş olur. Belki de bu düzeneğe hapsedilmiş ve makinenin esiri olmuş insanlara, muhteşem bir kendiliğindenlik ve uyum izlenimi verecektir (Lefebvre, 2013b: 317).

Artık sayısız sinyalizasyon sadece dışarıda söz konusu değildir, dijital aygıtlar bütün bu sinyalizasyonlardan daha fazlasını kendi içinde barındırır ve bireye gün içerisinde aktarır. Dijital teknolojilerin mevcudiyeti, uyulması gereken kurallar bütününü beraberinde getirir. Belirli saatlerde telefona bakılmalı, belirli saatlerde mailler okunmalı, belirli saatlerde izlenilmesi gerekenler izlenilmelidir. Bunun da ötesinde sahip olduğu sınırsız iletişim kapasitesiyle bireyi sürekli olarak diğer kişilere bağlı kılar ve oradan gelecek uyarıma karşı savunmasız bırakır. Yani birey bir rutin içerisinde gündelik hayatını sürdürmeye zorlanır. Alıntıda bahsedilen devasa makine tam da günümüzün dijital teknolojileridir. Artık gerçekten de büyük sinyalizasyonlara gerek kalmamıştır, birey sahip olduğu aygıtlarla birlikte bu sinyalizasyonları tek başına olsa dahi kendine çeker.

Bu açıdan dijital aygıtlar bir uyumlulaştırma aygıtlarıdır. Gündelik hayatı planlı bir bütünlük içerisine hapseder ve bireyin bu bütünlükle var olmasına yol açar. Planlanan ve sürekli izlenen böylesine bir gündelik hayatta uyum, artık fark edilmeden doğal bir süreç haline dönüşür. Simmel bu durumu şu cümlelerle anlatır:

Dakiklik, hesaplanabilirlik ve kesinlik, bütün karmaşıklığı ve uzanımlarıyla metropol varoluşunun insan hayatına dayattığı niteliklerdir; bunlar yalnızca

metropolün para ekonomisiyle ve zihinsel doğasıyla yakından ilgili olmakla kalmaz. Bu özellikler, aynı zamanda hayatın içeriğine de damgasını vuracak, akıldışı, içgüdüsel, başına buyruk özelliklerin ve itkilerin safdışı edilmesine yarayacaktır: Kendi dışındaki genel ve şemalaştırılmış bir hayat formunu almak yerine, hayat tarzını kendi içinden belirlemek isteyen özellikler ve itkilerdir bunlar (Simmel, 2015: 98).

Gündelik hayatın dijital aygıtlarla çevrelenmesi aynı zamanda rasyonalitenin bir tahakkümü olarak görülebilir. Her an her dakika gündelik hayatın belirli standartlara ve belirli rutinelere göre düzenlenmesi söz konusudur. Bir kaçış noktası yoktur örneğin, ulaşılabilir olmak öngörülebilirliğin temelidir. Öngörülemez olan her şey geri plana itilir. Bunların sonucunda yaşantı sadece yorucu bir yapılabacaklar listesi haline dönüşür. Dijital aygıtlar hızla yeni bir deneyim bütünlüğünü sunmak için hazırda bekler. Elbette rasyonelleşmenin kırılma noktaları da gündelik hayat içerisinde. Ama bu kırılma noktaları, dijital aygıtların gün geçtikçe hakimiyetini arttırmasıyla birlikte gücünü yitirir. Bu açıdan akılcılaştırmanın varlığı ve beslendiği son nokta dijitalleşmedir.

Dijital aygıtlar ve uygulamalar zamanın büyük bir bölümünü kapladıkça toplumsal yaşamın olağan akışındaki keyfiliği, hazzı hissetme durumu da son derece azalır. Bireyin bütün enerjisi dijital aygıtların ekranlarında, bildirimlerinde sönümlenmektedir. Bu sönümlenme durumu olağan akışın keyfiliğini bozar ve yerine rasyonelleşen bir rutin kümesi sunar. Dolayısıyla dijital teknolojiler her geçen gün, özellikleri ve içerikleri itibarıyla gündelik hayattan daha fazla zaman talep eder. Talepkar olma özelliği, toplumsal yaşamın bütün bilgi ve etkileşim süreçlerini içerisine dahil ettikçe artar. Bireyler bu şekilde planlanmış bir zaman diliminde kendilerine ait olan zamandan feragat etmek zorunda kalır.

Dijital aygıtların güçlendirdiği rasyonalite, bireyin duygu durumunda da en belirleyici etken haline gelir. Berardi'nin (2012: 145) ifade ettiği gibi “yalnızlık ve anlam kaybı hissi, kapitalizmin zaferinin, zamanı, hayatı ve duyguları otomatikleşmiş bir

rekabetin cehennemi ritimlerine boyun eğdirdiği her yere yayılıyor.” Hayatı belirli açılardan kolaylaştırmak için sahip olunan dijital teknolojiler, gündelik hayattaki birçok süreci otomatikleştirerek bireyin sahip olduğu enerjiyi yok eder. Sürprizlere, heyecanlara yer yoktur. Merak da ortadan kalkar. Hepsi rasyonalite içerisinde sönümlenir.

Crary (2015: 100) şeyleşme kavramının veya ona yakın bir düşüncenin, günümüz kapitalizmini ve teknolojik kültürü anlamak için çok önemli olduğunu ifade eder: “internetin ve dijital iletişimlerin bireysel ve toplumsal hayatın gitgide daha fazla bölgesini amansızca finansallaştırma ve metalaştırmanın motoru haline gelmesinden kaçış yok.” Sonrasında şu cümleleri kurar:

Bugün, insanların kendilerini iyice içine gömüldükleri cisimsizleştirilmiş metalar ve toplumsal bağlantılarla aynı tutarlılık ve değerlerden bireyler olarak yeniden hayal edip şekillendirmeleri için sayısız baskı var. Şeyleşme, bireyi dijital ortamlara ve hızlara katılımını en uygun hale getiren ya da kolaylaştıran bir kendini anlama icat etmek zorunda bırakan bir noktaya gelmiş durumda (Crary, 2015: 100).

Bu noktada eylemin nasıl rasyonel bir boyuta evrildiği, bu evrilme sürecinde hangi etkenlerin devrede olduğu önemli noktalardan biridir. Horkheimer (2018: 128) bu doğrultuda “sağ kalmak için, hayatını oluşturan anlaşılmaz, çetrefil durumlara her an uygun tepkiyi gösteren bir aygıtı dönüştürür kendini insan” ifadeleriyle bireyin uyum sağlama gücünün önemine dikkat çeker.

Elbette mevcut koşullar karşısında uygun bir tepkinin verilmesi sadece modern topuma özgü değildir. Fakat günümüz özelinde bakıldığında rasyonel eylemin dijital aygıtlarla birlikte her an ve her durumda zorlayıcı bir baskısı söz konusudur. Bir gelişme olduysa takip edilmeli, bir iletişim ihtimali varsa gerçekleşmeli, her an izlenme durumu söz konusu olduğu için de uygun hareketlere sahip olunmalı. Dijital teknolojiler bunun sağlayıcılarıdır ve aynı zamanda rasyonel eylemin hatırlatıcısı olma işlevine sahiptir.

Dijital teknolojilerin insana hizmet etmek yerine, insanın hizmete koşmasına yol açmaya başladığı söylenebilir. İnsana hizmet, insanın hizmetine dönüşür. Horkheimer’ın (2018: 129) ifade ettiğı şekliyle, “doğaya egemen olmak için geliştirdiğimiz araçlar arttığı ölçüde, bir sağ kalma koşulu olarak bu araçlara hizmet etme zorunluluğumuz da artmaktadır.” Bu hizmet zorunluluğı aynı zamanda bir rasyonelleşme zorunluluğudur. Gündelik hayat içerisinde dijital aygıtların rasyonelleşmeye hizmet etmesinin en önemli noktalarından biri, tercihlerin bolluğı ile sunulan özgürlük anlayışını bireye sürekli olarak adapte etmektir. Zamandan ve mekandan bağımsız olarak gerçekleştirilebilecek birçok ihtimal söz konusudur ve ihtimaller içerisinde rasyonalite niceliğı temas eder, niteliğı ise geri planda bırakır. Horkheimer (2018: 130) günümüz özelinde geniş bir seçim özgürlüğü olduğunu, bunun nicelikte kaldığını, ama bu artıştaki nitelik değışimi de dikkate almamız gerektiğini ifade ederek bir insanın yaşamını sürdürmesinin reflekslerinin hızına bağılı olduğunu savunur.

Ayrıca “akılcı sistemler, kaçınılmaz olarak akılcılıklarını sınırlayan, sonunda tehlikeye sokan ve hatta belki yok eden bir dizi akıldışılıklar geliştirmiştir” (Ritzer, 2011: 179). Dolayısıyla “akıldışılık, akılcı sistemlerin, bu sistemlerin içinde çalışan ya da bu sistemlerin hizmet verdiğı insanların insanlıklarını, insan aklını inkar eden *mantıksız sistemler* olduğu anlamına gelir. Diğeri bir deyişle, akılcı sistemler insanlıktan çıkarıcıdır” (Ritzer, 2011: 180). Bu noktada hesaplanabilirlik ve yararlılık ölçütüne göre veya diğeri ölçütlere göre bakıldığında ortada bir dijital irrasyonelite olduğunu söylemek mümkündür. Rasyonel düşüncede yararlılık en temel ölçütlerden biridir. Fakat dijital aygıtlarla birlikte bunun ortadan kalktığı söylenebilir. Bu aygıtlar getirilerinden daha fazlasını bireyden talep eder. Gündelik hayat bağılı ve bağımlı kılınır. Gündelik hayat rasyonel planlar çerçevesinde renksizleşir. Rasyonelleşme insanın sahip olduklarının kusursuz bir şekle dönüştürölmesi üzerinden de okunabilir: “İnsan aletlerinin hepsi

sayesinde hem motorik (hareket) hem de sensörük (duyu) organlarını kusursuzlaştırır ya da bunların çalışabilmesi için önlerindeki engelleri temizler” (Freud, 2016: 99).

Dijital teknolojiler bu açıdan beden ve zihnin sınırlarına müdahale etme üzerinden var olur. Bireyin ihtiyacının ötesinde bir planlama ve yine ihtiyacının ötesinde bir bilgi akışı söz konusu olsa da artık bu durum önemszenmez. Bunlar bir ihtiyaç haline gelir. Çünkü birey sahip olduğu dijital teknolojilerle duyumsal düzeyde kendi sınırlarını zorlar. Bu noktada rasyonelitede ihtiyaçlar değil uyum ön plandadır. Marcuse (1985: 143) bunu arabayla uzak bir bölgeye giden bir kişi üzerinden verir. Rotasını haritadan seçmektedir, bütün yollar düzenlenmiştir, nerede ve ne zaman mola verebileceği tabelalarla iletilmektedir, düşünecekleri onun yerine düşünülmüştür. Kişi kendisini bu şekilde önceden oluşturulmuş ve kendi yararı için olduğu savunulan bir mekanizmaya bağlı kılar. Marcuse (1985: 143) makineyle birlikte istenen sonuçları elde etmenin tek yolunun talimatlara uymak olduğunu ifade eder, iyi geçinmek sahip olunan aparata uyum sağlamakla söz konusu olabilir. Bu açıdan özerkliğe yer yoktur. Rasyonelitede araçların ve amaçların önceden belirlenmiş sürekliliğine verimli bir biçimde uymaya yönelik gelişir. Bununla birlikte Marcuse (1985: 195) değişen teknolojik konularla birlikte bireysel bağımlılığın yerini “eşyanın nesnel düzenine” bağımlılığın aldığını savunur ve bu durumun tahakkümün bir sonucu olduğunu, tahakkümün daha büyük ölçüde ussallık yarattığını ifade eder.

Dijital teknolojiler rasyonelin ve uyumun araçları olarak var olur: *“Bu teknolojiler bana uymuyor, ben bunlara uyuyorum. Öncesinde böyle değildi. Daha sakindim. Yapacaklar listemi bunlar belirliyor. Ben sadece yetişmeye çalışıyorum”* (Berk, 33, Reklam Yazarı). Buradaki temel motivasyon dışarıda kalmama hissidir: *“Benim tek derdim aslında şu: bir şeyin dışında kalmamak. Akıp giden bir hayat varken onun dışında kalıp ayrı bir yerde oynayamam. O hayatın dışında kalınamaz bence”* (Sıla, 34, Dijital

İletişim Uzmanı). Beklenmeyen olabildiğince gündelik hayattan dışlandığı dijital dünyada, planlama süreci anlam ve heyecan kaybına da yol açar: “keyfin azalması kolay ulaşılabilir olmaktan belki. Hep örnek verilir ya, önceden radyoda sevdiğiniz şarkı çıktığı zaman aslında çok daha büyük bir keyifle dinlersin. Ama şu an istediğin zaman açıp dinleyebiliyorsun ve artık o şarkı sana aynı heyecanı yaşatmıyor” (Selin, 32, Proje Uzmanı). Aynı zamanda sürprizlerin de kaçtığına inanılır:

Ben Instagram’ın, Twitter’in olduğu dönemde yer alıyorum. Onun öncesinde de yer aldım. Bunların kullanılmadığı, insanların gerçekten yüz yüze etkileşimde olduğu, birbirlerinin fotoğraflarına bakmadığı dönem içerisinde de yer alıyorum. İnsanlar bizi birileriyle tanıştıracakları zaman, o kişi bir sürprizdi. O sürpriz kalktı şimdi. Sen birisiyle mi çalışacaksın, o zaman hemen Instagram profiline bakılır. Hemen etiketlere bakılır. Kaç tane beğenisi var ona bakılır. Fotoğrafların altında kimler yorum yapıyor onlara bakılır. Bu çok fazla bilgi verdiği için işin sürprizi kaçtı. İnsanları tanımak için öncesinde oturup konuşmak gerekiyordu. Buna önem vermemiz gerekiyordu. Şimdi artık her şeyi bildiğimize inandığımız için, karşıdakinin bir şey söylemesine gerek kalmadan biz bir yargıda bulunuyoruz. Sürprizi kaçtı gerçekten (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Bu süreçte en temel noktalardan biri heyecanın devre dışı kalmasıdır: Heyecana yer yoktur, artık her şey hakkında bilgiye ulaşma imkanı vardır:

Sürprizi kayboluyor. Mesela ben her zaman Vatikan’a gitmek istiyorum. Vatikan’daki yapıları görmek istiyorum mesela. Sosyal medyadan Vatikan’a bakıyorum. Bazı blog sitelerinden Vatikan’a bakıyorum. “Ne kadar güzel” diyorum. Sonrasında ben Vatikan’a gittim. Evet çok güzel. Gerçeği tabi ki başka güzel, orası ayrı bir konu. Ama ben belki Vatikan’ı hayatımda hiç görmemiş olsaydım, belki de elime bit kütüphanede bulduğum iki üç tane belli belirsiz fotoğraf geçmiş olsaydı o zaman Vatikan’ı gördüğümde “nasıl böyle olabilir” diye düşünürdüm mesela. Ya da Floransa’yı ya da Amsterdam’ı. Ya da başka bir yeri, fark etmiyor. O zaman da şöyle bir çelişkiye düşüyorum. Ben Vatikan’ı görmeseydim sosyal medyada ya da başka bir yerde, o zaman “ben buraya gitmek isteyeceğimi nereden bileyim” diyorum kendime. O da var (Sıla, 34, Dijital İletişim Uzmanı).

“Her şey çok ruhsuz şekilde oluşturulmuş gibi hayatımda. Ben gün boyu ekrana baktığımda bunu görüyorum. İsteklerim yok gibi aslında. Olan şey programlar, yapılmayı bekleyenler. Arzular değil yani, akıl var hep. Aslında akılsızlığın ta kendisi bu” (Karen, 27, Grafik Tasarımcı) ifadeleri dijital rasyonalitenin etkisini gösterir. Dijitalleşme gündelik hayatı planladığı ve dilimlere ayırdığı gibi sahip olduğu seçenekler dünyası itibariyle gerçekleştirilemeyen bir planın yerine başka bir planı koymayı beraberinde getirmiştir: *“Telefon alarmlarla planlı. Alarm ve takvim kısmı benim çok aktif kullandığım bir kısım”* (Gülşah, 33, Reklam Yazarı). Bu alarmlar gündelik hayatı bir yapılacaklar listesine dönüştürür:

İş listesi geldiği zaman işlerin hepsi sıralı. Hangi işleri yapacağımı biliyorum ben sabah erkenden. Bu hayatıma şöyle yansımaya başladı, kendi hayatımdaki işleri de sıralamaya başladım. İşten çıktıktan sonra alışveriş yapılacak, ardından şu yapılacak. Tik atmaya başladım evde. Şu arkadaşınla buluşulacak. Bu arkadaşınla bugün buluşamadıysan onun yerine bugün başkasıyla buluşulacak. Çünkü vakit çok önemli bir şey olmaya başladı. İşten kalan vakit çok az, o yüzden onu çok iyi değerlendirmek lazım. Hayatım tamamen plan ve program üzerine dönüştü (Gülşah, 33, Reklam Yazarı).

Dijital teknolojiler gündelik hayat içerisinde bir planlama araçlarına dönüşür: *“Hep bir planlar, projeler”* (Su, 40, Proje Yöneticisi). Bu sürekli olarak yeniden üretilen bir süreçtir. Dolayısıyla hız her şeydir: *“Bu kadar hızlı haberleşmeyince iş yürümüyor muydu? Yürüyordu. Sadece artık bir alışkanlık oluyor insan hayatında. Böyle olması gerektiğini düşünüyorsun. Daha hızlı iletişim bekliyorsun. Böyle bir hızlı iletişim olmasa beklemezsin”* (Su, 40, Proje Yöneticisi). Bu rasyonelleşme süreciyle gündelik hayat ruhsuz bir bütün olarak deneyimlenmeye başlar: *“Biraz ruh arıyorum. Nesnelerde ruh arıyorum. Bilgisayarda o yok maalesef”* (Gül, 26, Sanat Yönetmeni). Bunun diğer bir boyutu ise bir çabanın, yani bir hikaye sürecinin söz konusu olmamasıdır:

O büyüünün kaçması. Altmış yaşındaki dedeler gibi de konuşmak istemiyorum ama hakikaten bir şeylerin, nesnelerin de ruhu olduğuna, mekanların ruhları olduğuna

falan ve işte buna çok inanıyorum ben. O yüzden bir şeyler için çaba göstermemek yani bana biraz şey geliyor, duygusaldan çok rasyonel geliyor. Anlatabiliyorum değil mi yani? Öyle işte (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Bir katılımcı şunları ifade eder: *“Sanki ben bu teknoloji olmuşum gibi. Yani o bana uymamış, ben ona uymuşum. Ben o olmuşum gibi. Duygusal bir canlı değilim gibi artık. Her şey çok sabit, katı ve akılcı”* (Irmak, 33, Dijital İletişim Uzmanı). Dijital rasyonalite süreçleri bireye insani özünü unutturan süreçler olarak düşünülür. Bu düşünsel olarak bir sıkışmışlık hissine yol açar:

Rasyonel dediğim şey şu, bana özümü unutturan her şeyi ben çok şey buluyorum, makine makine buluyorum. Özümü unutturmaktan da kastım şu, biraz böyle nasıl deyim, biz bu evrenin bir parçasıyız. Fakat bizim üretimlerimiz bu evrenin bir parçası değil. Yani şey, nasıl deyim, o rasyonalitenin içerisinde boğulma durumu beni yoruyor ve o parçalara sahip olmak zorunda olmak (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Dijital aygıt ve uygulamaların var olmadığı zaman sürelerinde ise hissedilen çok daha farklıdır: *“Basitin ve yavaşın içerisindeki büyüüyü ve anda kalmanın güzelliğini keşfetmeye başlıyorsun bir yerde. Şey gibi, bitiş çizgisinde beklersen koşmana gerek yok”* (Melek, 27, Yazılımcı). Dijital aygıtlar söz konusu rasyonalite içerisinde aynı zamanda gündelik hayata yeniden bir ruh katma çabasını da beraberinde getirir:

Birçok farklı dünyalar da yaratıyor ama işte o rasyonalitenin içinde boğulma durumu da biraz yoruyor. Düşünsene “sistemi kapat” diyor bilgisayar, sistemi kapatıyorsun. “Sistemi aç”, açıldı, dın diye bir şey. Dokunuyorsun, yani ben cümleleri kurmaktansa seslerle anlatıyorum gibi oldu ama kişileştirilmeye çalışılıyor bu ürünler de, farkında mısın bunun? Mesela bir Macbook aldığımda, dokunuyorsun titriyor. Sanki tenini hissettiriyor sana. Öyle bir yapı yapmış ki adamlar, kişileştiriyor ürünü ve onlar da farkında artık insanların delirdiğinin. Diyor ki “bu ürünleri daha fazla nasıl pazarlayabiliriz? Yaşayan bir ürün yaptık”. Bir şey atıyorsun, ses çıkıyor (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Başka bir katılımcı şunları ifade eder: *“Ben artık robotlaştığımı hissediyorum. Nasıl oldu bilmiyorum ama bunlar hayatıma çok yoğun şekilde girdiğinden beri böyle bir his var. Her şey tıkır tıkır işliyor gibi. Ama ben yokum bunun içinde. Her şey işliyor ama*

benden bağımsız gibi sanki” (Harun, 39, Eğitimci). Bu açıdan dijital teknolojilerden uzaklaşmaya çalışılır: “Çünkü telefon o tadı vermiyor, yan yana bir masada oturup bir şeyler içmenin tadını vermiyor ki. Çünkü orada sen bir hatıra depoluyorsun. Teknoloji her zaman kısır kalıyor. Dolayısıyla ben uzaklaşmaya çalışıyorum teknolojiden” (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Rasyonelleşme sürecindeki en temel noktalardan biri, yaşantıya dair hikayelerin oluşmasıdır. Zamandan ve mekandan kopuk bir dünya, aynı zamanda doğabilecek hikayelerin de en büyük engelleyicisi olarak görülür: *“Oturup bir yerde saatlerce kafede buluşuyorsun, mekan değişiyor ama senin zihinsel mekanın değişmiyor, telefonla oynuyorsun saatlerce. Bu hoş bir şey değil. Biraz anda kalmak gerekiyor. Bilgisayarla ilgili, ekranla ilgili bir hatıran var mı? Hikayeyi çok bitiren bir şey”*(Gül, 26, Sanat Yönetmeni). Bununla birlikte en temel noktalardan biri de bu rasyonalite içerisinde herhangi bir kalıcı şeyin bırakılamıyor olma hissidir. Gerçek anda elde edilen bilgiler ile dijital aygıtlar aracılığıyla elde edilen bilgiler arasında bir fark vardır. Çünkü birey hikaye şeklinde anımsar, gerçek anda ulaşılan bilginin bir hikayesi vardır, oysa dijital dünya aracılığıyla ulaşılan bilginin bir hikayesi yoktur, bundan dolayı da hayatta yer edinmesi zorlaşır: *“Asırlardır sözlü destanlarımız var bugüne gelen. Onlar da hatıranın sözlü hikayeleştirilmiş halleri baktığında. Orada sonuçta bir takım yaşanmışlıkların betimlenmiş halleri falan var baktığında. Şimdi biz asırlar sonra ne bırakacağız? Biz ne bırakacağız miras olarak?”* (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Dijitalleşmenin bir sonucu araçsal akli gündelik hayatın en küçük zamansal ve mekânsal noktalarına kadar yaymaktır. Bir katılımcı şunları ifade eder: *“Bir ara iki üç gün hiçbir şey yapmadım. Hissettiğim şey yaşamın akışıydı. Uzun süredir hissetmemiştim bunu. Hep müdahale ettiğimi fark ettim. Bunlar buna müdahale ediyor işte. En küçük şeylere bile. Sorun bu. Asıl sorun bu bence”* (Berk, 33, Reklam Yazarı). Sadece belirli

gündelik hayat pratikleri belirlemekle kalmaz, bir yaşam biçimi yaratmaya başlar. Elbette bunun sonucunda dijital aygıtların olmadığı veya sınırlı şekilde temas edildiği deneyimler çok daha tutkulu bir şekilde anlatılır:

Uzaklaştığım bir beş ay yaşadım. Köydeki evime gittim ve orada çok mutluydum yani. Köyde bir evde çok harika bir beş ay geçirdim ve mental olarak da arındım. Telefon yine vardı, öyle kökten bir teknolojisizlik mümkün değil, ama bir bilgisayar ekranına bakmamak söz konusuydu benim için. Müthiş bir beş aydı. İnsanlar şey diye bakıyor mesela, ne yapсам bugün acaba. Kafa çalışıyor çünkü. Doğayı kullanarak bir şey yapmaya çalışıyorsun. Çünkü hiçbir şeyi tutamıyorsun, yer çekimi falan, kuş sesleri... (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

Bundan kaçısın olmadığı hissi gündelik hayatın büyük bir bölümüne yayılsa da anda var olmanın ve dijital teknolojilerden uzak olmanın ne kadar önemli olduğu hatırlanır: “*Dediğim gibi yediği yemeği anlamıyor mesela. Onun içindeki baharatı falan anlamıyor. Çünkü Ben biliyorum o tatları. Çünkü bir şeylerle uğraşmıyorum aynı zamanda bit bit bit. O andayım yani. Yaşıyorum. Duyu organlarımla onu yaşıyorum. Kokusuyla yaşıyorum*” (Gül, 26, Sanat Yönetmeni).

BÖLÜM IV

4. SONUÇ

Dijital teknolojilerin gündelik hayat üzerindeki etkileri mevcut ekonomik ve kültürel formlardan ayrı düşünülemez ve yorumlamaz. Dolayısıyla dijitalleşme süreci farklı toplumsal düzeylerde olduğu gibi farklı toplumsal sınıf ve gruplar özelinde farklı deneyimlenir. Çalışma zamanı ve çalışma dışı zamanda beyaz yakalılar açısından dijital teknolojiler bir sömürü aracı olarak var olur. Hem üretim alanında hem tüketim alanında bir dijital kuşatmanın içerisinde yer alma durumları söz konusudur. Bu sömürü zihinsel, bedensel, duygusal alanların tamamına sirayet eden ve yaşamı dijital alana hapsedmeye başlayan bir sömürüdür.

Dijitalleşme süreci sermaye ve emek karşıtlığında dengeli bir etkiye sahip değildir. Bu ikisi arasındaki eşitsiz ilişkiyi sermayenin lehine yeniden üretir. Sermaye, üretim sürecini dijital olana dönüştürdükçe güç kazanır. Bu gücün temel boyutlarını hız, denetim, ulaşılabilirlik oluşturur. Dijital aygıtlar ve uygulamalarla devam eden üretim sürecinde, iş yükünün hiç olmadığı kadar arttığı ve herhangi bir boş zamana yer bırakmayacak ölçüde iş yapma biçimlerinin değiştiği söylenebilir. Bu açıdan herhangi bir işi hızlı sonuçlandırmak, bir boş zaman kazanımı değil, yeni bir işin kapısının açılmasıdır. Emegın kontrolü, dijitalleşmeyle birlikte farklı bir boyuta evrilir ve sermayeye emek üzerinde mekandan bağımsız olarak bir denetim gücü verir. Bu denetimin bir yanı sayısal çıktılarına kolay ulaşabilmekken diğer yanı her an denetleyebilme gücünün varlığıdır. Ayrıca zaman ve mekandan bağımsız bir biçimde çalışmanın, günün bütün zaman dilimlerini bir çalışma zamanına dönüştürdüğü söylenebilir. Sermayenin dijital

teknolojilerle günün her saatini mesaiye dönüştürebilme gücüne sahip olduğu ve bu gücü kullandığı söylenebilir.

Dijitalleşmeyle birlikte zihinsel alana yoğun bir müdahale söz konusudur. Bu noktada beden ve zihin arasındaki denge bozulur. Beden sadece bu dijital teknolojilere temas etme işlevine indirgenirken, zihin bu teknolojilere görünmez ağlarla bağlanarak üretim sürecinin her bir saniyesinde devreye girer. Zihin, hiç olmadığı kadar üretmek ve normal bir mesai saatini aşan çalışma süreleri boyunca bu üretimi dijital ağıtlara aktarmak zorundadır. Bu süreç boyunca dijital ağıtlara ve uygulamalara maruz kalmanın sonucu, bireylerin düşünsel ve duygusal alanının işgalidir. Bu durum zihnin kısa devresi olarak adlandırılacak bir sonucu doğurur. Zihin kısa devre yapar, çünkü yetişemeyeceği ve bitiremeyeceği kadar fazla dijital uyarıya maruz kalır. Çalışma hayatında dijitalleşmeyle birlikte ön planda zihinsel ve duygusal yönler oldukça, beden geri planda kendine yer edinir. Zihin olabildiğince aktifken, beden de aynı oranda hareketsizleşir. Dijital ağıtları kullanabilen bir bedenin varlığı çalışma süresince yeterlidir. Ekrana veya klavyeye dokunmanın yeterli olduğu, bedenin sabitlendiği bir dokunmatik emek söz konusudur.

Dijital teknolojilerle devam eden emek sürecinde çalışma zamanı ve çalışma dışı zaman arasındaki sınır ortadan kalkar. Herhangi bir dijital ağıt ve uygulamayla yapılabilen iş, zamanı ve mekanı arka plana iterek 7/24 ulaşılabilir emek denilebilecek bir çalışma sürecini ortaya çıkarır. Sermaye, emek gücüne mesai saatleri dışında istediği her an ulaşabilir. Bu durum günün bütün saatlerini bir çalışma zamanına veya bir çalışma düşüncesine çevirir. Bu açıdan dijitalleşmenin beyaz yakalıları bütün mekan ve zamanlarda emek gücü sunan çalışanlar haline getirdiği söylenebilir. Dijital teknolojilerin emek süreçlerini toplumsal alanın bütün alanlarına yayması söz konusudur. Artık bütün mekanlar iş yerine dönüşür, her an her yerde üretim sürecine dahil olunur.

Dijital teknolojiler gündelik hayata daha yoğun biçimde sirayet ettikçe, sahip olunan zaman konusunda daha talepkar olur. Beyaz yakalıların sahip olduğu boş zaman diliminin önemli bir kısmının dijital alana devrolduğu söylenebilir. Boş zamanın, ideal olarak bir yenilenme ve dinlence zamanı olmaktan çok, hızlı bir üretim ve tüketim zamanı olarak dönüşmesi dijital teknolojilerden bağımsız olarak anlaşılamaz. Neredeyse uyku dışındaki bütün zaman dilimlerinde günde on üç saate yaklaşan ekran önünde vakit geçirme durumu gündelik hayatın dijitalleşmesinin en önemli sonuçlarından biridir. Dijitalleşmenin zaman üzerindeki hakimiyeti araç ve amaç arasındaki klasik ayrım noktasında ele alındığında, dijital aygıtların boş zaman etkinliklerini kolaylaştırıcı bir araç olmaktan ziyade, boş zamanı sönlendiren bir amaç haline gelme durumu söz konusudur. Boş zaman olarak adlandırılacak zaman diliminin önemli bir kısmının dijital aygıtlar ve uygulamalarla dolduğu ve dijital olandan farklı bir zaman pratiği kurmanın gün geçtikçe zorlaştığı görülür.

Dijitalleşmeyle birlikte gündelik hayat içerisinde bireylerin gerçekleştirdiği performansın, mekânsal olarak aynı yerde bulunma gibi bir zorunluluğu ortadan kaldırması ve bunun sonucunda performansın zaman ve mekandan bağımsız olarak günün tamamına yayılması söz konusudur. Performans imkanı daimi oldukça da dijital performans telaşı olarak adlandırılacak bir durumun ortaya çıktığı görülür. Dijital performans ve dijital performans telaşı gündelik hayatta tüketimin en temel boyutunu oluşturur. Bu noktada tüketimin nesnesi bireyin kendisi olmaya başlar. Sahip olduğu nesnelerle kendisini tanımlayan birey dijital aygıtlar ve uygulamalar vasıtasıyla kendini nesneleştirir ve bu nesneyi her daim gerçekleştirdiği performanslarla besler. Ayrıca dijitalleşmeyle birlikte enformasyon miktarının kontrol edilemez derecede gündelik hayat akışında var olması ve bunun sonucunda bireyin eylem ve düşünce pratiklerini dönüştürmesi söz konusudur.

Dijitalleşme sürecinin verimlilik, öngürülebilirlik ve ölçülebilirlik ölçütleriyle oluşan rasyonaliteyi gündelik hayatın tamamına hiç olmadığı kadar nüfuz ettirdiği söylenebilir. Dijitalleşmenin, beyaz yakalıların bütün eylemlerini belirli bir amaca hizmet edecek şekilde dizayn ettiği görülür. Bütün iletişim ve etkileşim biçimlerini rasyonel bir çerçeve içerisine sıkıştırır ve günün her saatine gerçekleştirilebilecek ihtimaller kümesi oluşturur. Birey, gündelik hayatını çevreleyen dijitalleşme içerisinde ve ortaya çıkan dijital kültürle birlikte her daim kendisine rasyonel bir amaç edinir. Bir amaca yönelik eylemler, dijital teknolojilerin yarattığı her an her yerde var olma durumuyla birleşerek güçlenir. Dijital aygıtlar çoğu gündelik uğraşı, en ufağından en büyüğüne kadar, kendi içerisine hapsedtiği için, gündelik hayat rasyonel eylem bütünlükleriyle öncesinde hiç olmadığı kadar sarmalanmaya devam eder. Dolayısıyla kapitalist ekonomik sistemde dijital teknolojilerin insana hizmet etme yerine gündelik hayatın bir rasyonalite ağıyla kaplanmasına yol açtığı söylenebilir.

Sonuç itibariyle dijitalleşme süreciyle birlikte zihinsel olarak kendi kapasitelerinin ötesinde bir güç sergileyen beyaz yakalılar gündelik hayatın bütün zaman dilimlerinde bir performans öznesine dönüşerek, yaşamlarının rasyonel bir çerçeve içerisinde düşünsel ve eylem yönden sınırlandırıldığı bir dijital kafes içerisinde yer alırlar. Beyaz yakalılar bu kafes içerisinde psiko-sosyal varoluşlarıyla birlikte gündelik hayatlarını yeniden üretirler. Bu çalışma özelinde her ne kadar beyaz yakalılar üzerinden bir analiz yapılsa da “dijital kafes”in sadece bu noktayla sınırlandırılmayacağı ise toplumsal bir gerçekliktir. Dolayısıyla 20. yüzyıl kapitalizmini tanımlayan “demir kafes” metaforunun yerini 21. yüzyıl kapitalizminde “dijital kafes” metaforu almıştır.

KAYNAKÇA

- Adler, P. A. & Adler, P. & Fortana, A. (1987). Everyday Life Sociology. *Annual Review of Sociology*. 13. 217-235.
- Adorno, T. W. (2017). *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*. 9.basım. çev. Orhan Koçak & Ahmet Doğukan. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Adorno, T. W. & Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. çev. N. Ülner & E. Ö. Karadoğan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Akrich, M. (1992). “The De-scription of Technical Objects”. *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. (ed. W.E. Bijker & J. Law). Cambridge: MIT Press. 205-224.
- Baehr, P. (2001). ‘The Iron Cage’ and the ‘Shell as hard as Steel’: Parsons, Weber, and the Stahlhartes Gehäuse Metaphor in the Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. *History and Theory*. 40(2). 153-169.
- Bain, G.S. & Price, R. (1972). “Who is a White-Collar Employee?”. *British Journal of Industrial Relations*. 10(3): 325-339.
- Bauchspies, W.K. & Croissant, J. & Restivo, S. (2019). *Bilim, Teknoloji ve Toplum: Sosyolojik Bir Yaklaşım*. çev. B. Kuryel & Ü. Tatlıcan & B. Balkız. Ankara: Phoenix Yayınevi
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş Toplum*. çev. Y. Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Becker, H.S. (2015). *Mesleğin İncelikleri: Sosyal Bilimlerde Araştırma Nasıl Yürütülür?*. 2.baskı. çev. Levent Ünsaldı vd. Ankara: Heretik Yayınları.

- Bennett, A. (2018). *Kültür ve Gündelik Hayat*. 2.baskı. çev. Nagehan Tokdoğan & Burcu Şenel & Umut Yener Kara. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Berry, D. M. (2014). *Critical Theory and the Digital*. New York: Bloomsbury.
- Berardi, F. B. (2012). *Ruh İşbaşında: Yabancılaşmadan Otonomiye*. çev. Fırat Genç. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Berardi, F. B. (2014). *Gelecekte Sonra*. çev. Osman Şişman & Sinem Özer. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Berardi, F. B. (2018). *Kahramanlık Patolojisi: Toplu Katliam ve İntihar*. çev. Nalan Kurunç. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Boltanski, L. & Chiapello, E. (1999). *The New Spirit of Capitalism*. Londra: Verso Books.
- Bourdieu, P. (2015). *Televizyon Üzerine*. çev. Alper Bakım. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Boutang, Y. M. (2015). “Bilişsel Kapitalizm ve Ücret İlişkisinin Yeni Kodlama Biçimleri”. *Bilişsel Kapitalizm: Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans* içinde (303-317). Ed Carlo Vercellone, çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Braverman, H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye*. çev. Çiğdem Çidamlı. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Breen, R. (2014). Neo-Weberci Sınıf Analizinin Esasları. *Sınıf Analizine Yaklaşımlar* içinde (ed. E. O. Wright). çev. Ümit Akıncı. Ankara: NotaBene Yayınları. 49-72.
- Burris, V. (1986). The Discovery of the New Middle Class. *Theory and Society*. 15(3). 317-349.
- Callinicos, A. (1994). “Giriş”. *Değişen İşçi Sınıfı: İşçi Sınıfının Değişen Yapısı Üzerine Denemeler* içinde (Callinicos, A. & Harman, C.). çev. Osman Akınhay. İstanbul: Z Yayınları. 7-19.

- Callinicos, A. (1994). “ ‘Yeni Orta Sınıf’ ve Sosyalist Siyaset”. *Değişen İşçi Sınıfı: İşçi Sınıfının Değişen Yapısı Üzerine Denemeler* içinde (Callinicos, A. & Harman, C.). çev. Osman Akınhay. İstanbul: Z Yayınları. 21-62.
- Callinicos, A. (1994). “Erik Olin Wright’ın Sınıflar Kitabı Üzerine”. *Değişen İşçi Sınıfı: İşçi Sınıfının Değişen Yapısı Üzerine Denemeler* içinde (Callinicos, A. & Harman, C.). çev. Osman Akınhay. İstanbul: Z Yayınları. 105-112.
- Castells, M. (2008). *Ağ Toplumunun Yükselişi (Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür)*. 2.baskı. çev. E. Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Certeau, M. (2008). *Gündelik Hayatın Keşfi I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*. çev. Lale Arslan Özcan. Ankara: Dost Kitabevi.
- Certeau, M. & Giard, L. (2009). “Kentin Hortlakları”. *Gündelik Hayatın Keşfi II: Konut, Mutfak İşleri* içinde, (ed. M. De Certeau & L. Giard & P. Mayol). çev. Çağrı Eroğlu. Ankara: Dost Kitabevi. 163-174.
- Chesnais, F. (2015). “Finansal Kapitalizm Yararına “Bilişsel” Olana El Koyma Biçimleri”. *Bilişsel Kapitalizm: Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans* içinde (153-168). Ed. Carlo Vercellone. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Crary, J. (2015). *7/24, Geç Kapitalizm ve Uykuların Sonu*. çev. Nedim Çatlı. İstanbul: Metis Yayınları.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. çev. Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Crow, G. & Pope, C. (2008). Sociology and Everyday Life. *Sociology*. 42(4). 597-600.

- Danermark, B. & Ekström, M. & Jakobsen, L. & Karlsson, J.C. (2018). *Toplumu Açıklamak: Sosyal Bilimlerde Eleştirel Realizm*. çev. Ümit Tatlıcan. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Delanty G. & Harris, N. (2021). Critical Theory and the Question of Technology: The Frankfurt School Revisited. *Thesis Eleven*. 166(1). 88-108.
- Dieuaide, P. (2015). “Bilgi İletişim Teknolojilerinin Yayılması, Örgütlenmenin Değişimi ve Borsa Piyasalarının Gelişimi”. *Bilişsel Kapitalizm: Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans* içinde (223-241). Ed Carlo Vercellone. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Dinerstein, A. C. & Neary, M. (2006). “Buradan Ütopuya: Emek Tartışmasına İlham Kaynağı Bulmak”. *Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme* içinde (13-47). Der. Ana C. Dinerstein & Michael Neary. Çev. Özgür Yalçın. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Dumazedier, J. (1960). Current Problems of the Sociology of Leisure. *International Social Science Journal*. 12(4). 522-531.
- Durkheim, E. (2013). *Toplumbilimin Yöntem Kuralları*. çev. Özer Ozankaya. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Dyer-Witheford, N. (2019). *Siber Proletarya: Dijital Girdapta Küresel Emek*. Çev. Eylem Akçay. İstanbul: Z Yayıncılık.
- Edgell, S. (1998). *Sınıf*. çev. Didem Özyiğit. Ankara: Dost Kitabevi.
- Elliot, A. & Lemert, C. (2010). *Yeni Bireycilik: Küreselleşmenin Duygusal Bedenleri*. Çev. Başak Kıcır. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Elliot, A. & Urry, J. (2010). *Mobile Lives*. Londra: Routledge.

- Ellul, J. (2003). *Teknoloji Toplumu*. çev. M. Ceylan. İstanbul: Bakış Yayınları.
- Ergun, D. (2018). *Yöntemi Bulmak: Türkiye’de Toplumsal Bilimlerin Bunalımı*. 3.baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Erikson, R. & Goldthorpe, J. H. (1992). *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Feenberg, A. (2010). “Eleştirel Teknoloji Teorisi”. *Teknoloji ve Toplum: Yıkıcı Bir Direniş ve Yeniden Yapılanma* içinde (23-46). (ed. G. Ruivenkamp & J. Jorgerden & M. Öztürk). çev. C. Atay. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Freud, S. (2016). *Kültürdeki Huzursuzluk*. 2. Basım. Çev. Veysel Atayman. İstanbul: Say Yayınları.
- Fucs, C. (2021). *Dijital Kapitalizm Çağında Marx’ı Yeniden Okumak*. çev. D. Saraçoğlu. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Gardiner, M. (2016). *Gündelik Hayat Eleştirileri*. çev. Deniz Özçetin & Babacan Taşdemir & Burak Özçetin. Ankara: Heretik Yayınları.
- Giddens, A. (1999). *İleri Toplumlarda Sınıf Yapısı: Marks’ın Sınıflar Teorisi, Sonraki Teoriler ve Eleştirel Değerlendirmeler*. çev. Ömer Baldık. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Giddens, A. (2010). *Mahremiyetin Dönüşümü: Modern Toplumda Cinsellik, Aşk ve Erotizm*. 2.baskı. çev. İdris Şahin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji: Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş*. 4.baskı. çev. Ülgen Yıldız Battal. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Gill, R. & Pratt, A. (2008). In the Social Factory?: Immaterial Labour, Precariousness and Culture Work. *Theory, Culture and Society*. 25(7-8). 1-30.

- Goffman, E. (2014). *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*. 3.baskı. çev. Barış Cezar. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Goldthorpe, J. H. (1987). *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J. H. (1996). Class Analysis and the Reorientation of Class Theory: The Case of Persisting Differentials in Educational Attainment. *The British Journal of Sociology*. 47(3). 481-505.
- Goldthorpe, J.H. & Lockwood, D. (1963). Affluence and the British Class Structure. *Sociological Review*. 11(2). 133-163.
- Goldthorpe, J. H. & Lockwood, D. & Bechhofer, F. & Platt, J. (1967). The Affluent Worker and The Thesis of Embourgeoisement: Some Preliminary Research Findings. *Sociology*. 1(1). 11-31.
- Goldthorpe, J. H. & Marshall, G. (1992). The Promising Future of Class Analysis: a Response to Recent Critiques. *Sociology*. 26(3). 381-400.
- Gorz, A. (1986). *Elveda Proletarya*. çev. Hülya Tufan. İstanbul: Afa Yayınları.
- Gorz, A. (2011). *Maddesiz: Bilgi, Değer ve Sermaye*. çev. I. Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gouldner, A. W. (1978a). New Class Project I. *Theory and Society*, 6(2). 153-203.
- Gouldner, A. W. (1978b). New Class Project II. *Theory and Society*, 6(3). 343-389.
- Harman, C. (1994). “Resesyondan Sonra İşçi Sınıfı”. *Değişen İşçi Sınıfı: İşçi Sınıfının Değişen Yapısı Üzerine Denemeler* içinde (Callinicos, A. & Harman, C.). çev. Osman Akınhay. İstanbul: Z Yayınları. 65-96.

- Harman, C. (1994). “İşçi Sınıfı Kime Oy Veriyor”. *Değişen İşçi Sınıfı: İşçi Sınıfının Değişen Yapısı Üzerine Denemeler* içinde (Callinicos, A. & Harman, C.) çev. Osman Akınhay. İstanbul: Z Yayınları. 97-103.
- Habermas, J. (1993). ‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim. 2.basım. çev. M. Tüzel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hardt, M. (1999). Affective Labor. *Boundary 2*. 26(2). 89-100.
- Hardt, M. & Negri, A. (2003). *İmparatorluk*. 5.basım. çev. A. Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hardt, M. & Negri, A. (2004). *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*. Çev. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hardt, M. & Negri, A. (2019). *Meclis*. Çev. Akın Emre Pilgir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Horkheimer, M. (2018). *Akıl Tutulması*. Çev. Orhan Koçak. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kalekin-Fishman, D. (2013). Sociology of Everyday Life. *Current Sociology Review*. 61(5-6). 714-732.
- Kaplan, A. & Ross, K. (1987). Everyday Life. *Yale French Studies*. 73. 1-4.
- Kaplan, M. (1960). *Leisure in America: A Social Inquiry*. New York. John Wiley & Sons.
- Keat, R. & Urry, J. (2001). *Bilim Olarak Sosyal Teori*. 2.baskı. çev. Nilgün Çelebi. Ankara: İmge Yayınevi.
- Kocka, J. (1985). Marxist Social Analysis and the Problem of White-Collar Employees. *State, Culture, and Society*. 1(2). 137-151.
- Kumar, K. (1999). *Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. çev. M. Küçük. Ankara: Dost Kitabevi.

- Layder, D. (2015). *Sosyolojik Araştırma Pratiği: Teori ve Sosyal Araştırmanın İlişkilendirilmesi*. 2.baskı. çev. Serdar Ünal. Ankara: Heretik Yayınları.
- Lazzarato, M. (2005). “Maddi Olmayan Emek”. *İtalya’da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* içinde (227-246). Ed. Paolo Virno. Çev. Sinem Özer & Selen Göbelez. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Lebert, D. & Vercellone, C. (2015). “Kapitalizmin Uzun Vadeli Dinamiği İçinde Bilginin Rolü: Bilişsel Kapitalizm ve Varsayımı”. *Bilişsel Kapitalizm: Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans* içinde (17-39). Ed. Carlo Vercellone. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2013a). *Gündelik Hayatın Eleştirisi I*. 2.baskı. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık
- Lefebvre, H. (2013b). *Gündelik Hayatın Eleştirisi II: Gündelik Hayat Sosyolojisinin Temelleri*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2015). *Gündelik Hayatın Eleştirisi III: Moderniteden Modernizme (Gündelik Hayatın Meta-Felsefesi)*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2020). *Modern Dünyada Gündelik Hayat*. 5.baskı. çev. Işın Gürbüz. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Löwith, K. (1999). *Max Weber ve Karl Marx*. çev. Nilüfer Yılmaz. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Löwy, M. (2018). *Demir Kafes: Max Weber ve Weberci Marksizm*. çev. Nihan Çetinkaya. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Lucarelli, S. & Mazza, J. (2015). “Refah Krizi, Yaşam Geliri ve Bilişsel Rantiyecinin Ötenazisi”. *Bilişsel Kapitalizm: Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans içinde* (197-221). Ed. Carlo Vercellone. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Marcuse, H. (1968). *Tek Boyutlu İnsan: İleri Endüstriyel Toplumun İdeoloji Üzerinde İnceleme*. Çev. Seçkin Çağan. İstanbul: May Yayınları.
- Marcuse, H. (1985). “Some Social Implications of Modern Technology”. *Essential Frankfurt School Reader içinde* (138-162). (ed. A. Arato & E. Gebhardt). New York: The Continuum Publishing.
- Marx, K. & Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*. 7.baskı. çev. Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları.
- Mills, C. W. (1951). *White Collar: The American Middle Classes*. New York: Oxford University Press.
- Mumford, L. (2017). *Teknik ve Uygarlık*. çev. E.C. Ercan. İstanbul: Açılım Kitap.
- Negri, A. (1989). *The Politics of Subversion: a Manifesto for the Twenty-First Century*. MA: Polity Press.
- Negri, A. (2005). “Arkeoloji ve Proje: Kitleli İşçiden Toplumsal İşçiye”. *İtalya’da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika içinde* (251-286). Ed. Paolo Virno. Çev. Sinem Özer & Selen Göbelez. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Neuman, W.L. (2016a). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar (1.cilt)*. 8.baskı. çev. Sedef Özge. Ankara: Yayınodası.
- Neuman, W.L. (2016b). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar (2.cilt)*. 8.baskı. çev. Sedef Özge. Ankara: Yayınodası.

- Niedzwiecki, H. (2010). *Dikizleme Günlüğü: Kendimizi ve Komşularımızı Gözetlemeyi Niçin Bu Kadar Sevdik*. çev. Gökçe Gündüç. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Öngen, T. (1996). *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*. 2.baskı, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Parker, S. (1981). Change, Flexibility, Spontaneity and Self-Determination in Leisure. *Social Forces*. 60(2). 323-331.
- Postman, N. (2016). *Teknopoli: Kültürün Teknolojiye Teslim Oluşu*. 2.basım. çev. M. E. Yılmaz. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Postone, M. (1996). *Time, Labour and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prodnik, J. (2014). "Sürüp Giden Metalaştırma Süreçleri Üzerine Bir Not: İzleyici Metasından Toplumsal Fabrikaya". *Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi* içinde (301-366). Ed. Vincent Mosco & Christian Fuchs. Çev. Zafer Kıyan. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Ritzer, G. (2011). *Toplumsal McDonaldlaştırılması: Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme*. 2. Basım. Çev. Şen Şüer Kaya. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sandywell, B. (2004). The Myth of Everyday Life: Toward a Heterology of the Ordinary. *Cultural Studies*. 18(2-3). 160-180.
- Sayer, A. (2016). *Sosyal Bilimde Yöntem: Realist Bir Yaklaşım*. çev. Sabri Gürses. İstanbul: Küre Yayınları.
- Scase, R. (2000). *Sınıf: Yöneticiler, Mavi ve Beyaz Yakalılar*. çev. Barış Sarer. Ankara: Rastlantı Yayınları.

- Schmeder, G. (2015). “İşbölümü Dinamiğinde Kopmalar ve Kesintiler”. *Bilişsel Kapitalizm: Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans içinde* (61-75). Ed. Carlo Vercellone. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Sennett, R. (2019). *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. 14.basım. çev. B. Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Simmel, G. (2015). “Metropol ve Tinsel Hayat”. *Modern Kültürde Çatışma içinde* (93-110). Georg Simmel. 10. Basım. Çev. Nazile Kalaycı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sohn-Rethel, A. (2011). *Zihin Emeği, Kol Emeği: Epistemoloji Eleştirisi*. çev. Ayşe Deniz Temiz. İstanbul: Metis Yayınları.
- Sztompka, P. (2008). The Focus on Everyday Life: a New Turn in Sociology. *European Review*. 16(1). 23-37.
- Tapscott, D. (1996). *The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence*. New York: McGraw-Hill.
- Taylor, C. (2011). *Modernliğin Sıkıntıları*. 2. baskı. çev. Uğur Canbilen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Thompson, J. B. (2008). *Medya ve Modernite*. çev. Serdar Öztürk. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Tiryakian, E. A. (1981). The Sociological Import of a Metaphor: Tracking the Source of Max Weber’s “Iron Cage”. *Sociological Inquiry*. 51(1). 27-33.
- Vercellone, C. (2015a). “Giriş”. *Bilişsel Kapitalizm: Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans içinde* (7-12). Ed. Carlo Vercellone. çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom Yayıncılık.

- Vercellone, C. (2015b). “Bilişsel Kapitalizm Varsayımına Dair Marksist Bir Okumanın Unsurları”. *Bilişsel Kapitalizm: Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans* içinde (41-60). Ed. Carlo Vercellone. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Vercellone, C. (2015c). “Endüstriyel Kapitalizmden Bilişsel Kapitalizme Geçişte Değer Yasası”. *Bilişsel Kapitalizm: Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans* içinde (77-95). Ed. Carlo Vercellone. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Weber, M. (2013). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. 2.basım. çev. Milay Köktürk. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Weyher, L. F. (2012). Emotion, Rationality, and Everyday Life in the Sociology of Emile Durkheim. *Sociological Spectrum*. 32(4). 364-383.
- Wilson, R. N. (1981). The Courage to be Leisured. *Social Forces*. 60(2). 282-303.
- Winner, L. (1977). *Autonomous Technology: Technics-out-of-Control as a Theme in Political Thought*. Cambridge: MIT Press.
- Wright, E. O. (2014a). Neo-Marksist Sınıf Analizinin Esasları. *Sınıf Analizine Yaklaşımlar* içinde (ed. E. O. Wright). çev. Çiğdem Çidamlı. Ankara: NotaBene Yayınları. 15-48.
- Wright, E. O. (2014b). “Sonuç: Cevap “Sınıf İse, Soru Nedir?”. *Sınıf Analizine Yaklaşımlar* içinde (ed. E. O. Wright). çev. Nihal Koçyiğit. Ankara: NotaBene Yayınları. 233-248.
- Wright, E. O. (2016). *Sınıflar*. çev. Selma Toral. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Wright, E. O. (2017a). “Sınıf Yapısı Analizi İçin Genel Bir Çerçeve”. *Sınıflar Üzerine Tartışmalar* içinde (ed. E. O. Wright). çev. Eren Karaca. İstanbul: NotaBene Yayınları. 13-57.

Wright, E. O. (2017b). “Sömürü, Kimlik ve Sınıf Yapısı: Eleştirilere Yanıt”. *Sınıflar Üzerine Tartışmalar* içinde (ed. E. O. Wright). çev. Kemal Özdil. İstanbul: NotaBene Yayınları. 236-259.

Wright, E. O. (2017c). “Sınıf Yapısı Kavramını Bir Kez Daha Yeniden Düşünmek”. *Sınıflar Üzerine Tartışmalar* içinde (ed. E. O. Wright). çev. Barış Yıldırım. İstanbul: NotaBene Yayınları. 325-417.

EKLER

EK 1: KATILIMCI TABLOSU

Kod İsmi	Yaş	Cinsiyet	Eğitim Düzeyi	Eğitim Alanı	Çalışma Süresi	Meslek	Ücret (Asgari ücrete oranla)
Melek	27	Kadın	Lisans	Dilbilim	2 Yıl	Yazılımcı	+%100
Mehmet	32	Erkek	Lisans	Kamu Yönetimi	6 Yıl	Bankacı	+%50
Göksu	27	Kadın	Lisans	Gıda Mühendisliği	4 Yıl	Proje Uzmanı	+%50
Kaan	32	Erkek	Lisans	Makine Mühendisliği	6 Yıl	Makine Mühendisi	+%60
Su	40	Kadın	Yüksek Lisans	Elektronik ve Haberleşme Mühendisliği	18 Yıl	Proje Yöneticisi	+%45
Gülşah	33	Kadın	Lisans	Maliye	10 Yıl	Reklam Yazarı	+%55
Musa	26	Erkek	Lisans	İngiliz Dili ve Edebiyatı	3 Yıl	Yazılımcı	+%110
Arif	39	Erkek	Yüksek Lisans	Tarih	7 Yıl	Çeviri Uzmanı	+%40
Burcu	29	Kadın	Lisans	Jeofizik Mühendisliği	3 Yıl	Jeofizik Mühendisi	+%45
Sevgi	31	Kadın	Doktora	Halkla İlişkiler ve Tanıtım	8 Yıl	Eğitimci	+%90
Kemal	41	Erkek	Lisans	Jeofizik Mühendisliği	13 Yıl	Jeofizik Mühendisi	+%50
Özlem	31	Kadın	Lisans	Endüstriyel Tasarım	5 Yıl	Grafik Tasarımcı	+%55
Zafer	31	Erkek	Lisans	Bilgisayar ve Eğitim Teknolojileri Öğretmenliği	4 Yıl	Yazılımcı	+%70
Selin	32	Kadın	Lisans	Sosyoloji	6 Yıl	Proje Uzmanı	+%65
Tugay	28	Erkek	Lisans	Uluslararası İlişkiler	3 Yıl	Bankacı	+%45
Gül	26	Kadın	Lisans	Grafik	4 Yıl	Sanat Yönetmeni	+%60
Hasan	28	Erkek	Yüksek Lisans	Pazarlama	3 Yıl	İş Zekası Uzmanı	+%45

Cem	27	Erkek	Lisans	Sosyoloji	4 Yıl	Proje Yöneticisi	+%55
Berk	33	Erkek	Yüksek Lisans	Radyo, Televizyon ve Sinema	6 Yıl	Reklam Yazarı	+%50
Karen	27	Kadın	Lisans	Grafik	2 Yıl	Grafik Tasarımcı	+%55
Sena	34	Kadın	Yüksek Lisans	İşletme	7 Yıl	Reklam Yazarı	+%60
Harun	39	Erkek	Yüksek Lisans	İşletme	13 Yıl	Eğitimci	+%50
Irmak	33	Kadın	Lisans	İngiliz Dili ve Edebiyatı	6 Yıl	Dijital İletişim Uzmanı	+%45
Mert	32	Erkek	Yüksek Lisans	İktisat	3 Yıl	Bankacı	+%45
Sıla	34	Kadın	Lisans	Pazarlama	7 Yıl	Dijital İletişim Uzmanı	+%60

EK 2: GÖRÜŞME SORULARI

GÖRÜŞME SORULARI

1. İşinizi tanımlar mısınız?
2. Aldığınız eğitimle işinizin bir bağı var mı?
3. Genel olarak işinizdeki olumlu ve olumsuz yönler hakkında neler söyleyebilirsiniz?
4. Çalışma ortamınızı anlatır mısınız?
5. Çalışma saatleriniz hakkında bilgi verir misiniz?
6. Çalışma sürecinize baktığınızda bilgisayar, telefon, tablet gibi dijital aygıtlar çalışma sürecinizin ne kadarını kapsıyor?
7. Dijital teknolojilerin iş yaşamınız üzerindeki etkilerinden bahseder misiniz?
8. Bu aygıtların iş yükünüz üzerindeki etkileri hakkında neler söyleyebilirsiniz?
9. Bu aygıtlarla çalışmanın bedensel ve zihinsel yönden sizi nasıl etkilediğini anlatır mısınız?
10. Mesleğinizi dijital aygıtlar olmadan yapabileceğiniz bir iş hayatı ile ilgili neler söyleyebilirsiniz?
11. İş süreci dışındaki boş zamanlarda dijital aygıt ve uygulamalar nasıl bir yer kapsıyor?
12. Dijital aygıt ve uygulamalardan en çok hangisiyle zaman geçiriyorsunuz?
13. İş yerinde dijital aygıtlarla vakit geçirmeniz ve boş zamanlarınızda vakit geçirmeniz arasındaki farklılıklar hakkında neler söyleyebilirsiniz?
14. Boş zamanlarınızda dijital teknolojilerin gündelik hayatınız üzerindeki etkilerinden bahseder misiniz?
15. Bu teknolojilerle vakit geçirmediğiniz ve geçirdiğiniz zamanlar arasında bir karşılaştırma yaparsanız neler söyleyebilirsiniz?

EK 3: ONAM FORMU

Aydınlatılmış Onam Formu

A. Giriş Bölümü

Sayın Gönüllü,

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı'ndaki doktora tezi kapsamında yukarıda adı yazılı olan çalışmaya katılmak üzere davet edilmiş bulunuyorsunuz. Bu araştırmaya katılmadan önce yapılan araştırmanın ne amaçla olduğu, bu amaç doğrultusunda nasıl bir süreç izleyeceği konusunda bilgi edinmeniz ve bunun sonucunda katılım kararınızı özgürce vermeniz gerekmektedir. Aşağıdaki bilgileri okuyunuz ve sorunuz olması durumunda açık yanıtlar isteyiniz.

B. Bilgilendirme Bölümü

Çalışmanın amacı gündelik hayatın dijitalleşmesi sürecini beyaz yakalı çalışanlar üzerinden analiz etmek, bireylerin çalışma ve boş zamanlarının bu süreçte ne gibi dönüşümlere uğradığını değerlendirmektir. Sizi bu çalışmaya dahil eden özellik beyaz yakalı meslek gruplarından biri içerisinde çalışıyor olmanızdır. Çalışma kapsamında size belirli sorular sorulacaktır. Size ait özel bilgilerin hiçbirisi kullanılmayacaktır. Görüşme tamamen anonimleştirilecektir. Yaklaşık 30 gönüllü dahil edilecek ve görüşmeler 1 saat civarı sürecektir. Görüşme sürecinde ve sonrasında veri yorumlama sürecinde katılımcılara yönelik herhangi bir risk yoktur. Katılmayı kabul etmemek veya araştırmadan ayrılma durumlarında herhangi olumsuz bir sonuç söz konusu değildir. Ayrıca katılımcılara bir ücret ödenmesi veya ücret talep edilmesi söz konusu değildir.

C. Güvence Bölümü

Bu araştırmada yer almak tamamen sizin tercihinize bağlıdır. Katılmayı reddedebilir veya başladıktan sonra istediğiniz an bırakabilirsiniz. Veriler, araştırmadan çekilmeniz durumunda kullanılmayacaktır. Bu araştırmadan elde edilecek veriler bilimsel amaçlarla anonimleştirilme süreci sonrasında kullanılacaktır. Bütün bilgiler gizli tutulacak, kimlik bilgileriniz gizlenecek ve bu bilgilere dair belirgin hiçbir özellik kullanılmayacaktır.

D. Onay Bölümü

Yukarıda yer alan ve araştırmaya başlanmadan önce gönüllülere verilmesi gereken bilgileri içeren metni okudum veya sözlü olarak dinledim. Sormak istediğim, eksik gördüğüm soruları araştırmacıya sordum ve gerekli yanıtları aldım. Tarafıma sunulan tüm açıklamaları ayrıntılarıyla anladığım düşüncesindeyim. Ayrıca çalışmaya katılmayı isteyip istemediğim konusunda karar vermem için gerekli zaman araştırmacı tarafından tanındı.

Bu koşullar altında, araştırma kapsamında elde edilen şahsıma ait bilgilerin bilimsel amaçlarla kullanılmasını, gizlilik kurallarına uyulmak kaydıyla sunulmasını ve yayınlanmasını, hiçbir baskı ve zorlama altında kalmaksızın, kendi irademle kabul ettiğimi beyan ederim.

İmza/Tarih

Katılımcı İsmi
İsmi

İmza/Tarih

Araştırmacı

ÖZET

“DİJİTAL KAFES”: BEYAZ YAKALI ÇALIŞANLAR ÖRNEĞİNDE GÜNDELİK HAYATIN DİJİTALLEŞMESİ

Sümer, Mustafa Doğacan

Doktora, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyoloji Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Emine Feryal Turan

Nisan 2023, 211 sayfa

Bu çalışma, beyaz yakalı meslek grupları üzerinden gündelik hayatın dijitalleşme sürecini incelemektedir. Gündelik hayatın dijitalleşmesi, dijital aygıt ve uygulamaların gündelik hayat içerisinde giderek artan bir şekilde yer alması sonucu birbiriyle bağlantılı iki sürecin ortaya çıkmasıdır: birincisi, yeni ekonomik ve kültürel formların yaratılması; ikincisi, bireyin deneyim ve düşünce pratiklerinin dönüşmesi. Bu süreçler toplumsal hayatın birçok alanına farklı düzeylerde sirayet etmektedir. Buradan hareketle bu araştırmada beyaz yakalıların çalışma zamanı ve çalışma dışı zamanının nasıl dönüştüğünün cevabı aranmaktadır. Dijitalleşmeyle birlikte beyaz yakalıların gündelik hayatın bütün zaman dilimlerinde bir performans öznesine dönüştüğü ve yaşamlarının rasyonel sınırlılıklarla çevrelendiği gözlemlenmiştir. Söz konusu dönüşüm “dijital kafes” başlığıyla kavramsallaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Beyaz Yakalılar, Gündelik Hayat, Emek Zamanı, Boş Zaman

SUMMARY

“DIGITAL CAGE”: DIGITALIZATION OF EVERYDAY LIFE IN THE EXAMPLE OF WHITE COLLAR WORKERS

Sümer, Mustafa Doğacan

Ph.D., Ankara University Graduate School of Social Sciences

Department of Sociology

Advisor: Prof. Dr. Emine Feryal Turan

April 2023, 211 pages

This study examines the digitalization process of everyday life through white-collar occupational groups. The digitization of everyday life is the emergence of two interrelated processes as a result of the increasing involvement of digital devices and applications in everyday life: first, the creation of new economic and cultural forms; second, the transformation of the individual's experience and thought practices. From this point of view, this study seeks to answer how the working time and non-working time of white-collar workers are transformed. With digitalisation, it has been observed that white-collar workers have turned into a performance subject in all time periods of everyday life and their lives are surrounded by rational limitations. This transformation has been conceptualised under the title of "digital cage".

Keywords: Digitalization, White-Collar Workers, Everyday Life, Labor Time, Leisure Time